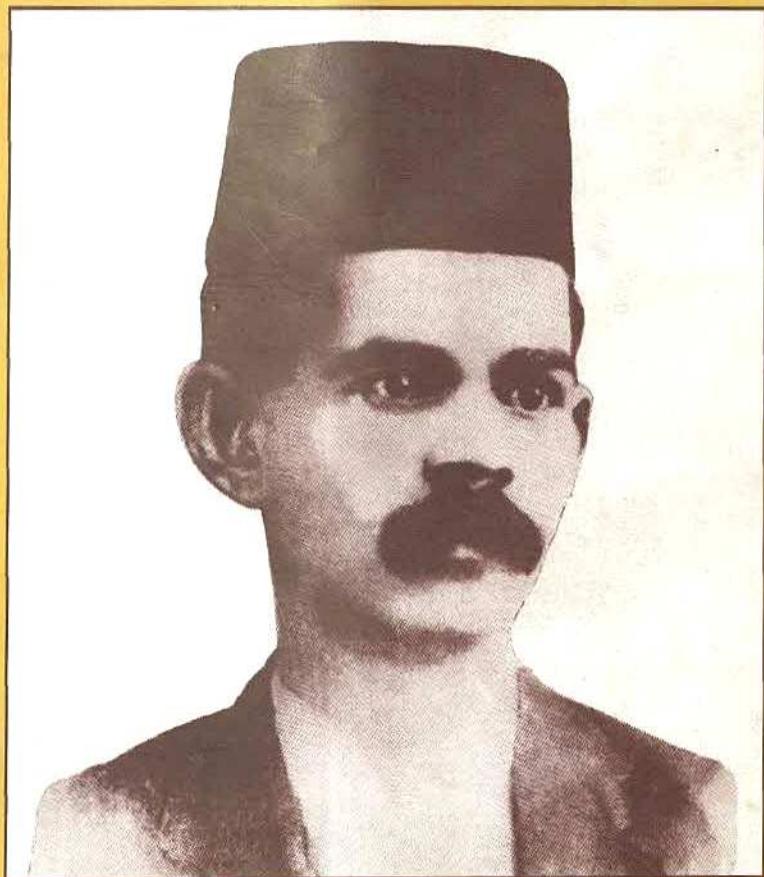

ਸੱਧਣਾ ਗਠਕਾਰੀ

(४०)-१
८०

संपूर्ण ॥ गडकरी ॥

खंड-पहिला

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

प्रथम पुनर्मुद्रण : मे, १९८४

द्वितीय पुनर्मुद्रण : डिसेंबर, २०११

मुख्यपृष्ठ : सतीश भावसार

प्रकाशक : सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
रवींद्र नाथ्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी रोड,
प्रभादेवी, मुंबई-४०० ०२५.

मुद्रक : व्यवस्थापक,
शासकीय फोटोइंडिको मुद्रणालय,
पुणे - ४११ ००९.

किंमत : रुपये २२८/-

माझे परमपूज्य लेखनगुरु,

स्वतंत्र शक्तीचे नाटककार, प्रतिभासंपत्र कवि
मार्गिक टीकाकार, कुशल विनोदपडित व विद्वान् निबंधकार

रा. रा. श्रीपाद कृष्ण कोलहटकर

बी. एलएल. बी.; वकील, खासगांव.

संगीत वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष,
मतिविकार, प्रेमशोधन व वधूपरीक्षा या नाटकांचे
व 'सुदाम्याचे पोहे' या लेखसंग्रहाचे कर्ते यांस :

गुरुवर्य तात्यासाहेब,

माझ्यासारख्या त्रिष्ठम स्थिरांतरल्या आणि असदश योग्यतेच्या
मनुष्याला आपण आज इतर्वर्षी वर्षे उदार हृदयाने, वरोऽवरीच्या
मित्रपणाचा थोर मान देत आला; देव्यांवर्ली माझ्या चुक्क्या
बालभुद्धीला वडीलपणाने सदुपदेश करीत आला; कधीमधी
उच्छृंखलपणाने माझ्याकडून आपला उपसर्द शाळा असतां
त्याचीही बंधुप्रेमाने क्षमाच करीत आला; आजवर मी लिहिलेल्या
वेळावांकळ्या शब्दांचे पिनुतुल्य प्रेमाने प्रोसाहनपर कांतुकच
करीत आला; याप्रमाणे, एक ना देण, हजारों उपकारांचे आज
एकसमयावन्त्यें वरून रमण होउन, अनेकण कृतज्ञतेने
उचंवरून येत आहे! आणि त्या कृतज्ञतेचे जथून आज मी
सांदं भतिभावाने आपल्या परमापूज्य चणां शक्त आहे.

माझ्या संबंध पुरतकाची आपण लिहिलेल्या पुढाचा शब्द-
इतर्येसुद्धा किंमत नाही हे मी जागून आहे; पण हा प्रश्न
योग्यतेचा नाही. गोपाळाळांवर्ली भतिभावाने वाहिलेल्या
फक्तराचीं फुलं झालीं. या कंवेत ऐतिहासिक सत्य मात्र खास
आहे; तोच प्रवार कृतज्ञतेचाही !

आपलेच लेख वाचून मला हे चाच शब्द लिहिना आले; तेव्हा
यांत जे चांगले असेल ते आपलेच आहे, याचा आपण
स्वीकार काळच; आणि जे वाईट आहे याचं तरी क्षमापूर्ण
उदारतेने कांतुक आपल्या इतके दुसरे कोण करणार?

ता. २० डिसेंबर १९२२
फर्युसन कॉलेज, पुणे.

आपला कृपाभिलायी
राम गणेश गडकरी

कृतज्ञतेपै आपू

ବୀରମା କରନ୍ତୁ ଶିଖ

निवेदन-

नाटककार, विनोदी लेखक आणि कवी म्हणून
ख्यातनाम असलेले राम गणेश गडकरी (गोविंदाप्रज)
यांचे सर्व सहित्य मराठी वाडमयाचे भूषण मानले
जाते. गेली जवळजवळ शंभर वर्षे या थोर साहित्यकाराच्या
प्रतिभेतून निर्माण झालेले वाडमय महाराष्ट्राने शिरोधार्य
मानलेले आहे. आजही त्यांच्या साहित्याची लोकप्रियता
अणूमात्र कमी झालेली नाही. त्यामुळे गडकरी यांचे
समग्र वाडमय, ज्याता आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे
यांची प्रदीर्घ अशी विश्लेषक व आस्वादक समीक्षा
प्रस्तावनेच्यारुपाने लाभली आहे, ते गडकरी
जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने पुनर्मुद्रित करावे असे तत्कालीन
मंडळाच्या अध्यक्षांनी व सदस्यांनी ठरविले व १९८४
मध्ये 'संपूर्ण गडकरी' हा ग्रंथ दोन भागामध्ये प्रकाशित
करण्यात आला. ही पुनर्मुद्रित आवृत्ती यथाकाल संपली.
महाराष्ट्राच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या
या महान साहित्यिकाचे पुनःस्मरण करावे या हेतूने
गडकन्यांच्या समग्र साहित्याच्या दोन्ही खंडाचे पुन्हा
एकवार मुद्रण करून ते महाराष्ट्राच्या नव्या पिढीला
उपलब्ध करून घावे, असे विद्यमान मंडळाने ठरवले.
त्यानुसार आज गडकरी वाडमयाचे दोन्ही खंड मराठी
वाचकांना सादर करताना मला आनंद होत आहे.

(मधु मणेश कर्णिक)
अध्यक्ष

मुंवई,

१४ नोवेंबर, २०११

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि
संस्कृती मंडळ, मुंवई.

निवेदन —

महाराष्ट्राचे थोर नायककार, विनोदी लेखक आणि
कवी राम गणेश गडकरी यांची जन्मशताब्दी यावर्षी
महाराष्ट्रात आणि देशातील इतरत्र भागात मोळ्या उत्साहाने
साजरी होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने ही शताब्दी योग्य
तऱ्हेने साजरी करण्यासाठी विकाश-मंत्री श्री. सुधाकरराव
नाईक यांच्या अध्यक्षतेसारांती एक समिती नेमली. या
समितीच्या बैठकीत काही वर्षापूर्वी प्रकाशित झालेल्या
आणि आता उपलब्ध नसलेल्या “संगूण गडकरी” या
ग्रंथाचे पुनर्मुद्रण करावे आणि हे काम साहित्य संस्कृती
मंडळाने करावे असा निर्णय घेतला गेला. राम गणेश
गडकरी यांच्या वाङ्याची असामान्य लोकप्रियता लक्षात
घेता आन्यार्थ अत्रे यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना असणारा हा ग्रंथ
दोन खंडात अल्यंत करी किंमतीत प्रकाशित केल्यास
महाराष्ट्रातील शास्त्रीजींला आणि अन्य महत्वाच्या
शहरातील वाचनालयात हे पुस्तक जाईल आणि शताब्दी
महोन्सवाच्या दृशीने एक अल्यंत विधायक कार्य मंडळा-
कडून होईल. या दृशीने मंडळाने हे काम अंगिकारे, या
ग्रंथाची जाहिरात वृत्तपत्रात प्रकाशित होताच त्याला
सर्वसामान्य वाचकांकडून जो प्रचंड प्रतिसाद मिळाला
त्यावरून गडकरी वाङ्याची जन्मानसावरील मोहिनी
अनूनही कायम आहे याचा प्रयत्न आला.

मराठी भाषेतील अन्य थोर लेखकांचे साहित्य सर्व-
सामान्य वाचकांना अद्वाच तऱ्हेने उपलब्ध करू. देण्याची
आमची योजना आहे आणि योजनेचा शुभारंभ गडकरी
वाङ्य प्रकाशनाच्या निभित्ताने होत आहे याचा मला
आनंद होत आहे. आन्यार्थ अत्रे यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना
या ग्रंथात अंतर्भूत करण्याची परवानगी दिस्यावदल
मो. विरीष पै आणि मौ. मीना देशपांडे यांचे मी मन:-

पूर्वीक आभार मानतो, डॉ. ग. श. वाणिंजे यांच्याबद्दलही
कृतज्ञता-व्यक्त करणे आवश्यक आहे. डॉक्टर वाणिंजे हे
गडकरी साहित्याच्या रसात ढुवलेले. गडकरी साहित्याची
सर्व हस्तलिखिते त्यांच्या संग्रही आहेत. त्यानुन निवडून
यांनी हस्तलिखितांची, एकच प्याला, वाम्बैजयंती इत्यादीची
काही मूळ पाने, आम्हाला मुद्रित करण्यास दिले हे त्यांचे
न फिटणारे झूग आहे.

अवध्या तीस दिवसात हे पुस्तक छापून देण्याचा
विक्रम केल्याबद्दल मायको ग्राफ प्रिंटर्सचे श्री. चिंतामणी
आणि प्रभाकर देसाई यांचेही साहित्य संस्कृती मंडळ व
व्यक्तीशः मी आमारी आहोत.

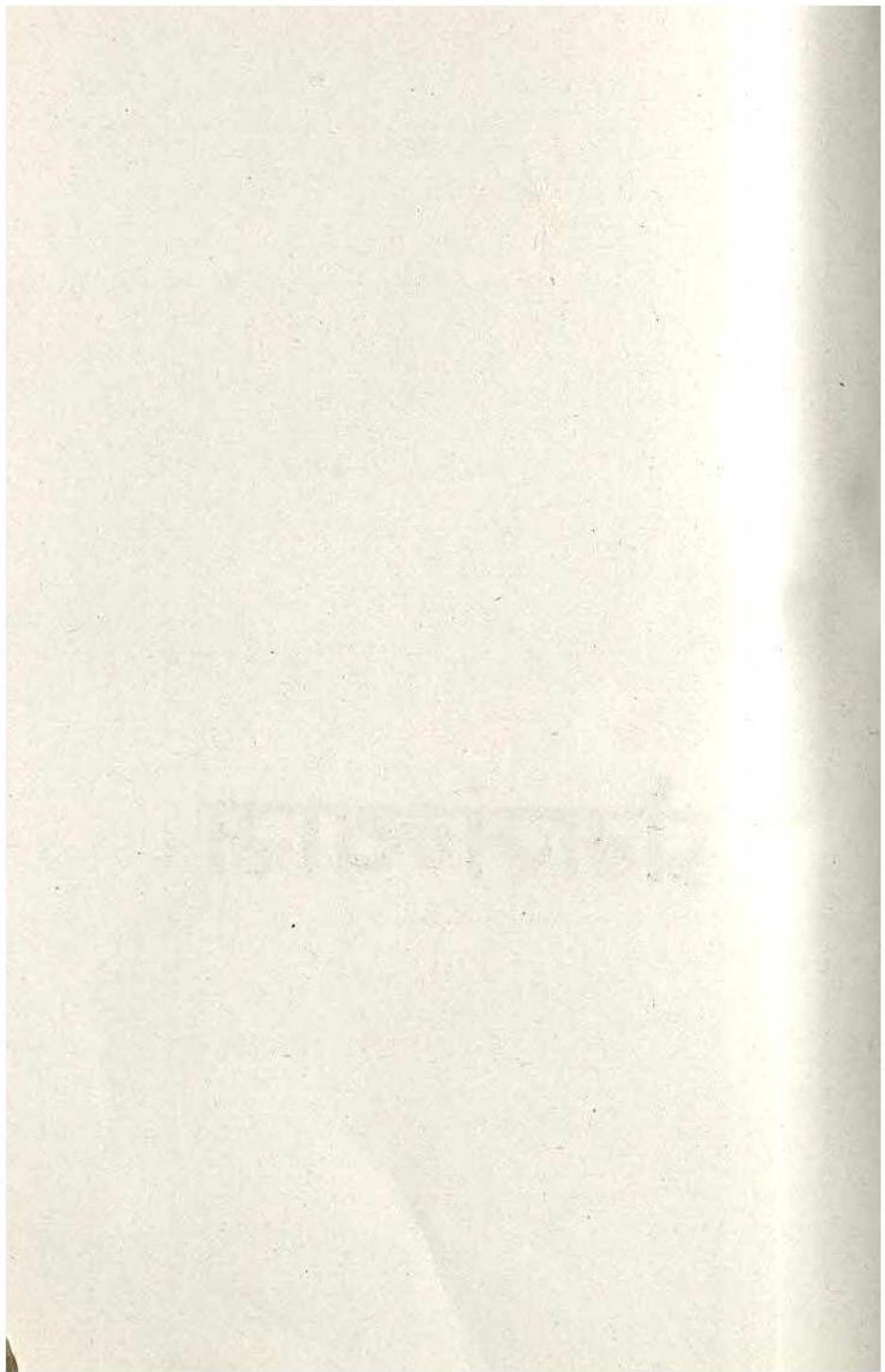
सुरेंद्र बारलिंगे
यशोधन,
मुंबई—२०.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
२६—५—१९८४ मुंबई.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
सुरेंद्र बारलिंगे
यशोधन
मुंबई

अनुक्रम

प्रेमसंन्यास	१
पुण्यप्रभाव	१३७
राजसंन्यास	२८७
एकच व्याला	३४७

प्रेमसंन्यास

प्रेमसंन्यास

अंक पहिला

प्रदेश पहिला

[बाबासाहेब, तात्यापहिव व कमलाकर आगगाडीची वाट पहात आहेत.]

बाबा : तीन धंटा तर शाल्या ! ही तिसरीच धंटा ना ? पण गाडीचा अजून पत्ता नाही. तात्या, गाडीची वेळ तर बदलली नाही ना ?

तात्या : छे, छे, वेळ बदलली असेल तर धंटा कशाला होतील ? हिंदु लोकांन्या गच्छपणाला हंसतां हंसतां साहेबलेकांनीही अखेर तोच मार्ग पत्करिला आहेसे दिसतें. कमलाकर, तपास करा वरे काय झाले आहे त्याचा.

कमलाकर : इथून विचारून जमायचे नाही. तात्यासाहेब, आपण आणखी बाबासाहेब इथेच थांबा काही वेळ. मी त्या बाजूळा जाऊन तपास करितो.

[जातो.]

बाबा : तात्या, तुझ्यार्थी मधांपासून बोलेन बोलेन म्हणतो, पण अजून धीर होत नाही; माझे बोलणे ऐकून तुला कदाचित् विषाद वाटेल.

तात्या : विषाद ! मला आपल्या बोलण्याचा विषाद कधीच वाटत नाही. बाबासाहेब, आपल्यांतल्या सामाजिक मतभेदामुळे आपल्या दोघांन्या विचारांत इतके अंतर पडत गेले, पण म्हणून आपल्या बालपणान्या बंधुभावांत अंतर पडले आहे का ? काय सांगावयाचे असेल तें मोकळ्या मनानें सांगा.

बाबा : त्या मतभेदावदलच मी बोल्यार आहें. सुशीला आणि लीला यांच्यावर—
निदान लीलेवर—सुशीलेवदल मला फारसें भय वाटत नाही; पण लीला मात्र,
तुला ठाऊकच आहे—जरा अछड आहे; म्हणून तिच्यावर नीट लक्ष ठेवून—
तात्या : म्हणजे माझ्या वीणेचा पिता या नात्याने माझी जवाबदारी तरी मल्य
कळत नाही किंवा वीणा आणि लीला — सुशीला ह्यांच्यांत मी अंतर तरी
करितो असेंच तुमचे म्हणणे दिसते !

बाबा : पहा ! माझा हेतु न समजतों रागावलास खरा ! अविवाहित वीणेपेक्षां
वैधव्यदर्शन पडलेल्या लीला आणि सुशीला ह्यांच्याकडे विशेष लक्ष यायला
पाहिजे. ह्यांत अंतराचा प्रश्न मुर्लीच नाही. पाश्चिमात्य सुधारणेच्या गोष्टी
ऐकून अविवाहित मुलगी फार झालें तर प्रीतिदिवाहाचे चार करील — तें
सुद्धां वाईटच म्हणा ! — पण अछड वालविधवा मात्र पुनर्विवाहावदलची
सारखी वडवड ऐकून —

तात्या : काय ? वडवड म्हणतां ?

बाबा : नाही; केवळ वडवड नाही. पण तो प्रश्न पुढच्या पिढीने सोडवावयाचा
आहे. पण आज, दोन विधवा मुली म्हणजे उरावर दोन जळत्या शेगड्या
समजाणारीं जी विचारी माणसें आहेत त्यांपैकीच मी आहें; तशांतून आजच
जयंत आणि त्याचा भित्र विद्याधर देखेही यावयाचे आहेत.

तात्या : म्हणजे ? मी नाही समजले आपले म्हणणे ! जयंत आपला सख्त्या
भान्हों, आणि त्याच्या येण्याने आपले मन साशंक वडावें, हें अगरीच चमत्कारिक
आहे ! आणि त्याचा भित्र विद्याधर — केवळ जयंताचा तो भित्र आहे हीच
गोष्ट त्याच्या चांगुलपणाची पुरेशी साक्ष आहे.

बाबा : तात्या, किती भलता विपर्यास केलास माझ्या बोलण्याचा ! जयंत आणि
विद्याधर यांच्यावदल सुद्धां माझ्या मनांत अगरी आश्रव आहे; मी सुद्धां
त्यांच्यासाठीं आजचा दिवस इयें रहाणार होतो; पण दवालान्यांत वरेच
नवीन रोगी आले आहेत असे माझ्या हाताखालच्या मनुष्याचें निकडीचें पत्र
आल्यामुळे मला राहतां येत नाही. शिवाय तेही वकिलीची सनद काढून
आतां नेहमीच इयें रहाणार आहेत. माझ्या बोलण्याचा उद्देश अगरी
निराका होता.

तात्या : कोणता तो ? माझ्या अजून लक्षांत येत नाही !

बाबा : पहिल्याने भलताच तर्क केल्यामुळे तुझ्या विचाराची नसती दिशाभूल
झाली. मी एवढेच म्हणत होतो कीं, तुमच्या घरीं सदैव सुधारणेवदल

वादविवाद चालतात, तो बसंतराव, त्याची वहीण ती द्रुमन, नुझी वीणा, हा कमलाकर, सारेच सुधारक; त्यांत आणखी जयंत आणि विथाघर शांची भर पडली म्हणजे सुधारणा, पुनर्विवाह यांवरीज विषय निधणार नाही थोळायांत! जयंत शहाणा, समजूदार असला तरी मोठा उतावळा, सहृदय आणि थोडासा अविचारी आहे. तो केवळां काय बोलेल शाचा नेम नाही. आणि तदानुन स्त्रीपुरुषांच्या अशा स्वैर संभापणाला तुझे पूर्ण अनुमोदन! तेव्हां लीला-सुशीला व्यांच्यावर अशा बोलायाचा अनिष्ट परिणाम व्हावयाचा!

तात्या : अनिष्ट परिणाम तो कोणता? पुनर्विवाह हाच ना? मग आपल्याला जे अनिष्ट तेच मला इष्ट वाटते! त्यांच्यावर पुनर्विवाहाला अनुकल परिणाम झाला, तर मी उलट त्यांत आनंद मानीन!

बाबा : पण तशा प्रकाराला माझी मुर्ठीच संमति नाही! पुनर्विवाहाचा प्रधात नसल्यामुळे समाजाची मोठी हानि होते आहे असें मला मुर्ठीच बाटत नाही! मी पुनर्विवाहाला अजून पहिल्याइतकाच विशद आहे. तूं जरी माझा सखला भाऊ असलास तरी आपल्या वयांमध्ये निश्चान पंधरा वर्षांचे म्हणजे जवळ जवळ एका पिढीचे अंतर आहे, तेच आपल्या विचारातीली आहे.

तात्या : जरा सष्ट बोलतो, रागावृं नका! इंग्रजी ज्ञानाच्या अंजनाने आमच्या पिढीचे जसे डोळे उघडले तसे तुमच्या जुन्या पिढीचे उघडले नाहीत याचे राहून राहून मोर्ऱे नवल वाटते.

बाबा : यांत मुर्ठीच नवल वाटावयाला नको. नव्या मंडळीचे डोळे उघडले खरे; पण ते इटके एकदम उघडले की, ते अगदी बगारल्यासारखे दिसे. लागले; आणि त्या भयाने जुन्या पक्षाने आपले डोळे एकदम मिटून घेतले. नव्या पक्षाने अगदी दिलक्षण आचारभ्रष्टता करून आपल्या सुधारणेचा केवळ अनिष्ट परिणामच दाखविला नसता तर जुन्या पिढीनेही सुधारणेकडे अशी डोळेजांक केली नसती. पण नव्या लोकांनी सरसकट 'नवें तें हवें' असा हेका घरिला तेव्हां अर्थातच आशाताइतक्याच नेटाच्या प्रत्याधातामुळे 'जुनें ते सोनें' असा जुन्या लोकांनी शाप्रह घरिला. तीव मतभेदामुळे जोईत गोडी असते ह्याचे कोणालाच भान राहिले नाही. आणि शेवटी पहिल्या पिढीतत्या सुधारकांच्या स्वैर वर्तनामुळे सुधारणेला अनिष्ट स्वरूप मिळत गेले.

तात्या : हे मात्र खरें. पहिल्या पिढीच्या पुढाच्यांनी सुधारणेची वेळ स्त्रीच्या कांतेरी कुंपणावरूनच जपून समाजवृक्षावर चढविली असती, तर आज तिला आचाराची सुंदर फुले खास आर्द्दी असती. पण अनुकरणाच्या ओघदेपणाने

त्यार्नी तिला वच्च्यावर याकून समाजवृक्षावर चढवितांना धाईने खाली पाढ्यन मातीला मात्र मिळविली. पण बाचासाहेब, आतां त्या गोष्टीचा आपणांवर परिणाम व्हावयाला नको आहे. पुनर्विवाहासारख्या इष्ट सुधारणेला आपण आड येणे फारच अनिष्ट आहे.

बाबा : माझा स्वभाव तुला ठाऊकच आहे. प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या पुराव्याखेरीज माझ्या मतांत बदल होणे शक्य नाही. पुनर्विवाहावरचे माझे आक्षेप इतक्या धाईने संगतां येण्याजेगे नाहीत; पण मी पुनर्विवाहाच्या विरुद्ध आहे, इतकेंच नाही तर तुझ्या घरांतल्या ह्या स्त्री-पुरुषांच्या स्वैर संमीलनाच्याही मी विरुद्ध आहे. आणि त्याला कांही आठा धाळावा एवढ्यासाठीच मी हा विषय मुदाम काढला.

तात्या : क्षमा करा, स्त्री-पुरुषांच्या निर्दोष संमीलनांत जो दोष दिसतो तो आनुवंशिक दृष्टीचा दोष आहे.

बाबा : हे म्हणतांना तू आमच्या समाजावर दृष्टि ठाकली नाहीस. स्त्री-पुरुषांच्या अशा अनियंत्र सहवासाने समाजात अतिरेकाचे परिणाम झालेले दिसून येत नाहीत का?

तात्या : कुठे कुठे असे होणारच ! कोणताही निर्बंध एकदम मोडायचा म्हटले भृणजे थोडासा अतिरेक हा ठरलेलाच ! कोऱ्डलेला नदीचा प्रवाह एकदम सुट्टांच प्रथम जोराच्या वेगाने व्हावयचा ! त्याला आपली तयारी पाहिजे !

बाबा : मग ह्या प्रकाराला आठा धालण्याची तुझी तयारी नाही म्हणतोस ?

तात्या : नाही, मुळीच नाही; तुमच्याच शब्दांची पुनरुक्ति होईल, पण प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या पुराव्यावानून माझे मत मुळीच बदलवयाचे नाही. इतकेंच नाही तर इष्ट सुधारणेला संशयाचा सुदां मी फायदा देईन. आपल्या मंडळीच्या शुद्धाचरणावदल माझी खात्री आहे, तोपर्यंत मी त्यांच्या एकजागी उठण्यासव्यस्पत्याविरुद्ध एक अंशरही बोलणार नाही. उलट उत्तेजन देईन. पण त्यांपैकी एकाचाचे वर्तन जरी काढीइतके निराळे दिसले तर मात्र त्यांना एकमेकाशी एक अंशरही ओळं देणार नाही.

बाबा : वरे, तें कांही असो; सध्यां लीला आणि सुशीला यांच्यावर माझ्या दृष्टीने लक्ष ठेव म्हणजे ज्ञाले.

तात्या : त्यावदल तुम्ही निर्धास्त रहा !

[कमलाकर हमालासह धाईने प्रवेश करितो.]

कमलाकर : बाचासाहेब, जरा घोशला ज्ञाला ! गाडी आज त्या बाजूला येणार.

आपण दोवे या हमालावरोवर पुढे व्हा ! तोरयेत मी सामानाजवळ उमा
राहतो. (हमालास) हं, उचल तें सामान आणि पुन्हां लवकर ये.

[हमाल, बाचासाहेब व ता यासाहेब जातात.]

कमलाकर : (स्वगत) काय दैवयोग पहा ! या बाचासाहेबांची त्या पोरीवरची
देखरेख कमी होऊन माझ्या कर्तव्यारीला थोडी सबड मिळणार तोंच माझा
लहानपणाणसूनच प्रत्येक आवर्तीत प्रतिस्पर्धी तो जयंत आतांच येणार ! आणि
तात्यासाहेजांच्या सुधारणेचा फायदा त्याला मिळणार. या सान्या छेलेल्या
त्यांच्यावर कशा आजन्म फिदा झालेल्या दिसतात. त्यामुळे शेवटीं हा जयंत
या गोपींनी भरलेल्या गोकुळांत कृष्णाचे खेळ करणार आणि कृष्णविरहित
गोपी आपल्यासाठी धुंडाळण्याचा निष्फल प्रयत्न करून यकलेल्या नारदाप्रमाणे
मला कलागतीवर भिस्त ठेवावी लागणार ! [हमाल येतो.]

हमाल : चला रावसाहेब लैकर; गाडी आली.

[दुसऱ्या बाजूस गाडी येताना दिसते. कमलाकर
व हमाल धाईधाईने जातात. पडदा पडतो.]

—

प्रयेश दुसरा

[गोकुळचे घर. गोकुळ सर्वित उमा आहे.]

गोकुळ : आतां या विसराळूपणाला काय करावे ! अगदी घटकेची सुद्धां आठवण
रहात नाही ! कोणकोणती कामें करावयाची आहेत त्यांची आठवण राहण्या-
साठी उपरण्याला या गांठी मारून ठेवल्या. पण आतां कोणती गांठ कशासाठी
हेच विसरलो. मला स्मरणशक्ति यावयाला ब्रह्मदेव अविज्ञात विसरला की
काय ? चांगला पोषाख घालून कुठें जावयाला निघाले तो कुठें जावयाचे याचाच
विसर पडला ! म्हणून तिला तरी विचारून पहावें एवढ्यासाठी पुन्हां परतून
आलो; वाकी ती सांगेल की नाही याचा संशयच आहे. हा विसराळूपणा
आणि ही कजाग बायको या दोहोरीं माझ्या जन्माचे इथेच सार्थक झाले आहे.
कोणतीही गोष्ट विसरायाचे भी विसरत नाही ! आणि कोणतीही गोष्ट विसरल्या-
बदल रागवावयाचे ती विसरत नाही ! वाहवा ! गोकुळ, भन्य तुझा संसार !
पण अशा विचारांत वेळ घालून उपयोगी नाही. नाही तर पुन्हां धरी कशा-

साईं आले याचाच विसर पडेल ! त्याची आठवण आहे तोच तिळा हांक मारावी ! अग ऐकलेस का ? जरा इकडे ये पाहूँ. ऐकलेस का ? ए !

[पढथांत मधुरा ओरडे 'ऐकले हो. आले; जरा थांबा.']

गोकुळ : आतां हांका मारप्प्याचा सपाठ सुरु ठेवावा ! नाहीं तर थोडा उशीर शाल्य म्हणजे तिळा कदाचित् येणे येण्याची आठवण राहणार नाहीं. आलीस का ? अग ए ऐकलेस का ? अग ए —

[मधुरा हात पुशीत बाहेर येते.]

मधुरा : काय, शाळे काय एकमारसें ओरडायला ! जरा हात धूत होते तर पचास हांका शाल्या. वाघ का पाठीस लगला आहे तुमच्या ?

गोकुळ : तशांतला काहीं प्रकार नाही ! तूं अशी सदा हात धुऊन पाठीस लागल्यावर वाशाळा सवड कोटून मिळणार ? म्हटले, कामामुळे पहिल्या हांकेची तुला आठवण राहणार नाही —

मधुरा : न राहावयाल्य काय शाळे आहे मला ? आपल्यासारखेच का जग आहे सारे ?

गोकुळ : वरै, तें अनें काय विचारणा होतों मी तुला ?—गहिलेस, हें असे होते.

मधुरा : काय हें ? आपल्याल आ त्या नांवाचा विकर कसा पडत नाही याचें —

गोकुळ : तूं माझ्या नांवानें नेहमी खडे फोडीत राहिली नसतीस तर खाचीने मी नांव मुद्रां विसरले असतो. आठवण म्हणून कशी ती रहात नाही !

मधुरा : आठवण रहात नाही तर उमरप्प्याला खूणगांड बांधावी एखादी.

गोकुळ : ही बघितलीस खूणगांडीच्या फुन्यांनी उमरप्प्याची कशी सुतपुतली शाली आहे ती !

मधुरा : हें काय ? माझी आपली गांड पडली आहे म्हणूनच आपली अबू ठिकाणावर आहे. इतक्या का गांडी देतात कुरं ? करायचें तें मारीच ! आता देशमुखांच्या येणे चार माणसें अमणार आणि तेणे असे सोंगासारसें —

गोकुळ : शाचास, हेच विचारणा होतों ! देशमुखांकडे जायल निघाले होतों हेच वारंत विसरले ! एकूण अंगवज्जाच्या गांठीपेक्षां लग्नांठंच चरी म्हण्याची !

[एक गाठ सोडतो.]

मधुरा : वरै, मधाशी तें सामान आणायला सांगितले त्याचें काय शाळे ?

गोकुळ : काय व्हायचे ! हेच शाळे ! वाप्याच्या दुकानापर्यंत गेले आणि काय आणावयाचें तें विसरले !

मधुरा : वाई, वाई, वाई, हइ शाळी आतो ! शेरमर साल्हर आणि तोळमर

केशर एवढेसुदां विसरलं ना ?

गोकुळ : जिनसा लक्षात होत्या, पण शेरभर साखर आणि तोळामर केशर, की तोळामर साखर आणि शेरभर केशर त्याचा निर्णय होईना, तेव्हां टाकले तें उत्थावर काम.

मधुरा : तें नाही चालायचें; आर्धी सामान आणा नाही तर आज चूल बंद ! रार्ही जेवायला कांहीं मिळायचें नाहीं.

गोकुळ : बरी आठवण केलीस ! मला आज देशमुखांकडे पाहुण्याच्या पंक्तीला बसावयाचें आहे हें मी विसरलेच होतों ! आतां तुला वाटेल तर ठेव चूल बंद !

मधुरा : मी म्हणतें सामान आर्धी आलेच पाहिजे ! मग जायचें होतें कोठे भीक मागावयाला. आणखी ऊठपाय देशमुखांकडे काय असतें हो तुमचें ?

गोकुळ : काय असतें म्हणजे ? आज लहानपणासूत त्यांनी मला बाढविला, लिहायला वाचायला शिकविले, संसार याढून दिला आणि म्हणे तिथें काय असतें ? मोठी शहाणीच की नाही तं ? घरांत काय वाटेल तें कर ! आज तिकडे पाहुणे येणार, चार माणसे जमणार, आणि मी गेलो नाही तर-

मधुरा : तर, तर, अडून वसेल त्यांचे अगदीं ! हें पहा, तुम्हांला जर माझा छळ करावयाचा असेल तर मी जातें आपली माहेरी. माझ्या बापाच्या येथें अज्ञ-बस्ताला कांहीं तोटा नाही.

गोकुळ : वा ! तुझा बाप म्हणजे हजारांचा पोशिदाच की नाही ! त्याच्या खाणावळीत रोज दोनरो पान जेवून उठतें. तेव्हां अज्ञाला कांहीं तोटा नाही खवा ! पण सात रुपये महिना तूं कोढून देणार ?

मधुरा : इतके हिणवायला नको कांहीं; माझी आई संबीर आहे मला पोसायला ! महशीरी रिंग महशीला कांहीं जड होत नाहीत !

गोकुळ : मग लग्नाची तरी उडाठेव कशाला केली ! म्हणजे त्या महशीरी रिंगे माझ्या डोक्यावर तरी बसली नसती.

मधुरा : लम तरी कुठे करणार होते माझे ! पण हळदकुंकवाला भाघार म्हणून-

गोकुळ : म्हणून माझ्या गळ्यांत तुझ्या माळेची तांत बांधली वाटते ? मग तुला जेजुरीच्या लंडोबाची मुरळी केली असती तर भेंडार भरपूर नसता का मिळाला ? पण मग ही ब्याद कशी निधाली असती घरांनून ? म्हणे मी त्यांना जड नाही ! इतका उदार तुझा बाप असता तर मग दिवाळमणासाठी तुल्य न. मला महिनामर ठेवून घेऊन असेर नऊ रुपये दरमहाप्रमाणे थेंथोचा अठरा रुपये आकार कां केल्य असता माझ्यावर ? त्यांने केला दिवाळमण

पण माझे निशाळे दिवाळे !

मथुरा : आत्म्यासारख्या दिवाळीलोराला असेंच पाहिजे. एरवीं मी एकटी गेले म्हणजे माझा मानपानसुद्धां ठेवतात सारी माणसे ! इतकीं माणसे असतात आमच्या बाबांच्या खाणावळीत, पण माझ्याखेरीज पान हल्त नाही.

गोकुळ : खरेच पान हल्त नसेल ! खाणावळीतरी दोनदोनशे पाने हल्वावयाला तुझ्यासारखी खंबीर बायकोच पाहिजे. आणि याच गुणामुळे मात्र तुझा वाप तुला अन्न तर देईलच; पण तुझ्या वाटेल त्या गुणावर पांघरूण सुद्धां घालील !

मथुरा : लाज नाही वाटत हो तुम्हांला असें बडबडायला ? काय माझे गुण आहेत हो असे ? खाई त्याला खवलवे ! एवढ्यासाठी मात्र आपण जात असाल उठल्यासुठल्या देशमुखांकडे ! हो, एरवीं काय असणार दुसरे ? त्या घरच्या साळकाया तर आहेतच आणि त्या विलयती वसंतरावाची वहीण द्रुमन का कोणशी, ती एक; वया कपाळी आली पण आईबापांचे कपाळ फुटले ! तिला तर काहीं म्हणे दिवस लोटले आहेत ! पोरीनें पाऊल नाहेर टाकल्यापासून बापानें बाहेर पाऊल टाकायचे सोडले आहे ! मी सुद्धां काल पाहिले, चेहरा अगदीं फिकट झालेला —

गोकुळ : तुझ्या तेजानें फिकी पडली असेल निचारी ! तुझे लावण्यच आहे तसें !

मथुरा : उगीच काय हैं बोलणे ? डोळे सुद्धां तिचे खोल गेले आहेत.

गोकुळ : तुला मिजन मार्गे सरले असतील कदाचित्.

मथुरा : तुम्हांला त्यांच्याकडे जावे यावे लागते तेहां तुम्ही करा तिची तरफदारी —

गोकुळ : वरै झाले ! मला जायची आठवण करून दिलीस, नाही तर —

मथुरा : उगीच तुमच्यासाठी खोलंबा; हो, राजाची निशाली स्वारी आणि मशालजीचा म्हणे घातवार !

गोकुळ : नरै; मी येईपर्यंत ओटीवर दिवा कां ठेवीत नाहीस ? मी घर विसरून कित्येक वेळां उगीच पुढे जातो ! ठेवीत जा दिवा त्या कांनाऱ्यांत.

मथुरा : कशाला ! दणदण जबून धुरानें ओटी काळी करायला !

गोकुळ : आतां दिव्याचा धूर नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहें मी.

मथुरा : दिवे ओवाला धुराचे दिवे आणणारांवरून ! घरांत अकलेचा उजेढ —

गोकुळ : वस्तु ! हा ओवालणीचा समारंभ आणि मुक्काफळांचा वर्षीव नाहेर जातांना नको. नवरा परत आत्म्यावर बायकांनी मुक्काफळे उधकून त्याला दिवे

गपेश तिसरा

[सुशीला व लीला बसल्या आहेत. लीला वाचीत आहे.]

सुशीला : लीलाताई, इतका वेळ मी इथे येऊन बसले आहे; पण अजून तू एक शब्दमुद्रांची नाहीस. माझ्यावर रागावली आहेस वाटते ?

लीला : काय वोलेस ताई ! तुझ्यावर, माझ्या सुशीलाताईवर मी रागावेन ? आईच्या माझें तुझ्या लहानपणापासूनच मानुपदाच्या थोरवीने तू माझी जोपासना केलीस आणि तुझ्यावर रागावूं ? ताई, या काव्यरत्नावलीतली ही तांच्यांची कविता वाचली नाहीस वाटते तू ?

सुशीला : कोणती ? ही का ? काय आहे ? “ विधवेचं स्वप्र ! ” मी नाही वाचली अजून !

लीला : ताई, मी मुद्रांचा अनाथ विधवेची तदूप झाले होते; माझें जागतेपणावे ते तंद्रीचं स्वप्र हांक मारून तू घालविलेस; तेव्हां मला फारच वाईट वाटले.

सुशीला : लीले, त्या विधवेचं स्वप्रांतले स्वप्र ते ! तिच्या दुःखमय स्थिरीत जाऊन त्या स्वप्राचा अनुमव घेऊन आपल्याला काय करायचे आहे ? तिच्या पेक्षां आपले स्वप्र किंती चांगले आहे !

लीला : आपले कोणते स्वप्र ते ?

सुशीला : या संसाराचे ! मायामोहाच्या निंद्रेत आहाच्याला है संसाराचे स्वप्रच पडत नाही तर काय ? तेव्हां त्या विधवेप्रमाणे सौभाग्याच्या स्वप्रांतन जागी होऊन भयंकर वैधव्याची जागृति मोरीत बद्यायचं त्यापेक्षां आपले हे वैधव्याचे स्वप्र संपून ईशज्योर्तीत एकरूप झालेल्या पतीवरोवर अचंड सौभाग्याची तेजोमय जागृति अनुभवणे किंती तरी चांगले नाही का ? त्या स्वप्रापेक्षां आयुष्याचे स्वप्र जरा लांबलक्क मात्र असते; आणि म्हणूनच त्याच्यापेक्षां याचा खरेपणा जास्त भासतो; बाकी खरें म्हटलें तर दोन्ही स्वप्रेच ! भक्तिरूप सर्वांने ही मायानिद्रा मोडल्यावर जी अक्षय्य सौभाग्यजागृति मिळेल तिच्या मानांने

हीं दोन्हीं स्वर्में सारखीच.

लीळा : ताई, तुल्य असें बोश्तांना ऐकले म्हणजे मला पुराणांतल्या लियांची आठवण होते आणि साविनीने सत्यवानाला यमाच्या हातांतून परत आणिले, सीमंतिनीने चिंगदाचा यसुनाडोहांतून उद्धार केला, तशी तूं सुद्धां आपल्या पतील त्या समुद्रांतून वर काढशील असें वाटूं लागते.

सुशीला : वेडी आहेस ज्ञाले ! माझ्यावर तुझी ममता फार म्हणून तुल्य असें वाटते. त्या योर देवीची आणि माझी बरोबरी कशी होईल ! जवळचे कांचेचे दिवे आकाशांतल्या दूरच्या तारांपेक्षां जास्त तेजस्वी दिसतात म्हणून त्यांची तुल्या कोण करील ? दुःख सहन करण्याचा अभ्यास करीत गेलीस तर तुल्य सुद्धां माझी स्थिती सहज आणितां येईल.

लीळा : ताई, माझ्या स्थितीची गोष्टच बोलायला नको. आई वारल्यानंतर माझी सुशीलाताई जवळ नसती तर या भयाण जगात माझ्याच्यानें एक क्षणभर सुद्धां राहदले नसते. ताई, एका आंघव्या मुल्याने प्रकाश काय असतो असें विचारले आहे, तसेच सुख काय असते हे सुद्धां बालविघवेला दुसऱ्याच्या संगीवरून काळेल तेवढेच. ताई, मला सुखदुःखांची भिजता कळेनाशी होऊन दुःखांची तीव्रताच काय ती जाणवते. वरातीच्या मिरवणुकी पाहून दृष्टि भांगावून जाते. मंगलवाचांचा आवाज ऐकला म्हणजे पोटांत मडमडून येते. सुखांची वर्णने वाचली म्हणजे अंगावर शहारे येतात; आणखी ताई, रागावूं नकोस, देवांच्या मूर्ति पाहिरया, देवींच्याजवळ असलेल्या देवांच्या मूर्ति पाहिल्या, म्हणजे तिरस्कार येतो. सर्व दिवस अगर्दी एकसारखे वाढून आयुष्य म्हणजे एकाच दुःखाद्यक दिवसात्रीचं चक वाटते. एकच विचार, एकच स्थिति, एकच दुःख, एकटी मी—आणखी ताई मी एकटीच आहें, नाहींतर काय ? बाळ-पर्णीच्या जगांतल्या आनंदाचा आत्मा नाहीसा होऊन त्यांचे आज नुसते चित्रच मी पहात नाहीं का ? प्रत्येक वस्तूतरं वस्तुपण नाहींसे ज्ञाले आहे ! ताई, क्षमा कर; एका गोष्टीत मात्र अजून प्रेम, जिवंत प्रेम, अगर्दी या अभागिनीच्या सुद्धां हाती लगणारे प्रेम अनुभवाला येते; आणि तें फक्त माझ्या ताईच्या या प्रेमल आलिंगनांतच ! ताई एकेकदं मला वाटते की, आपल्या आईने मरतांना तुश्या देहांत प्रवेश तर केला नसेलना ! अहाहा ! ताई, पऱ्ह दे ती अंसवें माझ्या या करपलेल्या हृदयावर ! आईचे डोळे पाण्याने भरले म्हणजे अगर्दी असेच दिसत असत. ताई, या बालवयांत तुश्या अंगी इतके वैराग्य, वैधव्याच्या ब्रह्मचर्यात अशी आईची बत्सलता हीं कुळून

ग आली ?

सुशीला : लीले, यांत मी कांहीं अधिक कां केले आहे ? वैधव्यदुःखाचा अनुभव घेत असतांना त्याच प्रसंगात संपडलेली तू दिसलीस, त्यामुळे सहजच तुझ्या ठिकार्णी मला हतभागी सुशीलाच दिसू लागली. आणि माझ्या दुःखाच्या जाणिवेने मी तुझ्याकडे पाहू लागले, तोंच तिक्क्यांत आईनेहि आपल्याला सोडल; तेब्हां तर माझें सारें लक्ष तुझ्याकडेच लागले. तुझ्या दुःखाचा अनुभव मला तुझ्या अंतःकरणाची स्थिति पटविष्यापुरताच होऊन माझ्यावर आलेल्या जवाबदारीमुळे मन विचाराच्या स्वाधीन झाले. लीले, दुःखमय स्थिरात्मन परदुःखाची जागीव शाल्यानं स्वरे आपलेण सर्वांगार्थी दिसून येते आणि नसत्या आपलेणाचा विसर पडतो.

लीला : अहाहा ! ताई, आपण जवळ जवळ एका व्याच्या, पण तु विचारामै किती दुःखमुक्त शाली आहेस ! माझ्या विचारशक्तीचा उपयोग मला माझ्या दुःखाची तीव्रता कळण्याइतका मात्र होतो.

सुशीला : आणखी म्हणूनच, लीलाताई, तुला मी नेहमी सांगते की, तू पुनर्विवाहाहा—हं, असें तोंड वाईट कां करितेच ? मी कांहीं हा तुझा कमीपणा समजत नाही. तुझ्यासारखी अति कोमल मनाचीं माणसें प्रेमाच्या आधाराच्चून जिवंतच रहावयाचीं नाहीत.

लीला : आतां कशाला हवी प्रेमाची गोष्ट ? पण काय ग ताई, जयंत आणि त्यांचे मित्र विद्याधर अजून कसे बरे आले नाहीत ? आज जयंत किती तरी दिवसांनी भेटणार !

सुशीला : (स्वगत) प्रेमाची गोष्ट काढतांच ही शूल्य दृशीने पाहू लागली आणि हिला एकदम जयंताची आठवण झाली; याबरून माझ्या मनांतला चोरटा तर्क खरा आहे असें वाढू लागते. देवा, या निराशेच्या प्रेमाचा खेळ कसा संयविणार आहेस, तुझे तुलाच ठाऊक ! (उघड) खरेच, गाढीची वेळ तर केळांच होऊन गेली. बरे, आपली वीणा, त्या वसंतरावांना आणि दुमनला आणव्यासाठी गेली आहे तिचाही अजून पत्ता नाही. पण हा पहा गोकुळ आलाच !

[गोकुळ येतो.]

लीला : कायरे गोकुळ, आले का जयंत ?

सुशीला : आणखी पाहुणे आहेत का बरोबर ?

गोकुळ : जरा दम खा; आर्धी तात्याशाहेचांनी सांगितलेले काम करते आणि मग तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देतो. नाही तर त्यांचे काम विसरून जाईन आणि

साराच घोटाळा होईल. जयंत आले आहेत; पाहुणेही आले आहेत! पाहुण्यांचे नांव पहा काय आहे—

सुशीला : अरे, तू पाहुण्यांचे नांव आर्धी विसरणार, की काकांचे काम आर्धी विसरणार?

गोकुळ : झाले! दोन्ही एकदम विसरलो. आतां दोहींची एकदम आठवण करणार! काय बरे? तात्यासाहेचांचे नांव काय आणि त्या पाहुण्यांचे काम काय? छे बुवा, कोणकोणत्या गोष्टी आपण विसरलो याची माणसाला आठवण राहती किनई तर काय व्हार होती! पण आतां आठवणीच्या विचाराला सवड कोटून मिळणार? हे पहा, इकडून हे जयंत आणि पाहुणे आले आणि इकडून या वीणाताई, वसंतराव आणि द्रुमनताई यांना घेऊन आल्या. अगदी नाटकी योगायोगच हा!

[एकीकृहून जयंत, विद्याधर व कमलाकर व एकीकृहून वीगा, द्रुमन व वसंत हीं येतात.]

वसंत : (कांहीं वेळ गेल्यावर, जयंतास) वाः! जयंत, याचा काय अर्थ? पाहुण्याचा आणि मंडळीचा परिचय अजून करून देत नाहीस याला काय म्हणावें? विलायतेत अशा दिरंगाईला शिष्ठाचार समजत नाहीत! हिंदु, अगदी हिंदु आहेस तं.

जयंत : (वसंतास) माफ कर बुवा, मी आहें खरा हिंदु! तुझे हे विलायती शिष्ठाचार भी तावडतोव विसरतो. विद्याधर, आमचे थोरले मामा बाचासाहेच यांच्या कन्या या सुशीला आणि लीला! यांच्या दुर्दैवाची कहाणी मी तुम्हांला सांगितलीच आहे. या आमचे धाकटे मामा तात्यासाहेच यांच्या कन्या वीणाताई, या आमच्या घरांतल्या सुधारणेच्या अधिष्ठात्री देवताच आहेत. लिंयांनी लग्न न केल्यापासून त्यांचे किंती फायदे आहेत हे शिकण्यासाठी थोडे दिवसांपूर्वी यांचा विलायतेस जाण्याचा मानस होता; पण मध्यंतरीच हे आमचे वसंतराव विलायतेहून आल्यामुळे वीणाताई यांच्या ऐमपाशांत सांपडल्या. लैकरच यांचे वसंतरावांची हिंदुपद्धतीनेच लग्न व्हावयाचे आहे.

विद्याधर : हिंदुपद्धतीनेच म्हणजे? नाही तर दुसरी कोणती पद्धति?

जयंत : इंग्रजी! वसंतराव आणि वीणाताई यांना जे जे इंग्रजी ते ते मनापासून आवडत! हिंदुजीविताला ती दोघेंही अगदीं कंटाळलीं आहेत. आमच्या शहरांतल्या सुधारणेची सारी मिस्त या वसंतरावांवरच आहे. हे नुकतेच विलायतेहून कायद्याची परीक्षा देऊन आले आहेत.

विद्याधर : दिलायतेहून कायद्याची परीक्षा म्हणजे—

जयंत : समझले; तुमचा तर्क बरोबर आहे. वरा आयताच विषय निघाला.

विद्याधर, या आमच्या चिमुकल्या मित्रमंडळांने फार दिवसांपासून असा एक नियमच ठरवून टाकला आहे की, होतां होइतों एक भाषा बोलतांना तीत दुसऱ्या भाषेचे शब्दच आणावयाचे नाहीत. त्यांतल्या त्यांत आमच्या वसंतरावांनी सुद्धा अजून या नियमाला मान दिला आहे हैं विशेष !

विद्याधर : वा ! मी तर असा नियम मोळ्या आनंदांने पाळीन ! (दुमनकडे पाहून) वरे, या कोण ?

वसंत : पाहिलेस जयंत, पुन्हां चुकलास ! किती हिंदु आहेस रे ! माझ्या आर्धी द्रुमनताईचीच ओळख करून द्यायला पाहिजे होती ! विलायतेत अग्रपूजेचा मान नेहमी क्लियांनाच द्यावा लागतो ! या नियमाच्या उल्लंघनानें शिष्टाचाराच्या राज्यांत तिकडे मोठा गुन्हा केल्यासारखा होतो !

जयंत : यावृद्धल मी तुझी पुन्हां क्षमा मागतो. विद्याधर, वसंतरावांच्या भगिनी या द्रुमन, दुर्दैवानें यांच्यावरही वैधव्याचा प्रसंग आलेला आहे. आणि हे आमचे कमलाकर, तात्यासाहेबांच्या शाळकांचे चिरंजीव. हेही लहानपणा-पासून इथेच असतात. असें हें आमचे लहानसे मित्रमंडळ आहे.

गोकुळ : (स्वगत) म्हणजे ? या सुधारकांचे हें मित्रमंडळ आणि मी जुन्या मताचा म्हणून शुभ्रमंडळ वाटें ? मला वाट होतें की, मी एकटाच विस-राळू आहें. पण आज जयंत सुद्धां माझी ओळख करून द्यायची विसरलेच की ! कांही हरकत नाही ; आपल्याला हे सुधारकी चोचले कशाला हवे ? आपणच आपली ओळख करून ध्यावी. पण काय नंब या पाहुण्यांचे ? जयंतांनी आताच घेतलें की ! काय वरे ? (आठवतो.)

जयंत : विद्याधर—

गोकुळ : (एकदम) हो खरेंच, विद्याधर. अहो विद्याधरसाहेब, ओळख व्हायचा मीच चुकून राहिलो आहें तेवढा ! माझें नंब गोकुळ. कृष्णावताराची खूण-गंठ वांधून ठेवा म्हणजे नंब लक्षात राहील. लहानपणापासून तात्यासाहेबांनीच माझे पालनपोषण केले, पुढे लग्न करून दिले—

जयंत : गोकुळ, तुला चुकून विसरलें त्याची क्षमा कर. वारी विसराळूपणारी तुझा तसा निकट संबंध आहे यांत शंका नाही. विद्याधर, हा आमचा गोकुळ; अगरी लहानपणापासूनच आमच्या इथें असतो; मनुष्य मोठा प्रामाणिक, ममताळू आणि गरीब आहे.

गोकुळ : मी उद्धारक मताचा आहे हे सांगावयाल विसरून नका. नाहीं तर सर्वां-
बरोवर पाहुणे मलाही सुधारकच समजावयाचे ! हो, मी आहे जरा फटकळ
आपयाला कोणी महार म्हटलें तर चालेल, पण सुधारक ग्हटलेले नाहीं
खपायचं !

सुशीला : खरेच; विद्याधर, अमचा गोकुळ इतका धर्माभिमानी आहे कीं
सिंहस्यांत पत्त्यांतल्या राजाराष्यांची सुद्धां लगें लावीत नाहीं.

वीणा : आणि इकडे पुनर्विवाहाची चाल पाडण्यासाठी वसंतराव पत्त्यांतल्या
राष्यांची मुद्दाम दोन दोनदां लगें लावितात.

गोकुळ : विद्याधरसाहेब, हा सारा फाजील शिक्षणाचा परिणाम !

वसंत : यांत मात्र शंका नाही. या बादतीत मात्र गोकुळ अक्षरशः बाळ-
बोध बळणाचा आहे.

गोकुळ : असे कुत्सित नजरेने पाहून नका, वसंतराव; यांत मला नाहीं कांदीं कमी-
पण वाट ! विद्याधरसाहेब, आमचे घरांने खरोखरीच इतके बाळबोध बळणाचे
कीं, रूपिक्षण तर आमच्या घरांत नव्हतेच पण पुरुषांकींसुद्धां कित्येकांना
तरी लिहितावाचतां येत नव्हते.

कमलाकर : पण विद्याधर, गोकुळचा अजून मुख्य गुण राहिलाच आहे. दिसर-
भेटेपणांत गोकुळ के वळ अद्वितीय आहे. पावसांत भिजतांना कर्ही कढी
त्याला छनी उघडण्याचा सुद्धां विसर पडतो.

गोकुळ : आणखी अहो—काय आपले नांव ? पुन्हां विसरले !

विद्याधर : विद्याधर माझे नांव.

गोकुळ : हो, खरेच विद्याधर ! विद्याधरसाहेब, इतका कांहीं मी विसराळू नाहीं.
पण या कमलाकरांचा मुख्य गुण म्हणजे परनिदा ! आजपर्यंत सर्वांची निंदा
करण्यांतच यांचा सारा वेळ गेल्यामुळे निरुद्गोगीपणामुळे हल्दीं हेच सर्वांच्या
निंदेला पात्र होउन बसले आहेत.

सुशीला : गोकुळ, अशा वेळी आपण जर एकमेकांच्या उखाव्या पाखाव्या
काढू लागले तर हे पाहुणे काय चरे म्हणतील ? विद्याधर, तुम्हीं आमच्या
गोकुळचा आणि वसंतरावांचा वादविवाद ऐकला नाहीं अजून !

वीणा : शास्त्रविहित आचारांचा त्याच्यासारखा पुरस्कृत संपदावयाचा नाही !
वसंत : हो, ताप जिवंत असल्यामुळे शाद्वाचें पुण्यकर्म दवडण्यापेक्षां शाद्वाचा
हक मिळवियासाठी वापाचा दात करावा असें हे म्हणतात !

विद्याधर : वाहवा ! अशी प्रदर धर्मजागृति असल्यावर सुधारकांना बीमोड

व्यावयाला कितीसा उशीर लागणार ?

जयंत : पण एक दोन बाब्रतीं मात्र गोकुळ स्वतःच सुधारक मताचा आहे !

लीला : हो, खरेंच, बायकोच्या जाचाने असा विपरीत प्रकार झाला आहे खरा गोकुळचा !

दुर्घन : धरांत खी-पुरुषांना सारखे हक असावेत हैं सुधारकांचे म्हणणे गोकुळला सर्वस्वी मान्य आहे; कारण त्याच्या धरांत त्याचा कशावरही हक चालत नाही !

लीला : आणखी सुधारक आपल्या बायकांना नांवानेच हांक मारतात तसा गोकुळही नेहमी बायकोच्या नांवाने हांक मारीत असतो !

विश्वासर : म्हणजे, कजाग आहे वाटें याचे कुटुंब ?

कमलाकर : ती कजाग कशाची ! हाच अजगळ आहे झाले ! नव्याला डोके नसले म्हणजेच बायका डोक्यावर बसतात !

गोकुळ : या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? भगवान् शंकराला एक सोडून पांच डोकी होती तरी गंगामाई डोक्यावर बसल्याच र्ही नाही अखेर ! अर्धीच बायका तोंडाळ; त्यांतून ही तर इतकी बोलभांड आहे म्हणतां, की दिवसभर तर बोलतेच बोलते पण रात्री झोपेत सुद्धां सारखी बोलत असते आणि ती सुद्धां अगडी खड्या सुरांत ! आवाज असा खणखणीत आहे की, लग्नांत विहिणीच कलकलाट चाल्या तरी हिंचे बोलणे शेजारणीला साफ ऐकूं जाते ! बोल आतां . सुशीला : गोकुळला अव्याच्या सव्वा गोषी संगण्याचे भारी वेड आहे. अशी कांही त्याची बायको मुलुखमैदान नाही अगडी !

गोकुळ : खरेंच नाही ! सुशीलार्हा, आमच्या हिला मुलुखमैदान म्हणून तिची किंमत कोण कमी करील ! विजापूरच्या मुलुखमैदान तोफेच्या आवाजाने नुसत्या गर्भिणीचेच गर्भपात झाले म्हणतात ! पण हिंच्या तोंडाची तोफ सुरु झाली म्हणजे माझ्यासारखा पुरुष सुद्धा गर्भगळित होतो !

वसंत : अरे, अरे ! लिया म्हणजे गृहदेवता, पण आमच्या समाजांत त्यांची कोण हेटाळणी चालते ही ! विलायतेस आपल्या बायकोबद्दल असे बोल्याराला खरोखर तोफेच्याच तोंडी दिलं असतं !

गोकुळ : मग मलाही तिच्या तोंडाच्या तोफेला बळी दिलेलाच नाही कां ? कमलाकर : कसले आले आहे तोंड ? याच्यांतच पाणी नाही म्हणून ! जरा तोंड करू लागली की, एक श्रीमुखांत देऊन एका तोंडाची थोन तोंडे करावीत झाले !

गोकुळ : चांगला उगाय आहे हा ! एका तोंडानेच सध्यां मी वेजार झालो आहे;
मग दोन तोंडे झाल्यावर काय करावै लागणार न कळे !

वसंत : या गोकुळला असें बोलतांना ऐकजा म्हणजे तळपायाची आग मस्तकाला
जाते. पण एकश्या गोकुळलाच कां दोष लावावा ? सारा समाजच जेथे
ख्रियांच्या हक्कांची पायमळी करीत आहे तेथें एकश्यालाच जवाबदार कोणी
घरावा !

गोकुळ : अशी काय पायमळी चालली आहे ती कळू तरी द्या ! येऊन जाऊन
पुनर्विवाह म्हणजे पाठ लावावयाची मोकळीक नाही हेच ना ?

मुमन : अमुक एकच गोष्ट कशाल हवी ? पायांपासून डोक्यापर्यंत सारखा
अन्याय चालला आहे.

वीणा : एखाचा बेइमान नवन्याच्यासाठी सुद्धां त्याच्या निंदेशी खीला आपल्या
सुंदर केशकलापाला मुकावें लागते, हा केवढा अविचार !

गोकुळ : वीणाताई, वपन केल्यावर सुद्धां जर या बायका मृतपतीचा केसांनी
गळा कापावयाला चुकत नाहीत, तर मग वपन न केले तर काय होईल ? प्रौढ
विघवांना कदाचित् हा केशवपनाचा आळा नसला तर एक वेळ चालेल, पण
अछड वयाच्या बालविघवांना तर—

सुशीला : हे जुल्माचे नैतिक बंधन पाहिजेच म्हणतोस !

विद्याधर : अशा गोर्धनीचा आमच्या समाजाकडून तीव्र निषेध होत नाही ही
मोरुया दुर्देवाची गोष्ट आहे ! सामाजिक सुधारणेला पाऊल पुढे टाकावयाला
ही किती योग्य जागा आहे !

गोकुळ : याच काय, पण कुठल्याही बाबतीत, जुन्या चालीचा समाज विघवा
पुढे आली की कधीन पुढे पाऊल टाकणार नाही !

जयंत : निषेधाची गोष्ट दूर राहिली, पण उल्ल हा निर्जीव समाज विघवांचा

जिंवतपर्णीच जीव घेऊन पुरुषांना वाटेल तिकी लऱ्ये करण्याची मोकळीक देतो—
वसंत : वेश्यागमनाच्या निय अन्यायाकडे कानाडोला करतो यापेक्षां दुर्देवाची
सीमा कोणती ?

विद्याधर : खरोखरी, आमच्या पुरुषवर्गाची शिथिल नीतिमत्ता वेश्येच्या रूपानें,
समाजांत उजळ माथ्याने बावरतांना पाहिली म्हणजे उद्दिग मनाला ख्रियांना
मिळणारे अन्याय द्विगुणित दिसतात आणि अशा कूर समाजाभद्रलच्या आपले-
पणाचा सुद्धां क्षणभर विसर पडतो !

वीणा : तें कांही नाही; सुशीलाताई, तुला मी बजाबून ठेवितें, आतां पझाकराकडून

तात्यासाहेबांकडे तुझ्यावद्दलची पुनर्विवाहाची मागणी आली म्हणजे तू बिन-
दिक्कत त्याच्या मागणीला रुकार दे; तसेच दुमन, तू सुद्रां !

वसंत : दुमनताईच्या बाबतीत माझा नाश्लाज ज्ञाला आहे.

विद्याधर : कां वरै ?

वसंत : आमचे निस्तीम हिंदु हाडाचे वडील दुमनताईच्या पुनर्विवाहाची गोष्ट
काढतांच, जानव्याचा गळफांस घेण्याची तयारी करितात आणि मातोश्री
चुलींत सती जावयाला तयार होतात.

विद्याधर : पण तुमच्या एकंद्र बाण्यावरून तर तुमच्या घरीं सुधारणेला इतका
मजाव असेल असें कोणालाही वाटणार नाहीं.

गोकुळ : दिव्याखालीं अंधार ! यांच्या घरांत हेच काय ते कुलदीपक निपजले
आहेत, बाकी चहूकडे अंधार आहे सारा ! गरीब विचारे यांचे वडील, दुमन-
ताईच्या शिक्षणाचें नांव काढल्यावरोबर माथ्यांत राख घालून वसतात ! एकदं
तर - कधीं वरै वीणाताई, काय ज्ञालै तें—(आठवता.)

वीणा : वरै, आठवण ज्ञाली म्हणजे सांग एखादे वेळी ! विद्याधर, एवढे मात्र
खरें कीं, दुमनताईना मराठी लिहिणे सुद्धां वसंतरावांनी अगदी चोरून मारून
शिकविले आहे. दुमनताईना आमच्या इथें यावयाची परवानगी मिळते ती
सुद्धां फार दिवसांच्या घरोच्यामुळे ! त्यांच्या पुनर्विवाहवद्दल दूर्त शब्दच
काढावयाला नको ! पण सुशीलाताई, तू मात्र मार्गे घेऊं नकोस. पुनर्विवाहाची
मुहूर्तमेढ घरांत उभारावयाल तुझ्यासारखी देवताच पुढे व्हावयाल पाहिजे !

विद्याधर : काय, सुशीलाबाईच्या पुनर्विवाहाचे घाटत आहे ?

कमलाकर : (स्वगत) हा एक घटकेचा पाहुणा हे ऐकून इतका कां वरै गांगरून
गेला ? घटकेच्या स्तेहाच्या मानानें ही चलविचल अंमळ फाजीलच म्हणावयाची !

वसंत : अहो, मी तुम्हांला सर्व वृत्तांत सांगतो ! विद्याधर, या गंवांत
पद्धाकर म्हणून एक सधन विधुर आहेत; शिक्षणही श्रीमंतीच्या मानानें वरेच
ज्ञालै आहे म्हणायचे ! त्यांचा आमच्या सुशीलाताईशी पुनर्विवाह यावण्याचा

जुना मानस—

विद्याधर : मग तो अजून सिद्धीस कां जात नाही ?

गोकुळ : तसें व्हायला सुशीलाताईचीच आडकाढी आहे.

कमलाकर : (स्वगत) सुशीलाताईची आडकाढी आहे हे ऐकून हा सात्त्विक
महात्मा जरासा प्रसन्न ज्ञात्यासारखा दिसला ! एकूण शुद्ध मित्रत्वापेक्षां जास्त
सलगीची महत्वाकांक्षा दिसते स्वारीची !

वीणा : आजपर्यंत चालत आलेली रुढी कशी मोडावी याचा सुशीलाताईला मोटा प्रश्न पडलेला आहे.

विद्याधर : कां बरे ? सुशीलावाईसारख्या सुशिक्षित माणसाला रुढीचे इतके भय नको आहे. इतर कांहीं कारणे असत्यास गोष्ट निराळी !

सुशीला : इतर कारणांसाठीच पुनर्विवाह मला नको आहे. परोपकाराच्यां मार्गानं सुखाची हानि सर्वांपरी भलन येते.

वसंत : सुशीलाई, काय हैं बोलांगे ! कसचा कर्मचा परोपकार करीत बसतां आहां ? विलायतेत कोणतीहि वाई असें बोलायची नाहीं ! परोपकाराचे वेड निवळ हिंदूपणाचे आहे ! तुमच्या शिक्षणाचा तुमच्यावर मग काय परिणाम झाला ?

सुशीला : वसंतराव, या गोष्टीची सांगून समज पडावयाची नाही ! मला पाहिजे तर वेडी म्हणा, पण पुनर्विवाहाची मला तरी आवश्यकता वाटत नाहीं.

विद्याधर : जयंत, तुमचे सुधारणेवदल आजपर्यंतचे उद्भार ऐकून मला वाटत होते, तुम्हीं तर सुशीलावाईना पुनर्विवाहवदल सर्वांहून विशेष आग्रह कराल; पण भी मध्यांपारदृश पाहतो आहें, तुम्हीं अगदीं मौन धरून व्रसलां आहां ! जरासें चमत्कारिकच आहे हें !

जयंत : माझ्या मीनाचे कारण हेच कीं, मलाहि हा पुनर्विवाह इष्ट वाटत नाहीं.

विद्याधर : मग पुनर्विवाहाला तुमची संमति—

जयंत : पूर्ण आहे. पण हा पुनर्विवाह मात्र नको ! पश्चाकराच्या दुष्टपणाची ज्याला ज्याला चांगली माहिती आहे तो तो असेंच म्हणेल.

गोकुळ : हे कारण नसरें तरी सुद्धां आपण पुनर्विवाहाच्या आडच आले पाहिजे ! श्रुतिस्मृतींचा पुनर्विवाहाला सुठीचा पाठिवा नाहीं !

विद्याधर : वा ! जसें कांही बाकीचे सारे प्रकार श्रुतिस्मृतीच्या आधारानेच चालले थाहेत ! ज्या धर्मग्रंथांना आम्ही यच्यावत् बाबतीत अनिदिक्त धाच्यावर वसवितो त्यांच्याकडे या एकाच बाबतीसाठी धाव घेणे म्हणजे निवळ पोरखेळच आहे. अगदीं अनाचार करितांना सुद्धां श्रुतीचे ऐकावयाचे नाही आणि सृतीची सृति होऊ यावयाची नाहीं; त्यांच्या न्याय्य आशांना फांटा यावयाचा; आणि एका अघोर अन्यायाच्या समर्थनासाठी मात्र त्यांची कास धरावयाची, हा कोठला न्याय !

गोकुळ : असें का वरे म्हणतां ? सनातन धर्माच्या पक्क्या पायाची उभारणी श्रुतिस्मृतीच्या जोरावरच झालेली आहे. ज्या ईश्वरदत्त संपत्तीच्या जोरावर

आमच्या पूर्वजांनी अनार्योचा नायनाट केला, ज्या जगभान्य महावाक्यांवरून आम्ही आजपर्यंत सान्या जगाला तुच्छ मानीत आले, ज्यांच्या हृदयात आम्हां आर्यांचे आर्यत्व आज हजारां वरै आम्हीं दडवून ठेविले आहे—
बसंत : आर्यत्व दडवून ठेविले आहे हे मात्र अगदी सरे.

गोकुळ : थांवा, बसंतराव, मला पुरतेपणी वोलूं द्या ! आर्यत्व दडवून ठेविले आहे, ज्या ग्रंथांत दिमाने आहेत, आगगाड्या आहेत, तारायत्रे आहेत, पाश्चिमात्य सान्या सुधारणा आहेत, ज्यांत इश्वरांचे अंतःकरण आहे, ज्यांत आर्य क्रीडांची वाणी आहे, ज्यांत लढीचा आत्मा आहे, ज्यांत पापपुण्याची शहनिशा केलेली आहे, ते आमचे वेद, त्या आमच्या श्रुति, त्या आमच्या स्मृति, ती आमची उपनिषदे, ती ब्राह्मणे—

बसंत : ती तुमची ब्राह्मणे, ती तुमची भर्टे ! भर्टे शावास ! झुटें पाठ केले होतें हे सारे ? आज तुझ्या या भाषणानं दू सुधारकांना अगदीं चीत केलेस नाहीं ? पापपुण्याच्या मोळ्या बहरीच्या कल्पना आहेत या, पण हे विचारांचे नवकोट्यनारायण आचाराच्या बाबतीत मात्र सुदाभ्यापेक्षां दरिद्री असतात ए कंगाल, या मोठमोळ्या ग्रंथांच्या नुसत्या जोरदार उच्चारांने आजच्या आचरण आचारांचे समर्थन करें होणार ? रामनाम पवित्र असलें तरो पेपटाला त्याची पवित्रता काय कळणार ?

गोकुळ : बसंतराव, आपल्याला उत्तर कोण देणार ? मी थोडाच विलायतेस जाऊन जानवें तोडून शेंडी काढून मोकळा झालें आहें ? मी जर देशी पोट असेन तर आणण विलायती पोट आहां हूळकेच ! पण हे पहा—अहो विचारधर, मी अजून मुद्दाम बोललो नाही ! अहो, पुनर्विवाहाचा प्रसार सुरु झाला तर कंगळलेल्या चायका नावडत्या नवन्याला विष देऊन पुनर्विवाहाचा रस्ता मोकळा करतील, समजलं ? घडाघड हृत्या होतील हत्या !!

बसंत : वा : ! काय पण कल्पनेची कसरत ही ! हिंदूखेरीज असली कल्पना दुसऱ्याला सुचायचीच नाही ! विलायतें कोणाला असें बोलतांना मी कधीच ऐकलें नाही ! हा गोकुळ तर हिंदूतला हिंदू आहे अगदी ! हे पहा, ए हिंदू, असे होऊ लागले तर कांहीं वाईट नाही ! आज बालहृत्या होत आहेत त्या बंद होऊन उंग पतिहृत्या होतील एवढैच. एक स्त्री फार झाले तर एकदोन पर्तीचा नाश करील; पण आज एका विधवेला किंतीतरी बालहृत्या करितो येतात ! तेव्हां लोकसंखेच्या दृष्टीने सुद्रां एकंशीरीने फायदाच होणार ! समजलं ? यापेक्षां या आचरण शंकेचे सरळ समाधान करीत बसण्याचे कारणच नाही.

विद्याभर : गोकुळ, तुमची ती भीति निराधार आहे. आज ज्या जारीत पुनर्विवाह प्रचलित आहेत त्यांच्यांत असे अनर्थ किंतु से होत आहेत ? त्यांचीच साक्ष ध्या म्हणजे झाले !

सुशीला : मला या वादविवादाचा आतां इतका कंगळा आला आहे म्हणतां, कीं काकांना या वावरीत एकदा कायमचे उत्तर देऊन मी केवहां मोकळी होईन असे झाले आहे मला !

गोकुळ ! अरे, अरे, अरे ! सुशीलातार्ह, तात्यासाहेबांनी सांगितलेले काम विसरलं म्हणून म्हणत होतो तें हेच ! हे पहा पडाकरकडून आलेले पुनर्विवाहाच्या मागणीचे पत्र ! हे तुमच्याजवळ यावयाला तात्यासाहेबांनी मला सांगितले होते. याचे उत्तर आजच यावयाला पाहिजे.

सुशीला : त्यांत काय उत्तर यावयाचे आहे ? मीच तात्यासाहेबांना जाऊन सांगते कीं, साफ नकाराचे उत्तर लिहा म्हणून ! चला, सारीं काकांच्या दिवाणखान्यांत जाऊ !

[सर्व जातात.—जयंत जाऊ लागतो तोंच मनोरमा येते.]

मनोरमा : अहो, जरा थांवा पाहू ! आतां तुम्ही चांगले आलां, पण मला भेटायची आठवण होते का तुम्हाला ? मी मवांपासून आपली पाहते आहें; इतका वेळ शाल तरी तुमचा आपला नेहमींचा बाजार चाललाच आहे ! म्हटले, आतां चांगले चारसहा महिने मुंदईस होतां; तितक्या वेळांत कांहीं तरी अकल आली असेल !

जयंत : (स्वत) अरेरे, आनंदाच्या भरांत इतका वेळ माझ्या दुँदेवाची मलां आठवणच ज्ञाली नव्हाई ! क्षणभरच कां होईना, मी स्वतःला विसरलं होतो; पण दैवाला तें कोठून रुचणार !

मनोरमा : कांहो, ज्ञालां कां गप्य ? मी आल्याबरोवर तुमच्या तोडाला असे कुद्रप वसते आणि एरवी मोळ्या पंडितासारखे बोलत असतां, असें मीं तुमचे काय घोडं मारले आहे ?

जयंत : मनोरमे, तू माझी पत्नी ना ?

मनोरमा : होय चरे ! मला चांगली आठवण आहे हो ! पण आपण असे नेहमीं विसरतां, आणि म्हणूनच मला अशी आठवण करून यावी लागते !

जयंत : मनोरमे, मला हुऱ्हव यावयाला का तू जन्मली आहेस ?

मनोरमा : काय वाई जोलगे तरी ! माझ्या वोलण्यापासून तुम्हाला त्रास होतो नाही ? असें माझे बोलगे असते तरी काय ? तुम्हाला गोकुळकाल्यांत या

घोड्याएवद्वाल्या पेरींबोवर उधळू देत नाही हेच ना ?

जयंत : अरेरे, मनोरमे, काय हे नसते कुर्तक ! एवद्वासाठी का मी सुशीला-
ताईशी आणि लीलाताईशी बोलत असतो ?

मनोरमा : नाहीं तर कशासाठी ? नेहमीं पाहावेंतों तुमचीं संभाषणे चाललेली !
दुसरें काय बोलावयाचें असते हो एवढें ?

जयंत : मनोरमे, शुद्ध प्रेमानें एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्याशी, त्यांतून स्त्री-
पुरुषांना एकमेकांशी निष्काम बुद्धीने बोलतां यावयाचें नाहीं, हीच जिथें
सान्या समाजाची अनुदार दृष्टि, तेथे तुलाच दोष कोणी चावा ?

मनोरमा : अहाहा ! मी कांहीं अगरीं बोड्याने दूध पीत नाहीं ! या
साळकायांशी तुम्ही हंसतां खिदव्यां आणि माझ्याशीच बोलतांना कां बरं तोंड
कडू होते ? बोल आतां काय तें !

जयंत : काय बोलू हेच मला कळत नाही ! मनोरमे, तू माझी पली खरी, पण
तुझ्या मनोवृत्तीत हा जो एवढा फरक आहे त्यामुळे काय बोलावयाचें याचाच
निर्णय होत नाहीं ! लहानपणापासून कल्पनेच्या काव्यानंदावर तरंगणारा
माझा प्रेमात्मा वस्तुस्थितीच्या वणव्यांत पार होरपळून गेला आहे ! भावी
आयुष्याच्या कल्पनाकाव्यांत आपल्या लगाच्या —

मनोरमा : कवितेचा आणि लगाचा काय संबंध ? आमच्या आईला माझ्या-
सारखेच कवितेचे नंवरी माहीत नव्हतें; पण वाचांनी असा त्रागा केला
नव्हता ! त्या दोचांनी चांगला संसार थाटला. आठ मुलगे आणि आमी पांच
मुली त्यांना झालो; आणि हे सारें कवितेची एक ओळ सुद्धां म्हटल्यावांचून !
जयंत : तुशा बाप मोठा खंबीर मनाचा ! पण मी तसा नाही ! जेथें जिवाचें
प्रेम नाहीं, आयुष्याचें एकजीव काव्य नाहीं —

मनोरमा : पुन्हा भापले तेच ! अहो, कवितेला काय चुलीत जाळावयाची
आहे ! आमटी आलणी झाली तर तेथे कवितेचे आधण ओतून कांहीं होईल
का ? निगोड बहांत कवितेची दोन पाने बुचकळून गोडी आणतां येईल का ?
म्हणे तुला कविता कळत नाहीं ! मग कवितेच्या चोपड्यांची एक रास करून
तिच्याशी कां नाहीं लग केले ? सारीं सोगें ! म्हणे तुम्हे माझें हृदय जमत
नाहीं ! आणि या बायकांच्या बाजारात मन रमते वाटरे ?

जयंत : राक्षसिणी, कां उगीच वाग्वाण सोडतेस ! दुःखित जीवाला दुसऱ्या
तशाच दुःखी जीवांना धीर देण्यात थोडेसे समाधान वाटतें, आणि एवद्वा-
साठीच या अनाय बालविधवांकडे लक्ष वेषते !

मनोरमा : हो, हो, लक्ष पुष्कल वेधेल; पण मी वेधूं देईन तेव्हां ना ! हजार रुपये हुंडा आणि शिवाय करणी, मानपान सारे करून बाबांनी मला येथे टकल्ली, ती कांहीं तुमचा हा तमाशा पहावयाळा नाहीं !

जयंत : चल जा, काय बोलावयाचे असेल तें एकीकडे जाऊन बोल. माझ्या मनाला उगीच संतापवून नकोस ! जा येथून !

मनोरम : जांते बरे ! काय न्याय आहे वधा ! (स्वगत) माझ्या आतां चांगले ख्यानांत येत चालले आहे सारे ! एकदां स्वारीला चांगले राजरोस पकडते आणि मग दाखवते कसे काय मुख आहे ते ! [जाते.]

जयंत : (स्वगत) हरहर, हेच का माझे संसारसुख ! जमीन-अस्थानाप्रमाणे एकमेकांपासून दूर राहणाऱ्या दोन भिन्नवृत्ति जीवांना कृत्रिम उपयांनी एकत्र बांधावयाचे आणि एकजीव झालेल्या, देहमात्र भिज, पण एकवृत्ति हृदयांना एकमेकांपासून दूर ठेवावयाचे ! परमेश्वरा, मी बालपर्णीच काढलेल्या आशेच्या विचावर-काळ्याच्या आत्म्यानें कल्पनासृष्टीत जवळ जवळ सजीव खेळणाऱ्या भावी चिचावर-असे निराशेचे काळे डाग टाकून मूळच्या मनोहर स्फुटीमुळे ते अधिक भयंकर केलेस, त्यापेकां बालपर्णीच तो वित्रपट फोडून कां टाकला नाहीस ? प्रेमरंगानें भरलेला हृदयाचा पेला तेन्हांच फोडून टाकावयाचा होतास; वर्तमानाचे वातावरण भेदून भविष्याच्या पटावर लीलेने कल्पनाचित्र काढण्यापूर्वीच आशादृष्टीचे कलम मोडून टाकावयाचे होतेस. अरेरे ! नीरस, हृदयशून्य, जडवृत्ति मनोरमेची प्राप्ति आणि तीहि काळ्यमय, हृदयसर्वस्व लीलेची आशा भग्न झाल्यावर ! पण नको—आतां लीलेचा दिचार बंधु-प्रेमाच्या दृष्टीनेच केला पाहिजे. प्रेम आणि लीला यांची कल्पनेतली जोडी-सुद्धा जगाच्या दृष्टीनें पापमय ठरेल ! क्रूर कृत्रिम जगता ! अर्जी किंती हृदयें तुळ्या बोजड नियमाखालीं पार तुरडून गेली असतील ! पण जगाचा यांत काय दोष ? लेकदृष्टि कल्पनेच्या क्षितिजाने दूरस्थ आकाशाला जमिनीर्शी जोडूं पाहते आणि भूलोकी प्रत्यक्ष पसरलेल्या स्वर्गमुखाला काल्पनिक स्वर्गाच्या वेसुमार वर्णानें नरकयातनें स्वरूप देते ! देवा ! अद्भुतरम्य काळ्यसृष्टि जर व्यवहाराच्या वस्तुसियतीत कधीच उतराप्यासारखी नसेल तर प्रतिभाशाली कवि निर्माण करून त्यांच्या आशापूर्ण भविष्यचित्रांनी तरुणांना नसता मोह कां पाडितोस ? अहाहा ! ही पहा लीला आली ! आहे, काळ्य-सृष्टि खरी आहे ! पण हृदया, आतां बंधुप्रेमाला जागृत कर ! परमेश्वरा, प्रेममय कल्पनांचे माझ्या मनांतून आतां निर्बीज करून टाक. [लीला येते.]

लीला : सारी मंडळी वर गेली आणि तुम्ही माझे राहिलां तेव्हांच मला वाटले की, तुमचे मन स्वस्थ नाही आणि म्हणून मी मुदाम धांवत इकडे आले.

जयंत : लीलाताई, मी दुःखांत असतों तर खरोखरीच तुझ्या या मायाकू साहाने माझे समाधान झाले असते. (हंसून) पण जेथे दुःखांच नाही, तेथे या तुझ्या ममतेने तुझ्या हृदयाची थोरवी मात्र दिसून येते !

लीला : नका, असे हंसून आपले दुःख लपवू नका ! भयाण खिन्नतेला झांका-वयाला या कृत्रिम हास्यांचे विरल आच्छादन कसे पुरणार ? त्याने उलट खिन्नता जास्त भयाण दिसते.

जयंत : लीले, तू म्हणतेस तेंच खरे आहे ! काळवंडलेले प्रेत शिरक्षिरीत मल मलीखाली झांकले तर विशेषच भयंकर दिसते. पण लीले, दुःख दुसऱ्याला, त्यांतून स्वतःच्या दुःखाने चूर झालेल्या तुझ्यासारख्या जीवाला सांगून काय उपयोग ?

लीला : कां बरे ? तुम्ही नेहमी माझे सांत्वन करितां तरे मीहि तुमचे दुःख हलके करण्याचा यलन करीन !

जयंत : वेडी नाही तर ! चल, मंडळी वर वाट पाहात असेल.

लीला : नका सांगू वाटेल तर मला आपले दुःख ! पण मला अगदी स्पष्ट दिसते आहे. (त्याच्याकडे पाहते.)

जयंत : (स्वगत) अहाहा ! ही दृष्टि काय बोलत नाही ? बोललेले फक्त कळते पण न बोललेले अगदी हृदयांत भिनते ! पण या दृष्टिला दृष्टि देऊन उपयोगी नाही ! (तोड फिरवितो.) अरे, ही पहा दुसरी नजर ! मनोरमा संशयाच्या दृष्टीने आमच्याकडे पाहात आहे. आतां येथे उमे राहून मुळीच उपयोगी नाही. (प्रगट) लीले, चल लैकर, तात्यासाहेब वाट पहात असतील.

[जातात.]

प्रवेश चवथा

[कमलाकर प्रवेश करतो.]

कमलाकर : (स्वतंशी) दुनिया एक दिवानोंका बजार है ! परदेशाच्या पेढीवर दर्शनी हुंड्या पटतात आणि शेजारच्या दुकानदाराला रोख रुपयाची मोड

मिळत नाहीं ! इकडे पाठीवर पाय देऊन आलेला भाऊ पोटावर
 पाय द्यावयाला सोडीत नाहीं, तर तिकडे शब्दाच्या शपथेखातर ज्यांची पुर-
 तीशी तोडओळख सुद्धां नाहीं अशीं वधूरें तोडाशीं तोड भिडवायला तयार
 होतात ! स्वर्गसुखाच्या मुदतीच्या हुंडीसाठीं आज हातच्या सुखाच्या रोख
 रकमेची मनोती कापून द्यावयाची ! आंतबद्याच्या या अजागळ सडथाला
 आंधळ्या श्रद्धेची साक्ष आणि अनोठखी ईश्वराची जामीनकी ! आणि हा
 जामीन जगाच्या आरंभापासून सदैव संशयाच्या धुक्याआड दड्हन बसलेला !
 जिकडे पहावें तिकडे विसंगतपणा ! गव्यांत पडलेल्या मनोरमेला, ती अशिक्षित
 आणि कजाग आहे म्हणून टाकून देऊन लहानपणच्या थड्हेतल्या लग्नाच्या
 लोभाने जयंत लीलेच्या निराश आशेवर जीव काढतो ! अपार सुखमोगासह
 शरण आलेल्या आणि आजन्म सहवासाचे बचन देणाच्या पद्माकराचा
 सुशीला तिरस्कार करारे आणि लग्नांतल्या क्षणमात्र परिच्याच्या मेलेल्या
 नवन्यासाठीं रडत बसते ! लग्न लावणाच्या भटासाठीं सुशीलेने कां रङून नये
 याचेंच नवल वाटते ! त्याच्याशीं ती दोन शब्द तरी बोलली होती ! तिकडे
 लीला हक्काची हुक्मत हरपली तरी जयंताच्या प्रेमाच्या भाडोत्री भांडवलाचा
 भरंवसा धरून बसली आहे ! दोषी सखल्या बहिणी, पण सुशीला जळक्या
 जिनगीच्या आठवणीची राख जपत बसण्याहृतकी कंजू, तर लीला मनोरमेची
 मालमत्ता आपली समजण्याहृतकी उदार ! तशीच मनोरमा ! बाळांगाकडे
 डोळेझांक करणाऱ्या जयंतासाठीं अंतरंगाचा होम मांड्हन बसली आहे !
 आणि माझ्या प्रेमयाच्चनेकडे हुंकूनही पाहात नाही ! पाठीस लागलेल्या
 अरबी समुद्राकडे पाठ फिरवून गोदावरीने हजारो कोसांवरच्या पूर्वसमुद्राकडे
 धांव घेतली त्यांतलाच प्रकार हा ! तशीच वीणा ! तिच्या मूळच्या मूखेपणाला
 शिक्षणाने निवळ दुजोरा मिळाला आहे ! वसंत विलायतेहून जाऊन आला
 आहे एवढ्यावरूनच त्याच्यावर ती पोरगी फिदा झाली आहे. आणखी
 दुमन—तिच्या मूर्खपणाला तर पारच नाही ! ती कायमची कवज्यांत आल्या-
 वर सुद्धां मी तिच्याशीं पुनर्विवाह करीन असें तिला वाटत आहे ! वेडे,
 मकरंद चाखल्यावर भ्रमर कमळाभोवतीं गुणगुणत रहात नाही ! पण पांचव्या
 वर्षीच गोरीशीं बागडणाऱ्या गोपाळाला सोड्हन पुत्रप्राप्तीच्या आशेने ब्रह्म-
 चारी बजरंगाभोवतीं घिरव्या घालणाऱ्या विचाऱ्या वायकांनाच दोष कां द्यावा !
 जयंत, वसंत, पद्माकर, आणि स्वतः मी, सारे आपापल्या सुखाचीं साधने
 अगदीं शासाच्या आटोक्यांत असूनही उगाच विवेकाचे प्राणायाम करीत

बसलों आहो ! आणि हें सारें कां ? तर केवळ लग्नसंबंधासाठी ! प्रत्येक मनुष्य आपल्या मूर्खपणानें फार झालें तर स्वतःच्या कुटुंबाच्या सुखाचा नाश करील; पण ज्या महात्म्यानें ही लग्नसंबंधनाची कल्पना शोधून काढली त्यानें मात्र अतुल मूर्खत्वानें सान्या मानवी कुटुंबाच्या सुखाची धूळधाण करून ठेवली आहे ! वाः ! ही पहा, माझ्या म्हणण्याची मूर्खिंत साक्ष देण्यासाठी मनोरमा रडत रडत इकडे येते आहे. तिच्या सुंदर पण रडक्या चेहऱ्यावर तिच्या दुर्दैवाचा आणि जयंताच्या मूर्खपणाचा सारखाच छाप बसलेला आहे. (मनोरमा येते.) मनोरमावाई ! तुम्हांला अशा स्थिरीत पाहून माझा जीव अगदी तिळतिळ तुटत असतो !

मनोरमा : मग तुमचा जीव डोंगराएवढा असला तरी त्याचे तिळाएवढाले तुकडे होतील ! कारण माझे दुःख कर्धीच कमी व्हावयाचें नाहीं.

कमलाकर : तुम्ही अशा अगदी निराशा होऊन नका. पुढे मागें जयंताला तुमची दया येणार खास !

मनोरमा : त्यांना दया ! अहो, मुसळाला कोठे अंकुर फुले आहेत का ? या जन्मांत तरी असे होणार नाही ! त्या अवदसेनें माझ्या जन्माचें मातेरै केले हो मातेरै !

कमलाकर : अहो, त्यांत त्यांचा वाईट हेतु नसेल सुद्धां ! लीला आणि जयंत नेहमीं कुजबुजत बसतात एवढ्यावरच जाऊ नका ! त्यांची आज लहानपणा-पासून मैत्री !

मनोरमा : मैत्री ! ही कसली मैत्री ? तुमचा स्वभाव भारीच सरळ ! अहो, बायकापुरुषांची कसली ही मैत्री ? अशा मैत्रीत काळेबोरे आपलें असायचेच !

कमलाकर : मग आपण दोघें नाहीं का एकमेकांशी बोलत ?

मनोरमा : म्हणून काय झाले ? तुम्ही माझ्या माहेरच्या ओळखीचे !

कमलाकर : आणि जयंत नाहीं का लीलेच्या माहेरच्चा ? तो तर तिचा सखवा आतेभाऊ ! मग लोकांनी माझा तरी संशय कां घेऊ नये ?

मनोरमा : भलतेच ! तुमचे बायकांशीं वागणे कुणीकडे ? नाहीं तर त्यांचे वागणे ! बरोबरीच्या बायकांशीं धांगडधिंगा घालीत बसायला यांना लाजा वाटत नाहींत काहो ?

कमलाकर : मनोरमावाई, ही सुधारणा आहे ! तुम्हांला त्यांतले रहस्य कळत नाहीं.

मनोरमा : कपाळाची सुधारणा ! सांवळा गोधळ सारा ! एकमेकांच्या हातांत

हात घालावशाचा, रात्री अपार्ट्री बोल्ल बसायचे, हंसायचे, खिदळायचे; ही सुधारणा वाटें? मग दाजारवसव्या मोळ्याच सुधारक म्हणावयाच्या! इकडे अशी आंघळी कोरिंबीर खेळतांना पाहिले की अंगाची अशी आग होते! पण काय करावयाचे? मेला वायकांचा जन्म!

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमे, सुधारणेवदलच्या तुझ्या या उडाणटपू कल्यानांचा दरोबर फायदा न घेईन तर नांवाचा कमलाकरच नव्हे! (उघड) मनोरमावाई, विधवांच्या दुःखाची तुम्हांला कल्पनाही नाही.

मनोरमा : चांगली कल्पना आहे हो! मला जिवंत नवन्याची विधवा, लग्ग शालेली कुंवारीण, काय बाटेल तें म्हटलें तरी चालेल!

कमलाकर : असे म्हणु नका! जगांतले सारे व्यवहार केवळ आपल्या नांवाच्या पतीसाठी आणि पतीच्या नांवासाठीच करावे लागतात! पुरुषाल पत आणि स्त्रीला पति!

मनोरमा : मी मात्र साऱ्या गोषी पतीच्या नांवासाठी करीत नसून अगदी नांवाच्या पतीसाठीच करते आहें. ते खरेखुरे पति आहेत त्या अवदसेचे.

कमलाकर : नका! नका! अशा वारीत एकदम त्याचे नांव घेऊ नका.

मनोरमा : याच काय, कुठल्याच वावरीत वायकांना नवन्याचे नांव व्यावयाची चोरी. नाहीं तर असा लंडाव खेळतांना पाहून तिकडचा कान घरून विचारलें असते, की हे काय म्हणून?

कमलाकर : काय हे बोलांग! मनोरमावाई, पति म्हणजे स्त्रीची सारी शोभा, खरा अलंकार.

मनोरमा : अलंकार खरा! पण गहाणवट पडला आहे ना दुसऱ्याकडे!

कमलाकर : मग त्या दुसऱ्याशी खुशाल उभा दावा धरावा. जयंताकडे यांत कांहीं दोष नाहीं! त्याचा स्वभाव जरा दयालू आहे.

मनोरमा : दयालू आहे? काय बोलांग? आपल्या वायकेचा गळा कापावयाचा आणि कोणा मेल्या भलीच्या गळ्यांत गळा घालावयाचा! ही कोळळी दया? कमलाकर, फुकट हो फुकट वायकांचा जन्म! मला किनई जीव सुद्धां जड शाला आहे.

कमलाकर : मनोरमावाई, जगांत जीव जड होऊन भागणार नाही! प्रसंगी दुसऱ्याचा जीव घेऊन मग स्वतःचाही जीव घेऊन पळत सुटण्याची तयारी पाहिजे! उठा, अशा रँडू नका! जयंताला लीलेच्या नादांतून सोडगिण्यासाठी अनेक उपाय करितां येतील.

मनोरमा : एकूण तुम्हाला सुदूरां असा संशय आहे तर !

कमलाकर : मला संशय मुर्दीच नाही; माझी अगदी खाची आहे, आणि तिच्या पुराव्यादाखल मला कियेक गोष्टी माहीत आहेत.

मनोरमा : बाई, बाई, तुमच्या सुदूरां या गोष्टी लक्षात येऊ लागल्या, चारचौधांत थोभाटा होऊ लागला, लोकांत ओरड शाळी, तरी सुदूरां यांना लाज नाही ना ? कोणत्या त्या गोष्टी ? मला तरी सांगून ठेवा.

कमलाकर : मनोरमाबाई, त्या चोरव्या प्रेमाखेरीज करितां यावयाच्या नाहीत, मत्सराच्या तीव्र दृष्टी-खेरीज तिसऱ्याला दिसावयाच्या नाहीत, आणि अनुभवाच्या ज्ञानाखेरीज सांगून समजावयाच्या नाहीत ! एकानें दुसऱ्याकडे उगीच सारखें पहात राहणे, त्याच्याखेरीज दुसऱ्याच्या बोलण्याकडे लक्ष न देणे, आपण कांही बोलले तरी दुसऱ्याच्या मनाला ते कितपत रुचते हैं पाहण्यासाठी सारखे त्याच्याकडे पाहणे, एक उदून गेले तर दुसऱ्याचा अगदी विरस होऊन इतर मंडळीवदल त्यांने शून्यवृत्ति होणे, एकमेकांच्या बोलण्याला दुजोरा देणे, अगदी नेणून सुदूरां नेहमी होता होईल ते जबळ जबळ वसणे, या सान्या चोरव्या प्रणयाच्या खुणा आहेत ! या गोष्टी क्षुळक खन्या; पण ठळक गोष्टीपेक्षां जास्त महस्वाच्या !

मनोरमा : खरें, अगदी खरें ! पाहिलेत ना ? असा कोळमारा केला माझा ! याला काय करावं वरें ?

कमलाकर : हां, मी सांगतो असें करा. जयंताला तुम्ही एकदां स्पष्ट सांगून पहा आणि माझी हेळसांड केली तर मी विष खाऊन प्राण देईन असें भय घाला !

मनोरमा : वा ! म्हणजे त्यांना बरेच ते ! सुठीवांचून खोकला गेला. म्हणतील खुशाल मर ! तेव्हां आणखी या अपमानाचा अनुभव घेण्यापेक्षां—

कमलाकर : वेड्या आहांत तुम्ही ! त्याची काय ढाती आहे असें म्हणावयाची ? कायथाच्या किचाटाची त्याला पुरी माहिती आहे. जिवावर उदार ज्ञात्याचे सोंग मात्र सफै आणा ! अगदी वेफाम ज्ञात्याप्रमाणे त्याला असा त्रास द्याल म्हणतां, की स्वारीला जीव नकोसा ज्ञाला पाहिजे ! अगदी खनपटीस कसा की आलीच स्वारी ताळ्यावर ! तुम्ही बतावणी मात्र चांगली करा म्हणजे ज्ञाले ! सत्यापरता धर्म नाही हैं खरें; पण पुष्कळदां सत्यापेक्षां सत्याच्या आविर्भावानेच जास्त कार्यभाग होत असतो. पहा, मी म्हणतो याचा

तुम्हांला अनुभव येईल.

मनोरमा : बरे, करीन बापडी !

कमलाकर : अहो, एकेक यत्न करून पहावा ! हा नाहीं साधला तर दुसरा.
तुम्ही इतक्यांतच निराश होऊ नका ! चला, आतां मीं सांगितलेले
विसरूं नका.

मनोरमा : नाहीं विसरावयाची ! तुम्हांला दिसेलच आतां सारे !

[मनोरमा जाते.]

कमलाकर : (स्वगत) ठीक, ही विषारी पेरणी सुरेख झाली ! यंत्रां,
आपल्या गोड बोल्याने या कमलाकराचा लहानपणापासून जो सारखा पाडाव
करीत आलास त्याचीं फळें भोगायला आतां तयार हो. अपमानाचा, देवाचा,
तिरस्काराचा जो तीव्र रस आजवर या हृदयांत सांठवून ठेवीत आले त्याचा
आतां कर्तव्यारीच्या जोरावर अर्के – हा विषारी अर्के – निर्माण करून तुझ्या
सुखाला ठार मारल्यावांचून मी कधीं राहणार नाहीं ! माझ्या आयुष्याचे
साफल्य माझ्या सुखाने होणार नसून तुझ्या दुःखाने मात्र होणार आहे.
माझ्या या कर्तव्यांत थोडा वेळ जी विश्रांति मिळेल तिलाच मी माझे सुख
मानीन.

[जातो.]

प्रपेश पांचवा

[लीला. स्थळ – नदीतीवरील अमृतेश्वराचे तुळशीत्रदावन]

लीला : (वाचते)

[चाल – यादवराया भाई या हो]

आठवतो का सांग सखे तो काळ विवाहाचा ।
बाळ्यणाचा, मुग्धपणाचा निर्मळ भावाचा ॥
संसाराचे चित्र चिमुकले, चिमुकलेच जीव
फुलले नव्हते हृदयांचेही राजस राजीव ॥
पहात होते तात तदा त्या लीला बाळांच्या ।
जणुं आठवती यांसहि लीला त्याच मुकालाच्या ॥

जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।

गेले ते दिन सीते, यापरि हा बघतां बघतां ॥

बाळपणाचे प्रसंग जणु ते घडति आज फिरनी ।

चित्रपटा या अश्रुजलाने चल टाकू धुउनी ॥

तूं सीता ती, राम तोव मी, त्याव आज माता ।

परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का हाता ॥

कशास आशा आतां नसती; शाळे तें गेले ।

सुकले फूल न देत वास जरि अंशुर्णी भिजले ॥

छे: ! नाहींच जमत हैं ! मुठांतआ श्लोक एवढासा, पण माइया इतक्या ओळी होऊन सुद्धां कांहीं तरी चुकून राहिल्यासारखें वाटते ! या उत्तररामचरिताचे सारें असेंच आहे ! मनाला जितके पर्यंते तितके शब्दांत वठवून दाखवितां येत नाहीं. पहिल्या अंकांत चित्रपट पहात बसलेल्या सीतारामांच्या मंगलमूर्ति नजरेपुढून हलत नाहींत अगदी ! त्यांच्या बाळपणाचीं चित्रे त्यांच्या डोळ्यांपुढे उमीं राहिलीं यांत काय नवल ? पण हैं उत्तरराम वाचतांना आम्हांला सुद्धां तीं चित्रे दिसतात. लग्नाकालीं एखाद्या बाहुलीएवढ्या सीतादेवीने आपल्या गोँडस हातांर्णी ती चिमुकली माळ मेघश्याम जगन्नाथांच्या कंडां— अगदाई, हा काय चमत्कार ! रामचरितांतल्या इतर प्रसंगी डोळशांसमोर खेळणारी त्या जानकीजीवनाची श्यामसुंदर मूर्ति विवाहप्रसंगांच्या चित्रांनु नाहींशी होऊन जयंताची लहानपणींची गोजीरवाणी मूर्ति तिच्या जार्गी कां बरे दिसायला लागली ? आणखी सीतादेवीच्या जार्गी आठ वर्षींची लीला ! देवा, क्षमा कर; मनाचा किंजीही धडा केला तरी सुद्धां लीलाजयंताची ही चिमुकली जोडी अशी डोळा चुकवून कल्पनेपुढे उभी राहाते याला मी तरी काय करूं ? अहाहा ! लहानपणीं सर्वांनी या अमच्या चित्रासारख्या जोडीचे कौतुक करावें ! आणि आज तेंच मंगलदर्शन जगांच्या दृष्टीने पापचित्र दिसावें ना ! देवा, तुझ्याही दृष्टीला तें पापचित्र वाटत असेल तर ही पहा मी, निर्देय-पणाने त्या लहानग्या कल्पनाजीवांना या अश्रुंच्या पुंरांत तुडवून टाकितो ! ज्या काळांच्या प्रवाहांत अमांची खरीं बाळरुपे वाहून गेलीं, त्यांच्याच ओघांत त्यांच्या चित्रांनाही लेढून देते ! पण नको ! त्या वेळच्या दहा वर्षींच्या जयंताला आणि आठ वर्षींच्या लीलेला, मायावी जगता, तुझ्या पापविचारांची ओळख तरी होती का ? मग शाळेंतर ! या हतभागी लीलेच्या, तिच्या भोवर्तीं पसरलेल्या जगांच्या समजुतीसाठी त्या कल्पनाराज्यांतल्या बाळजीवांचा कशाला विरस

करू ? त्यांचा आनंद तेव्हांही निर्दोष होता आणि आतांही निर्दोषच आहे. श्रीरामचंद्रा, रावणाला मारल्यावर सीतादेवीला परत आणून, तिच्यासह अयोध्येच्या चौदा चौकड्यांच्या छत्रिंहासनावर बसवून स्वर्गसुखाच्या ऐन भरांत असतांना सुद्धां, जर आपल्याला बालपणांचा चित्रपट पाहून वाईट वाटले, तर मग या भाजलेल्या जिवाला ओलावा मिळाऱ्यासाठी, बाललीलांच्या अर्कांचा एखादा अशू या हृदयावर टाकिला, तर देवाधिदेवा, तू क्षमा करणार नाहीस का ? अहाहा ! त्या निर्दोष प्रेमचित्राकडे सारखी टक लावून किंती वेळ पहात वसू असें मला ज्ञांते आहे. अंतःसाक्षी अमृतेश्वरा ! आज कल्प-नेच्या किल्ल्यांत पक्कून गेलेले हेच चित्र एकदा आम्हीं तुला प्रत्यक्ष दाखविले होतें ना ? शुभ्र मोगन्यांच्या कल्यांची एकच लंबलचक माळ गळ्यांत घालून, याच नदीच्या कांठीं त्या पायरीवर उमें राहून, जंयत व मी किंती तरी वेळ आमचे पाण्यांत उमटलेले प्रतिचिन्ह पहात होतें. इतक्यांत कमलाकरांनी हृदूच मारू येऊन येण्यांनी ती माळ तोडून टाकिली. तहीनतेमुळे आम्हांला गळ्यांतली माळ तुटांना दिसली नाहीं, पण त्या चलचित्राच्या गळ्यांतली तुटलेली माळ पाहून आम्ही जरा दचकले. कैलासनाथा, तेच ना हे चित्र ? कमलाकर, कां बंवे त्या वेळी ती माळ तोडून—(पाहून) कोण ? कमलाकर ? आज सुद्धां अशाच रीतीने यांनी ही सुखविचारांची माळ तोडून टाकिली !

[कमलाकर येतो.]

कमलाकर : लीलावती, नेहमीं पढावें तों तूं आपली या जागी बसलेली असतेस, इतकी काय या जागेत जादू भरली आहे न कळे !

स्त्रीला : जावूच आहे नाहीं तर काय ? संथपणांने वाहणारी ही नदी, आमच्या रक्षणासाठी या एवढाशा देवळांत समावून बसणारा हा कैलासनाथाचा प्रतिनिधि, मावळण्यापूर्वी त्या टेकडीवर भरजी गालिंचा पसरून बसलेला सूर्यनारायण, वान्याच्या एवढाशा शुल्कीबोरवर सुवास पसरणारी ही पवित्र तुळशी, पल्किंडच्या पटांगणांत आनंदाने बागडणारी मुळे—हंसू, नका, कमलाकर, जगाचा जादूगार याच गोष्टीनीं आपली नजरबंदी करीत नाहीं का ?

कमळाकर : लीलावती, तुंहें, जंयताचें, देवभोगेपणाचें वेड भजाव गेले नाहीं याचें मला नेहमीं आश्वर्य वाटते. ज्या वेळी आपण नव्याने जगांत आलें तेव्हां प्रत्येक नवाईने मनाला वेढावून सोडिले हे ठीक ज्ञाले; पण आता काय त्याचे ? त्याच त्याच गोष्टी पाहून रोज आश्वर्यचकित होणे हे मी मानवी

बुद्धिमत्तेचं कमीपण समजतो !

लीला : कमलाकर, सर्वशक्तिमान् सर्वेश्वराच्या कुटीपुढे मनुष्याच्या बुद्धीचा कमीपण दिसला तर त्याची आपल्याला लाज को वाटावी ? तुमची इटि लहानपणासूत्रन या सुषिसौदर्याच्या बाबतीत बिघडलेली ! हेच जयंत असते तर या वेळी ते सुद्धां माझ्यासारखेच वेढे झाले असते ! पहा वर्णे ! या नदीच्या सपाट पाणमुईवर हा निळीचा आणि दुसऱ्या जलवेळीच्या पानांचा हिरवा गालिचा पसरला आहे, याच्यावर घटकामर कोणाची इटि विसांवणार नाही ?

कमलाकर : माझी ! लीलावती, नवीने आपले अंतरंग झांकण्यासाठी पोक्रलेला हा हिरवा शाढ काढून माझी अंतमेंदी इटि नदीच्या तळाशी माजलेल्या विखलावर-सान्या शहराच्या घाणीच्या बिछायतीवर-प्रत्यही बालविधवांनी टाकून दिलेल्या मुलांच्या कुजलेल्या देहावर खेळू लागली म्हणजे या नदीच्या अंतरंगांत आणि एसाथा नटव्या वेश्येच्या अंतःकरणांत मला कांहीच फरक दिसत नाही !

लीला : इश ! काय घाणेडे विचार हे ! कमलाकर, या अशा संव्याकाळी, अशा रमणीय जारी, अगदी प्रत्यक्ष देवाजवळ असतांना सुद्धां असल्या हिडिस कल्पना तुमच्या डोक्यांत येतात तरी कशा ?

कमलाकर : देवांच्या सांनिध्याने, या दगडी देवांच्या सांनिध्याने, लीले, माझ्या अशा कल्पना उल्लट बळावतात ! लीलावती, सांधे सुष्टुचमत्कार पाहून, पूर्वीच्या नेभलट मनुष्यांची बुद्धिमत्ता दिपून, हळकून, जागच्या जारी मरुन ठार झाली. आणि ईश्वर हे त्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचं भूत उत्पन्न झाले ! पूर्वजांच्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचं हे ईश्वरी भूत आजच्या त्यांच्या नादान पोराचाळांना भेडवावीत आहेत ! पण, लीले, सर्वे म्हटले तर प्रत्येक दगडी मूर्ति म्हणजे मानवी बुद्धिमत्तेच्या प्रेतावर, तुमच्या भाविकपणावर, वांधलेली समाधि आहे; आणि प्रत्येक देऊळ हे मेलेल्या बुद्धिमत्तेचं समशान आहे ! तें वध, लीलावती, पलीकडे तें समशान आहेत; ऐक - अशी कानांवर हात को ठेवितेस ? - त्या समशानांतल्या प्रत्येक राखेच्या दिगाखालीं, जळून गेलेल्या प्रेतावरोवरच स्वाक झालेल्या, शेवटपर्यंत आशानिराशा यांच्या कैजीने कातरलेल्या, सुखदुर्खांच्या पैचांत पिकून निघालेल्या हृदयांतल्या हजारो गूढांची, मनुष्याच्या मेलेल्या आशांची जशी राख सांपडेल तशी प्रत्येक देवांच्या मूर्तीखाली, तर्कवितर्कांच्या पंखांनी सुधीची रहस्ये शोधण्यासाठी घडपडणाऱ्या, पण असेर

आश्र्याने चमकून आणि भयाने भेदरून प्राण सोडणाऱ्या हताश मानवी कल्पनेची राखच संपडेल.

लीला : कमलाकर, नका, नका, असे बोलून नका ! तुमच्या प्रत्येक शब्दासरशी माझ्या अंगावर शहारे येत आहेत. त्या मावळत्या सूर्यनारायणाकडे पहा ! मला वाटते, साक्षात् सर्वसाक्षी परमेश्वराचा हा नेत्र सुद्धां तुमच्या शब्दां-मुळे रागाने लाल झाला आहे ! कमलाकर, त्याची कशणा भाका ! तै पहा, त्याच्या कृपाकिरणांनी पावन झाल्यामुळे, वाच्याने उडालेल्या अगदी धुळीचं-सुद्धां सोने झाले आहे ! मग त्याच कृपेने आम्हां मनुष्यांचे सोने होणार नाहीं का ?

कमलाकर : धुळीचं सोने ! लीले, रात्रीचे खेळ खेळण्यासाठी ही सुष्ठु तुझ्या देवाच्या डोळ्यांत दिवसादवळ्या ही धूळ टाकीत आहे, समजलीस !

लीला : जाओ या ; कमलाकर, मला असल्या हिंडिस गोष्टी ऐकायची इच्छा नाही ! चांगली संचाकाळ झाली, सूर्य मावळायला झाल, मनोरमा वहिनीला या तुळशीवृद्धावनांत तेवढा दिवा लागून ठेवायला संगते !

कमलाकर : थांब; लीले, तुझ्या प्रत्येक करणीचे आज मला हंसू येत आहे ! या तुळशीची सेवा करून तुला कोणता मोक्ष मिळवावयाचा राहिला आहे ?

लीला : कोणता म्हणजे ? सुशीलाताईने मिळविला आहे तोच ! माझ्या सारख्या विघवेने धर्माचरणानें जर नाही तर मग दुसऱ्या कशाने मनाची शांति मिळवावी ? सुशीलाताईने तरी याच मागानें ती मिळविली आहे ना ?

कमलाकर : अशी शांति मिळविणारी ती सुशीला एक वेढी, तिच्या पावलावर पाऊल टाकणारी तूं सातवेढी, आणि तुम्हां विघवाना वैराग्य मिळविण्यासाठी या तुळशीभोवती आणि देवळाभोवती भटकायला सांगणारी ती धर्मांज्ञा शंभवेढी ! लीलावती, तुमच्या देवांच्या भाकडकथा खन्या मानल्या तरी त्यांच्या पारायणाने वैराग्य करै मिळणार ? ही तुळशी काय सांगते ? सोळा हजार एकरो आठ गोर्हीचा मेळा भोवती नाचत होता; पण कृष्णाने एका वृद्देच्या शोकामळे तिच्या समशानांत-या तुळशीवृद्धावनात, धांब ठोकिली, हीच गोष्ट तुळशी सांगणार ना ? तुझ्या हातांतले हे उत्तमरामचरित; हे तरी हैच सांगेल की, सुखाच्या वेळी योगवासिष्ठाच्या गप्या झोकणारा राम, सीता जराशी दूर झाल्याचरोबर राज्यपदावर लाथ मारून सारखा रानोमाळ रडत सुटला. तसाच हा नंदिकेश्वर ! दरवाज्याच्या महिरपीबर आपल्या पोराला-त्या गणपतीला—बसवून पार्वतीबरोबर गाभान्यांत बसलेल्या या भोव्या शंक-

राची दंतकथा ऐकून तर लीले, तुला किळस येईल. सांग पाहूं आतां या असत्या देवांच्या रडगायांनी भरलेल्या पोध्यापुराणांनी कोणत्या विधवेला वैराग्यग्रासि होणार ? ती पहा, सर्य माकळत्यामुळे घरी जायला निघालेली मुळे देवासमोर हात जोडून उमीं आहेत. तू आणि जयंत लहानपणी असेच देवासमोर हात जोडून वेड्यासारखीं उमीं रहात होतां. तेव्हां तें शोभून गेले, पण आज जर तुम्ही या फक्तरासमोर—या शून्यवृत्ति पाषाणासमोर तदूप शून्यवृत्तीने फक्तरासारखीं उमीं राहिलां, तर मग वाढत्या वयाचा तुमन्यावर —निदान अकालवैधव्याने भाजलेल्या तुझ्या मनावर—कांहींच परिणाम झाला नाहीं असे नाहीं का होत ? बावळट बाळपणाला भावड्या भाविकतेची जोड ठीक होती; पण आज त्या बालवृत्तीची काय किंमत ? त्या मुळांनाच विचार; ती सुद्धा म्हणतील, हें बाळपण नको; आमची मोठे होण्याची इच्छा आहे.

झीला : त्या विचाऱ्यांना मोठेपणाच्या दुःखांची कल्पना कशी असणार ? मोठेपणाची एकांगी बडेजावी पाहून त्या अजाण अर्भकांना तसें वाढलें तर त्यांत काय नवल ? पण लहानपण आणि मोठेपण या दोहींचा अनुभव घेतलेल्या लोकांना पुन्हां मार्गे जाण्याची परवानगी मिळाली, तर एका क्षणांत सारी साई बालकांनांच मगजबजूत जाईल !

कमळाकर : लीलावती, ही तुझी केवळ कल्पना आहे ! डोंगर चढताना आपण एक टप्पा चूलून गेल्यावर जर मार्गे नजर टाकिली तर मार्गाच्या वाटेवर नुसत्या शांडांची कोवळी हिरवळच दिसते; तिच्यांतून पसार होताना पायांला रुतणारे खडे आणि अंगाला ओचकारे भरणारी कांटेरी चुडपें दूरपणामुळे त्या हिरवळाखालीं दझून बसतात; हीच रमणीयता पुढच्या वाटेवरही पसरलेली दिसते; पण उल्टपर्थी, पायांखालच्या वाटेवरचा मात्र वाईटपणाच जाणवतो. आणि त्याला शोभविणारी हिरवळ आपल्या डोक्याच्या वर—कल्पनेच्या आटोक्याबाहेर असते. लीले, हीच गोष्ट आयुष्याच्या प्रवासाची ! भूतकालाची रमणीयता वाटते ती याचमुळे; आणखी याचमुळे भविष्याची आशा सुट नाही ! वर्तमानाचा वाईटपण दूर लोहून यावयाची ताकद आपण अंगीं आणली पाहिजे.

झीला : तुमन्याच दृष्टान्ताप्रमाणे पाहिले तरी बाळपणाचे मोठेपण तिळमात्र कमी होत नाहीं. प्रवासाचे सारे शेपे सारखेच त्रासदायक असले तरी सुरवातीच्या हुशारीमुळे बाळपणाचा टप्पा तिक्का अवघड वाटत नाही; शिवाय त्यावरून खालीं पडलें तरी फार लागण्याचे भय नाहीं. वाढत्या वयाच्या

प्रवासावरोवर पटण्याची भीतीही उंचावत जाते. बाळपर्णी सुखदुःखाचें चक सारखें फिरतें खरें, पण त्याच कारणामुळे त्याची तीव्रताही क्षणिकच भासते. ती मुले पहा; आजच्या सुखदुःखाच्या त्याच्या कल्पना रात्री झोपेत थकव्या-वरोवर विसून जातील; उद्यांचें जग निराळें; उद्यांच्या आशानिराशा निराव्या! बांध्याच्या प्रत्येक लहरीसरशी—सुषिदेवीच्या प्रत्येक शास-निश्चासासरशी—बाल्मीनाच्या सुखदुःखाची हालचाल बदलते! तेंच आपले मन पहा! एकेक विचारांचे ओऱें अगदी जन्मभर बागवारें लागते! कमलाकर, ही मुले—आपल्याच लहानपणाच्या लेळगड्यांची ही हालचाल करणारी, हुबेहुब त्यांच्यासारखींच दिसणारीं चित्रे—सारखें पहात वसलें म्हणजे आपल्या बाळ-पणाचाच काळ अजून चालला आहे—सुषिदेवीच्या एकरूपच आहे असे वाटायला लागते. कमलाकर, सुश्रीच्या या कायमच्या चित्रपटावर, आपली—नाही! तुमचीही जमा आमच्यांतच कशाला करुं? देव तुमचा तरी संसार यशस्वी करो—पण कमलाकर, आमचीं चित्रे ठेविल्यावांचूनच आमी—मी म्हणा, जयंत म्हणा, सुश्रीलाताई म्हणा—सारखीं काळाच्या ओघांत वाहात चालले आहों! अहाहा! एकेकदं मनांत येते की, बाळपणाचाच सारखा ध्यास करून मनानें—तसेच शरीरानें पण बाललूप व्हावें, आणि या मुलंत मिसळून आमच्या पुसलेल्या प्रतिमा कायमच्या कालपटावर पुन्हा लिहून काढाव्या! कमलाकर, तुम्हांला नाही असे बाट ?

कमलाकर : मुलींच नाही. लीलावती, तारुण्यांत तुझी, तुम्हां सर्वांचीच निराशा झाली—झाली कसची? पापपुण्याच्या नसत्या कल्पनेने तुम्हींच करून घेतली! म्हणून या वयांतल्या सुखोपभोगाला लागणारा वेळ तें सुख नसत्यामुळे तुम्हांला जड झाला आहे; आणि या रिकामटेकड्या वेळांत तुम्ही बाळपणाच्या वेळ्यांकड्या मूरुपणाला सुख मानू लागला! लीले, तारुण्याच्या सुखाची तुला कल्पनाही नाही. लहानपर्णी तूं चांगली दिसत होतीस, त्या वेळी मी तुला हजारदं पाहिली; पण आजच्या दृश्यानें तुझ्याकडे पाहण्याची शक्ति त्या कोवळ्या कमलाकराच्या अर्गी नव्हती. लीलावती, पापपुण्याच्या, देवाधर्माच्या कल्पना—लीले, हा पहा तुझा हात धरून तुला सुखाच्या मंदिरांत नेऊन सोडतो. (तिचा एकदम हात धरतो.) हं, लीलावती, एकदम ओरङ्ग नकोस, मी तुला गुलाम आहें; लीले, तुझी पायधरणी करण्याएवजीं एकदम हात धरिला त्याची क्षमा—असा हात सोडवू नकोस !

लीला : कमलाकर—

कमलाकर : तुझा हात सोडून हे पहा तुझे पाय धरितो। (तिचे पाय धरितो।)
तुझ्या तोंडांतून मोठ्यानें एक शब्द निधाल्यावरोवर सारी माणसें जमून मी
रसातळाला जाईन हें मला माहीत आहे. पण तुझ्यावर विश्वास ठेवून मीं
आपले प्राण तुझ्या हातीं दिले अहेत. लीले, मला तारणार किंवा मारणार
तूंच आहेस ! लावण्यलतिके, विचार कर, दूर गेलेल्या सूर्याच्याच वैभवानें
रंगलेल्या या सोनेरी टगांकडे पहा, या नुकसा उगवणाऱ्या चांदाच्यांकडे
पहा, पूर्वेकडे तोंड काढणाऱ्या त्या चंद्राकडे पहा ! ही संध्या आपल्या मृत
यतीच्या वैभवाची, या टगांच्या आणि तारांच्या सोन्यामोत्यांची रास पसरून
त्या चंद्राला भुलविण्यासाठी नटून बसली आहे ! लीले, सृष्टीला पापपुण्याच्या
कल्पना मान्य नाहींत ! दर महिन्याला सत्तावीस तारांचीं घरं धुंडाळणाऱ्या
चंद्राची साक्ष घे ! सारी सुष्ठि हेंच सांगते. लीले, नसला नीतीच्या कल्पनेनें
माझा तिरस्कार—

लीला : तुझा तिरस्कार – तुझ्या छायेचा – तुझ्यावदलन्या कल्पनेचा सुद्धां
तिरस्कार येईल ! ऊठ, सोड माझे पाय ! नाहीं सोडीत पाय ? ओरहूं
मोठ्यानें ?

कमलाकर : नको; ज्ञाली ही आगाळीक केवळ चुकून; अगदीं क्षणिक आवेशा-
सुळें ! लीले, तुझ्या उदारतेची, तुझ्या पवित्रतेची तेजस्विता क्षणभर कामांध
ज्ञालेल्या या माझ्या पापी डोळ्यांना दिसली नाहीं म्हणूनच तुझा असा
उपमर्द माझ्या हातून ज्ञाला ! पण लीले, माझे प्राण तुझ्या हातीं आहेत,
माझ्या हातून चुकून ज्ञालेल्या या भयंकर अपराधाचा कोणाजवळ उचार
करणार नाहीं असें मला आश्वासन दे; त्याखेरीज मी तुझे पाय सोडणार
नाहीं ! तुझ्या विलक्षण तेजानें मी दिल्मूढ ज्ञालें आहें !

लीला : उठा ! या गोष्टीचा कुठेही बधान करण्याचें हें ध्या मी तुम्हाला
वचन देते.

कमलाकर : नको; तुझ्या हाताला पुन्हां स्पर्श करण्याची माझी योग्यता नाहीं !
तुझ्या नुसत्या शब्दावर माझा विश्वास आहे. तुझे पाय धरण्याचीच माझी
योग्यता आहे !

लीला : उठा, या अमृतेश्वराची शपथ घेऊन सांगतें की, यावजन्म ही गोष्ट
मी कोणाजवळ वोलणार नाहीं !

कमलाकर : अहाहा ! लीले, धन्य आहे तुझी ! पापांत पडणाऱ्या माझ्या
आत्म्याच्या आज तें उद्धार केलास ! माझ्या आयुष्याला आज तें नवीन

दिशा दाखवलीस ! कमलाकराचा आज नवीन जन्म झाला ! तूंच हा नवा
जन्म देणारी माता ! लीले, या ढुकलेल्या लेंकराला नीट मार्गाला लाव !

लीला : यांत मीं काय केले ? कमलाकर, याबदल त्या अमृतेश्वराचे उपकार
माना ! त्यांच्याजबळ चांगली बुद्धि मागा ! तुमच्या मधांच्या घाणेरड्या
कल्पना —

कमलाकर : तुझ्या स्पर्शानें पावन झालेल्या देहांत कशा राहतील ? लीले,
देवाबदल माझे विचार अशा तऱ्हेचे व्हावयाला आधीं तूंच कारण झालीस !
आणि आज माझा उद्धार व्हावयाला कारणही तूंच झालीस ! लहानपर्णीं
तूं आणि जयंत एकमनानें ज्या ज्या गोष्टीं करीत आलं त्या गोष्टींचा भी
तिरस्कार करायला शिकत आले ! तुम्हीं मला नेहमीं एकीकडे याकीत होतां
म्हणूनच मी असा पतित झाले ! तुमची देवाबदलची निष्ठा वाढत गेली
तसा माझा तिरस्कार वाढत गेला ! पण आज तूं मला देवाची साक्ष पटवून
दिलीस ! ज्या देवाच्या कृपेनें तुझ्या अंगीं इतकें प्रखर तेज आले, तो देव—
लीले, मला सुमार्गाला लावण्या देवतेचा देव—मला पूज्य कसा नसेल !

लीला : कमलाकर, चला, झाले तें झाले. आजपर्यंत जयंतांच्या कृतीचा तुम्हीं
तिरस्कार केला, आतां तिचे अनुकरण करा ! त्यांचा मनोनिग्रह, त्यांची
उदार पुण्यशीलता, त्यांची उदार विचारशीलता डोळ्यांसमोर ठेवून यापुढे
वागत चला !

कमलाकर : (तुम्हीं वृद्धावनांतल्या महादेवावर हात ठेवून) या कैलासनाथाची
शपथ घेऊन सांगतों कीं, तुझी आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. लीले, जा तूं
भातां. आजपर्यंत मनांत आलेल्या नास्तिक कल्पनांचे, आतांच्या अमंगळ
पापविचारांचे, धाळून करण्यासाठीं मी आज मोकळ्या मनानें त्या भगवता—
जबळ प्रथमच क्षमा मागणार आहे ! घटकाभर हृदय मोकळें कलून मला या
मूर्तीला अश्रूंचा अभिषेक करूं दे ! लीलाकरी, या पाषाणहृदयांतून वाहणाऱ्या
अश्रूंच्या गंगेत ही पाषाणमूर्ति सुद्धां विरघळून टाकल्यासेरीज मी इथून
हालणार नाही!

[एकाम दृष्टीनें देवाकडे पाहात राहतो. लीला जाते.]

कमलाकर : (एकदम उठून) उठा, कैलासनाथ, या नदींच्या तळांतल्या
गाळांत बुडी मारून खरोखरीच कैलासवासी व्हा ! (देव नदींत शुगातो.)
माझा, माझ्या छायेचा, माझ्याबदलच्या कल्पनेचा सुद्धां तिरस्कार आं !
भाकाशांतल्या दिवळ्यांनो ! पाहिलांत आजचा हा नाटकी प्रकार ? लौकरच या

नाटकाचा शेवटचा अंक तुम्हांला दिसेल ! जयंताचा मनोनिग्रह, त्याची पुण्य-शीलता—लीले, तुम्हां सर्वांची पुण्यशीलता मला चांगली समजते ! जयंतासाठी रात्रंदिवस सुराणाऱ्या या छवकडीनै मला नीतिपाठ शिकवावे काय ? इतका मी मूर्ख नाही ! नीतीचे फाजील डावपेंच मी ओळखून आहे ! ठीक आहे, तुमची नीतिमत्ता पायाखालीं तुडवून तुमच्या चोरव्या सुखाची राखरांगोळी करीन तरच नांवाचा कमलाकर ! मनोरमेचा जयंताला शह लावून त्याला सळो का पळोसे केले म्हणजे आपोआप तो या पोरीच्या पायाशी लोळण घेईल ; हक्कहक्क यांच्या पापाला पाय फुद्दन तें चारचौंशांत रांगू लागले म्हणजे लीले, तुला एखाद्या बाजारबसवीच्या पायरावर नेऊन बसवायला किंतीसा उशीर लागणार ? इकडे मनोरमेला, केवळ ती जयंताची लगाची वायको, एवढ्यासाठींच फसवून तिचे खिंडवडे काढतो आणि जयंताच्या तोंडाला काढे फासतो. आणि नंतर सुशीलेचा समाचार ! खबळलेल्या पश्चा-कराने सुशीलेला धरांतून दरवडा घाल्दन पळविण्याचा घाट घातला आहे आणि त्या बाबतींत भाइया साह्याबद्दल त्याने दहा हजार रुपये देऊ केलेच आहेत ! ठीक आहे. दहा हजारांला सुशीलेच्या पातिव्रत्याचा सौदा कांहीं वावगा नाही ! लीले, या दुखवलेल्या सापाचा डाव किंती भयंकर असतो याची तुला लौकरच ओळख पठेल !

[जातो.]

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[सुशीला निजली आहे; विद्याधर भीत भीत प्रवेश करितो.]

विचारः परमेश्वरा, या साहस्रां मला यश देऊ नकोस ! माझ्या या साहस्री हेतूला ही वेळ आणि त्याचा विषय किंती तरी प्रतिकूल आहेत. बाहेर शीत-रस्मि निशापत्रीने आपल्या अमृतवर्णी कोमल क्रिरणांनी या भूतलावर चंद्रिकेचा पाऊस पाडून अंतराळाला दुर्घटवर्णाची शोभा आणिली आहे ! या उरकाफ्या दुर्घटसुमुद्राच्या नीलवर्ण तलाशी मंदतेजोमय तारकामौकिके विरल पसरली आहेत ! या पुण्यस्तानानें आनंददेली भूदेवी मंदवायुच्या रूपानें वाहणाऱ्या समाधानाच्या निश्चासावरोवर गगनमंडलांत पुष्पपराग उधळीत आहे. पुण्यंतराच्या निकट सहवासानें पापवृत्ति सुदूरं पुष्कलशी मावळून जाते, त्याप्रमाणे छायारूपानें वृक्षाखाली दडून बसलेल्या मूळच्या काळ्याकुळ अंधाराला सुदूरं या चांदप्याऱ्या निकटवर्ती प्रभावानें किंती तरी उजाळा आला आहे ! सारं निर्दोष, प्रेमवृत्ति जग निद्रावश होऊन चोहीकडे शांतता दिसत आहे ! सजीव सृष्टीच्या शांतवृत्तीमुळे चंद्रिकेत हा सौम्य, शांत, स्पष्ट दग्धमोचर होणारा शहराचा भाग पहात असतांना, सृष्टीच्या सत्यतेचा विसर पडून, दुर्बिणीनून एखाद्या चित्रांतला देखावा भी पहात आहें असें वाटते ! आणि चंद्रिका म्हणजे रवितेजांचे चित्रांत उत्तरलेले, मंद आणि दृष्टिसुसह रूपच नाहीं तर काय ? या देखाव्यांत पुण्यशील सुशीला तर मूर्तिमंत शांतिदेवीच शोभते आहें अहाहा ! किंती अलौकिक शोभा, मनोहर लवण्य, तेजोमय पवित्रता, गंभीर वृत्ति ही ! या शांत, पवित्र आणि रम्य चित्राकडे पाहून मला काशमी-रची, त्या रमणीय झेलम नदीची, आणि तिच्या भोवतालच्या गुलाबाच्या ताटव्यांची आठवण होते ! हिंदुस्थानच्या नंदनवनांतत्या त्या मंदाकिनीच्या—

झेलम नदीन्या—दुतर्फा पसरलेल्या त्या गुलाबी गालिच्यावर, जर ही शांति-सुंदरी निजवली तर वेडावलेल्या कवीना तरी भारदादर्शनाचा भास होईल आणि झेलम नदीचा रपणीय प्रवाह कवितेचा मूर्तिमंत ओऱच वाटेल. अहाहा ! हे दर्शनसुख चिरकाल लाभेल काय ? जगदीश्वरा, कधीं काळीं सृष्टीचा ल्य करण्याचा तुळा खरोखरच हेतु असेल तर ते आतांच, या स्थिरीत, कर, आणि माझी हट्टीची शक्ति मात्र जिवंत ठेव. अथवा ही पूर्वेकडची खिढकी उघडतो म्हणजे चंद्राला हिच्या मुखमंडलाचे पूर्ण दर्शन मिळून मोहानें तो येथेच थांवेल आणि ही सुखमय रात्र अशीच चालू राहील. पण नको; अशा रीतीने काळाला फसविण्याच्या प्रयत्नापेक्षां अधिक सुख देणाऱ्या या सुख-मूर्तीलाच मोह पाडण्याचा प्रयत्न करावा. हिला स्पर्श करू का ? नको, माझ्या नुसत्या उष्ण निश्चासानें सुद्धां ही शांतिदेवता जागी होईल. सुशीले—

[सुशील उदून उभी राहते.]

सुशीला : कोण विद्याधर !

विद्याधर : सुशीलाचाई, अशा अकलित स्थिरीत मला पाहून तुम्ही भ्यालां नाही किंवा ओरडळां नाहीं, यावरून आतांच मीं तुम्हांला शांतिदेवता म्हटले त्याची तुम्हीं साथेकता केलीत; आणि त्यावरून माझ्या विनंतीचा विचार सुद्धा तुम्ही शांत मनानें कराल अशी मला आशा वाढू लागली आहे !

सुशीला : एकंदर प्रकारावरून मला तुमचा हेतु अर्धामुर्धा कळून चुकून, तुमच्यावद्दल तिरस्कार मात्र वाटतो ! पण यांत भिण्याचे किंवा ओरडण्याचे कारणच नाही ! आत्मविश्वास हेच संरक्षणाचे साधन आहे ! उत्कट पातिक्रत्याच्या अलेट शक्तीवर माझा फारच भरंवसा आहे. पापांचे पारिपत्य करण्यासाठी अगुरेणून भरून उरलेला परमेश्वर, पतित्रतेचा पाठिराखा असतो ! शिवाय, त्यांचा आत्मा—या निधिंगधाच्या सुवासांत मिष्यकून चंद्रकिंगावर तरंगणारा माझ्या नाथांचा अदृश्य आत्मा—माझ्याभौवीं नेहमीं पहारा करीत असतो ! तेव्हां मला भिण्याचे कारणच नाही ! तरेच, अगदी बिकट प्रसंग आव्याखेरीज चारचौधाना जमदून बाजार भरविण्याचाही मला कंशाळा आहे ! चरें, तुमची कोणती विनंती आहे ? विद्याधर : पण आधीं हे सांगा, कीं तुमच्याशीं बोलत बसायला कांहीं भय नाहीं ना ?

सुशीला : भय, संशय हीं सारीं पापाचीं भावंडे आंत ! माझ्या शीलावद्दल सर्वीची चांगली खाची आहे. बोला लौकर काय बोलायचे अहिं तें.

विद्याधर : सुशीले, कालयर्थत माझ्या आयुष्याचें गलवत शून्य हेतूच्या समुद्रांत वाटेल तिकडे संचरत होते, पण तुझ्या या तेजस्वी नेत्रदीपकाच्या खुणेने माझ्या विश्रांतीचे स्थान मला दाखविले ! सुशीले, तुझ्यारी पुनर्विवाह करून सदैव या दिव्य दीपकाच्या प्रकाशांत राहण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे ! तू माझा स्वीकार करशील का ?

सुशीला : समुद्रांताले जसे खुणेचे दिवे खाली खडक आहे असे दाखवीत असतात, त्याप्रमाणे माझ्या या डोल्यांची उभारणी सुद्धां माझ्या अभेद्य पाश्राणहृदयावर झालेली आहे ! तेव्हां तुमच्यासारख्या धाडशी खलाशयाने त्यापासून आपले गलवत दूर ठेवावें हेच बरे. विद्याधर, कालच्या वाटाघाटी-नंतर आजच्या प्रश्नाचे कारणच नाहीं. आणि त्यांतून तुमच्या आतांच्या हिंडिस धाडसाने तर तुमच्यारी पुनर्विवाह करण्याची कल्पना सुद्धां मनाला सहन होत नाहीं !

विद्याधर : सुशीले, लोकापवादाच्या भीतीने कदाचित् उघड पुनर्विवाहाला तुझी तयारी नसली तर—

सुशीला : (रागाने) तर काय ? —विद्याधर, तुम्ही शुद्धीवर नाहीं वाटते ?

विद्याधर : सुशीले, दया कर, माझी निराशा करू नकोस ! तुझ्या सहवासा-वांचून सर्वे जग मला शून्य होईल ! पुनर्विवाह नको तर निदान गुपत्यें तरी माझा स्वीकार कर !

सुशीला : तुमच्या प्रत्येक शब्दाने तिरस्काराची परमावधि होते आहे विद्याधर, कालच्या तुमचा विनय, ज्ञान, लजा हीं काय झालीं ?

विद्याधर : सुशीले, मी वेडा झाले आहें. बाहेर चंद्राच्या प्रकाशाने चोर्हीकडे उजेड पसरला आहे; पण तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशाने माझ्या हृदयांत अंधार पढून मला पापपुण्याच स्पष्ट दिसत आहे; त्याच्या तेजाने माझे डोके दिपून पापपुण्याचा भेद मला दिसत नाहीं ! आश्रयाने भांवावल्यामुळे माझी विचारशक्ति नष्ट झाली आहे ! सुशीले, प्राणेश्वरी, माझा तिरस्कार करू नकोस. तुझ्यापार्या माझे प्राण, आणि प्राणांपेक्षांही अमूल्य असें माझे सच्छील अर्पण करावयास भी तयार आहें !

सुशीला : सच्छील अर्पण करणार ! तुमचे सच्छील तुमच्याजवळ आहे कोठे ? तुम्ही चोरासारखे अंत शिरतांना शील बाहेरच राहिले आहे ! सच्छील परस्तीच्या खोर्लीत कधीच शिरणार नाहीं !

विद्याधर : रात्रीच्या पड्याभाड चोरऱ्या प्रेमाला झांकून ठेवले तर—

सुशीला : माझ्या वाल्पतिराजाच्या हक्कांचा अभिलाष करणाऱ्या राक्षसा, चल नीव येथून ! इतकेच नाहीं, तर सूर्योदय झाल्याखरोबर या घरांतूनहि काळे कर ! तूं दृष्टीआड झाल्याखेरीज मी अन्न ग्रहण करणार नाहीं !

विद्याधर : अशी प्रतिशा तरी करू नकोस. निदान माझ्या दृष्टिसुखाच्या तरी आड येऊ नकोस ! चातक मेघमालेच्या नुसत्या दर्शनानें जिवंत राहतो तसें तुझ्या दृष्टीच्या अमृतवर्षावानेच माझ्या दर्थ प्रेमाचं पुनर्जीवन होईल ! तुझ्या पतीच्या वैभवाचा उपभोग मिळाला नाहीं, तर त्याचं नुसतें चित्र पहाण्यांत मी समाधान मानीन ! कैलासनाथाप्रमाणे शशिकला प्रत्यक्ष मस्तकीं धारण करतां आली नाहीं तरी तिच्या चंद्रिकेच्या प्रभेवरच चकोर आपली तृष्णा भागवितो ! सुशीले, माझा स्वीकार केला नाहीस हेच माझें मोठे दुर्दैव ! तशांत मला हद्दपार करून माझ्या दुर्दैवाच्याही सीमेपलीकडे मला लोट्टू नकोस !

सुशीला : यानंतर तुम्हांला या घरांत राहूं देणे फार भयंकर नाहीं का ?

विद्याधर : सुशीले, या घरांतून बाहेर पडतांच मी या जगालाही मुकेन. नको, प्रेमानें विचारशऱ्य झालेल्या या तुझ्या वेड्या भक्ताची हत्या करू नकोस !

सुशीला : मला तुमची दया तर येते, पण तुमच्या राहण्यामें स्वतः मला भय नसले तरी लीला, वीणा किंवा द्रुमन यांच्यासाठी तरी मला तुमचा वंदेवस्त केला पाहिजे ! दैवी रूपाखार्णी लपून बसलेल्या तुमच्या राक्षसी कृतीचा त्यांच्या अलडड मनाला मोह पडून —

विद्याधर : ही तुझी भीति निराधार आहे ! लीला जशी तुझी बहीण तशीच माझीही. तुझ्याखेरीज सर्व शिंग्या मातेसमान आहेत ! शिवाय परमेश्वराची माझ्यावर कृपादृष्टि झाली तर मार्गेपुढे तुझें माझ्याबद्दलचं इतके वाईट मत. एक क्षणांत बदलून टाकीन अशी मला आशा आहे !

सुशीला : एका क्षणांत दुसऱ्याचं आपल्याबद्दलचं मत अजिचात बदलून टाक-प्याची अद्भुत शक्ति तुमच्यांत आहे, याबद्दल वाईट अनुभवानें का होईना माझी खात्री झालेली आहे. बरे, तुम्हांला या घरांत राहण्याची मी परवानगी देतें; पण ज्या दिवशी मला तुमचं वर्तन वाईट दिसेल —

विद्याधर : त्या दिवशी, त्या क्षणी, हें घर सोडावयास माझी तयारी आहे. पण तोपर्यंत माझ्या आजच्या अपराधाची क्षमा करून त्याबद्दल कोठे उच्चार करू नकोस.

सुशीला : ठीक आहे. जा आतां आपल्या ठिकाणी ! परमेश्वर तुम्हांला तुमच्या

पापाची क्षमा करो !

विद्याधर : उदार सुशीले, शावास तुझ्या मोठेपणाची ! आजचा हा अपराध विसरून यापुढे मला तुझी भक्ति करण्याची आज्ञा दे ! आज ना उदां माझ्या तपश्चयेचं फळ मला मिळाल्यावांचून राहणार नाही. तोंपर्यंत मात्र अशांच उदारपणाने माझ्या या धाडसाच्या प्रवेशावर पिरमृतीचा पडदा टाकून हा देखावा दृष्टीआड कर, एवढीच, देवी, तुझ्या पायांबवळ याचना आहे.

[पडदा पडतो.]

प्रयेश दुसऱ्या

[तात्यासाहेब त्र कमलाकर फांशांनी सोंगव्या खेळत आहेत.

घाईने गोकुळ प्रवेश करितो.]

गोकुळ : (स्वगत) जी दुर्वारी तात्यासाहेबांना सांगण्यासाठी मी इतका धांवत आलें, जी ऐकल्यापासून माझ्या मनांत तिच्याखेरीज दुसरा विषय घोलत नाही, ती कोणती ? इतक्या महत्त्वाची बातमी विसरलें म्हणावें तर तेही शक्य नाही. का गडबडीत ती बातमी ऐकून घेण्यापूर्वी ती सांगण्यासाठी मी पळत सुटले ? काय वरें असावी ती ? [विचार करीत उभा राहतो.]

तात्यासाहेब : कायरे गोकुळ, असा सचित कां ? कांही मला आणलेला एखादा निरोप विसरला आहेस काय ?

गोकुळ : छेः छेः तरें कांही नाही ! सहज उभा आहें आपला. (स्वगत) कोणती गोष्ट ती ?

तात्या : (कमलाकास) किती पडले ? पोचारा ! मग पळालीच ती ! आतां हाती लागत नाही.

गोकुळ : (स्वगत) हां ! दुमन पकून गेली हीच बातमी. (प्रकट) तात्यासाहेब, एक मोठी चमत्कारिक बातमी सांगायची आहे आपल्याला ! हो; विसरेन म्हणून टांचण सुद्धां कलन ठेवले आहे. हा व्या बाज्ञा कागद.

[एक कागद तात्यासाहेबांस देतो.]

तात्या० : (आश्रयानें) काय, दुमन नाहीशी शाली ? सांग पाहूं, काय काय

हाले तें ? केव्हां गेली, कुठे गेली, कोणाबरोबर ?
गोकुळ : त्याचा कांही मागमूस सुद्धां नाही ! काळ रात्रीपासून तिचा पत्ता
नाही; वसंतराव सारखा तपास करीत आहेत; पण कुठे थांग लागत नाही.
तात्या० : फारच आश्र्य म्हणावयाचे ! का हो कमलाकर, तुम्हांला कांहीच
आश्र्य वाटत नाहीं यांत ?

कमलाकर : (स्वगत) दुमन पठाली हैं ऐकून यांना आश्र्य वाटते; पण मला
हैं ऐकून आश्र्य का वाटत नाहीं हैं यांना कळले तर मात्र हे आश्र्याने वेडे
होतील ! (प्रकट) मला यांत मुर्छीच आश्र्य वाटत नाही ! तिच्याबद्दल
अलीकडे माझ्या कार्नी योडी कुजबूजही आली होती !

गोकुळ : कार्नी योडी कुजबूज ? आमची ही तर माझ्या कार्नी कगळी सारखी
ओरडत होती रोज ! हा सारा स्त्रीस्वातंत्र्याचा परिणाम ! सोडा म्हणावे
वायकांना आणखी मोकळ्या ! आतां परत नाहीं आणतां येत कुठे ? सुधारणा,
सुधारणा वरें ही कमलाकर !

तात्या० : फारच आश्र्य आहे म्हणायचे ! बरें, जा, वीणेला आधीं इकडे
पाठीव ! विसरूं नकोस !

गोकुळ : (स्मरणवहीवर टिप्पो.) वीणेला आधीं इकडे पाठीव. [जातो.]
तात्या० : काय बोलाफुलाला गांठ पडली पहा ! त्या दिवशीं बाबासाहेबांजबळ
बोलल्याप्रमाणे वागण्याचा प्रसंग इतक्या लवकर येईल असें वाढले नव्हते.

कमलाकर : म्हणजे ? स्त्रीस्वातंत्र्याच्या विरुद्ध खरेच जायचा विचार आहे
आपला ?

तात्या० : विचार नाहीं, निश्चय आहे ! पण ही पहा आलीच वीणा !
(वीणा व गोकुळ येतात.) वीणे, ऐकली ना ही विलक्षण बातमी ?

वीणा : हो बाबा, आणि म्हणून तिकडेच जायला निघाले आहे मी !

तात्या० : वीणे, वसंतरावाकडे जायचे कारण नाहीं.

वीणा : बाबा, अशा वेळीं सुद्धां जाऊ नको म्हणतां ?

तात्या० : अशा वेळीं नाहीं, पण इथून पुढे केव्हांही त्यांच्याकडे जाण्याची
मी तुला मनाई करितो आहें !

वीणा : मनाई ? खियांच्या स्वतंत्रतेला तुम्ही स्वतंत्र निर्बंध धालणार ?

तात्या० : हो. स्त्रीपुरुषांच्या स्वैर संचारापासून अनिष्ट परिणाम होतील असें
मला वाटते.

वीणा : म्हणजे दुमनच्या चुकीबद्दल मला शासन ?

तात्या० : तुलाच काय ? सुशीला, लीला यांना सुद्धां मी बंशी करणार ! आज-पासून पुस्थांची बैठक निराळी, आणखी ख्रियांची निराळी ! कारणावाचून कोणी कोणाशीं संबंध ठेवायचा नाही. गोकुळ, सर्वोना माझ्या दिवाणवाचून्यांत घेऊ ये. (गोकुळ जातो.) आणखी वीणे, वसंतरावाशीं यापुढे तुझा कोणताही संबंध असतां कामा नये ! मीच त्याला आपल्या इथें न येण्याची ताकीद करणार आहे !

कमलाकर : काय, वसंताला इथें येण्याची बंशी ? त्याचा काय अपराध आहे यांत ?

तात्या० : असें करणे थोडेंसे निर्दयपणाचे आहे खरे, पण प्रत्यक्ष त्याच्या बहिणीनेच असं विपरीत प्रकार केल्यानंतर आतां त्याल घरी येऊ देणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणाचे होईल. चर्चाविषय शालेल्या मनुष्याच्या आसपासच्या माणसांवर सुद्धां कुटाळांची निदाव्यंजक दृष्टि किरते ! एवादा अंधुक तारा दाखविण्यासाठी लोक आधीं शेजारच्या ठळक तान्यांकडे बोट करितात.

वीणा : बाबा, माझे त्यांच्यावर प्रेम आहे हे विसरतां तुम्ही !

तात्या० : आणखी आतां तुलाही ते विसरले पाहिजे !

वीणा : पण तुम्हीच आधीं मला त्यांच्यावर प्रेम करायला सांगितले !

तात्या० : तरेच आतां न करायला सांगतो ! वीणे, यावद्दल अधिक बाटाघाट करण्याचे कारण नाही, माझी आशा तुला ऐकलीच पाहिजे.

वीणा : ऐकली पाहिजे म्हणजे ? मी नाही ऐकणार ! ख्रियांना वाटेल त्यांच्यावर प्रेम करायला अधिकार आहे ! प्रेमाच्या बाबरीत कांहीं मी तुमची बांधलेली नाही ! माझ्या मनाप्रमाणे वागायला मी माझी मुखत्यार आहे.

कमलाकर : (स्वगत) उच्छृंखल मनाला मोकळे सोडाण्याचा हा परिणाम !

तात्या० : वीणे, जसें मी तुला पूर्वी स्वातंत्र्य दिले तरेच आज परत घेणार !

वीणा : वेणार म्हणजे ? ही गोष्ट कांहीं तुमच्या हातची नाही. पक्ष्याला पिंजऱ्यांतून मोकळे सोडणे सोये, पण पुन्हां कोडणे कठीण !

गोकुळ : (स्वगत) ऐका हीं मुक्काफळे ! आमच्या इकडे असले चोचले मुळीच उपयोगी नाहीत. मला तर ख्रीपुरुषांच्या तसविरा सुद्धां एकत्र ठेवण्याची भीति वाढते ! (पाहून - प्रकट) तात्यासाहेब, ते पहा वसंतरावच इकडे येत आहेत. सांगूं का त्यांना आपली आज्ञा ?

वीणा : थांवा, थांवा, आतांच असा निष्ठुरपणा करूं नका ! मला त्यांची शेवटची भेट तरी घेऊं द्या !

तात्या० : ठीक आहे; मी वर जातो. मला त्यांची भेट प्यावयाची इच्छा नाही;
तूं पण लौकरच ये ! फार वेळ बोलत बसू नकोस.

[वीणेश्वरीज सर्व मंडळी जातात.]

वीणा : विलायतेंत असा अंधार खास नसेल ! काय बाबांची लहर ही ! हे ऐकून
विचान्या वसंतरावांना काय वाटेल ? माझे मस्तक अगदीं फिरुन गेले आहे.
वसंतरावांनाच यावर तोड विचारली पाहिजे ! (वसंतराव येतो.) या. कल्ली
सारी हकीकत मला ! पण ग्रिया, त्या बातमीपेक्षांही विलक्षण आणखी
दुःखकारक बातमी तुम्हांला एकावयाची आहे. तुमच्याशीं न बोलण्याबद्दल
बाबांनीं मला ताकीद केली आहे आणि तुम्हांलाही आमच्या घरी येण्याची
बंदी होणार आहे. काय उपाय करावा आतां ?

वसंत : हा निवळ जुळूम आहे. विलायतेंत एखाच्या मुलीवर असा प्रसंग आला
तर ती खुशाल आपल्या वळभावरोवर निघून जाते !

वीणा : होय ना ? मग मी पण तरेंच करणार ! शाली याबद्दल बाबांची नाचकी
तर मी काय करणार ? त्यांची चूक झाली म्हणूनच मी तरी चूक करणार.
पर्वतावर चिखल झाला म्हणजे नदीचा प्रवाह गढूळ व्हायचाच !

वसंत : पण पळून गेली यांत दुमननें काय वाईट केले ? माझ्या प्राणा, विलाय-
तेंत असे प्रकार दररोज शोकडीं होतोत ! मला दुमनबद्दल कांहींच बाटत नाहीं.

ती तरी आपल्या वळभावरोवर निघून गेली असेल ! तुझी आहे ना तयारी ?
वीणा : अगदीं या घटकेला ! चला आंत; विशेष कांही होण्यापूर्वी सर्व बेत
ठरवून टाकूं. [गोकुळ येतो.]

गोकुळ : (स्वगत) थकले बुवा ही धावपळ करून. दुमन पळून गेली पण
तिला माझ्या इतके कांहीं पळावें लागले नसेल ! (प्रकट) वसंतराव, हे
च्या पत्र !

वसंत : (पत्र वाचून) यांत तात्यासाहेबांनी मला येथे येण्याची बंदी केली आहे.
गोकुळ, त्यांना सांग तुमची आज्ञा मला मान्य आहे म्हणून !

[गोकुळ जातो.]

वसंत : चल लाडके, पुढचा एकंदर बेत ठरवून टाकूं.

[जातात.]

प्रवेश तिसरा

[भूतमहाऽ – द्रुमन व कमलकार]

द्रुमन : एकूण मी कुठे आहे याचा कुणालाही संशय आला नाहीं ?

कमलाकर : मुर्ठीच नाहीं ! मी तुला संगतच होतो ! अपराधाच्या जागेपासून प्रथम फार दूर जाण्याचा प्रयत्न कधीच करू नये ! दूसऱ्या प्रवासाच्या आटा-आर्यीत पकडणाराला सुगावा मात्र लागायचा ! मी पसरून दिलेल्या ब्रातम्यां-मुळे त्यांचे भलभलत्या रीतीने तपास चालले आहेत.

द्रुमन : तुम्ही येईपर्यंत माझ्या जिवांत जीव नसतो अगदीं. सारखी तुमच्या वाटेकडे नजर लावून बसते.

कमलाकर : पण कोणाच्या नजरेस पढत नाहींस ना ?

द्रुमन : मुर्ठीच नाहीं. या घराची भुताटकीवहूल बोलवा असल्यामुळे या रस्याने सुद्धां कोणी फारसे जात येत नाहीं ! पण प्रिया, असा बंदिवास आणखी किंती दिवस काढावा लागणार ? अज्ञातवासाचे हे दिवस संपवून लग्नाच्या बंधनाने कायमची मोकळी होऊन, एकदोन महिन्यांनी अवतार घेणाऱ्या आपल्या कुलदीपकाला घेऊन राजरोस चारचौधांत केव्हां हिडेन असे शाळे आहे मला ! कधी निवणार आतां ?

कमलाकर : लाडके, थोडा धीर धर ! आजच मी इथून निवालों तर उगीच संशयाला कारण होईल ! एकदोन दिवसांत तात्यासाहेवांच्या कामासाठी मला मुंवर्दीसच जायचे आहे; तेव्हां सर्वे व्यवस्था आपोआप होईल !

द्रुमन : मुंवर्दीसच कोणाला पत्ता लागणार नाहीं ना पण ?

कमलाकर : वेडी कुठली ! मुंवर्दीसारख्या ठिकाणी विनचूक पत्ता माहीत शाळ तरी नेमके माणूस हुडकून काढितां येत नाहीं; मग मुदाम नापत्ता शालेल्या माणसाची गोष्टच नको ! पण माझी ओळख फार असल्यामुळे, मुंवर्दीपर्यंतचा प्रवास माझ्यापासून दूर म्हणजे वायकांच्या दब्यांत बसून करावा लागेल.

द्रुमन : आपल्यावरोवर जन्माचा प्रवास करण्याच्या आशेवर हा एवढा प्रवास मी सहज पतकरीन ! पण प्रिया, मी धर सोडण्यावहूल फार तगादा लाविला होता त्याची क्षमा केली आहे ना ?

कमलाकर : अगदी मनापासून ! वरे, तू तुझ्यावरोवर आणलेला तो दागिन्यांचा डवा काढून ठेव ! आलोंच मी. (द्रुमन जाते.) मुधारक चिखलांत पडलेल्या

गाईचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न करितात. पण अशा सवत्स घेनूचा उद्धार करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. काय मूर्ख पोर ! माझ्या वाटेकडे नजर लावून घसते ! ठीक आहे ! तुला वाटेला लावल्याखेरीज माझी वाट मोकळी होणार नाहीं. आतां मुंवईस जाण्यापूर्वी बायकांच्या डब्यांत बसवून सोडून याची झाले ! मग जाईल नशीव फिरेल तिकडे.

[जातो. पडदा पडतो.]

प्रवेश चृत्या

[गोकुळचे घर. गोकुळ विचार करीत उमा आहे.]

गोकुळ : उपरण्याला गांठी मारून आठवण राहात नाहीं म्हणून स्मरणवही तयार केली, पण तिचाही उपयोग होत नाहीं; कित्येक गोषीचे टांचण करण्याची आठवण होत नाहीं; टांचून ठेवलेल्या गोषी पाहण्याची आठवण होत नाहीं; आणि आज तर स्मरणवही कुठे ठेवली हेच स्मरत नाहीं. स्मरणवही सांपटती म्हणजे विद्याधरांच्या भेटीचा दिवस आजचाच ठरविला आहे की नाहीं याचा शाहनिशा करून घेतां आला असता. मला वाटते आज त्यांनी यायचे आम्हीं ठरविलेले नाहीं. नाहीं तर त्यांच्या नियमितपणावरून म्हणजे या वेळेस त्यांनीं यायलाच हवें ! का कबूल केल्याप्रमाणे यायचा त्यांना विसर पडला ? या लोकांना आठवण राहत नाहीं तर स्मरणवहा कां ठेवीत नाहीत ? त्यांच्या स्वागताची तयारी तर चोख झाली आहे. या देश-मुखांकडूच्या जुन्या खुर्च्या वगैरे किती उपयोगी पडल्या आज ! (पडथांत-गोकुळ, अहो गोकुळ) आले वाटते विद्याधर ! (मोजाने) या हो असेच नीट ! (विद्याधर येतो.) या, बसा. मला वाटले तुम्ही आतां येत नाहीं म्हणून.

विद्याधर : एकदा कबूल केल्यावर माझ्याकडून दिरंगाई व्हावयाची नाहीं.
गोकुळ : वरें, आतां आमचे कुंदंब गेले आहे बाहेर, सोबतिणीकडे बसायला ! आणखी आपल्याला तिच्यावदलच बोलायचे आहे; तेव्हां ती आली तर आपल्याला कठार्वे म्हणून एकदा सगळ्या दारंता कड्या आहेत की नाहीत तें पाहून येतो. मग बोलू अगदीं मोकळ्या मनाने. [जातो.]

विद्याधर : मला इये बसवून हा गृहस्थ बाहेर रेला रुरा, पण परत यायची याला आठवण कशी होणार ? मी गेलों असतो बरोबर तरी वरें ज्ञाले असते. वरें हा महाल्मा आतां काय बोलणार आहे याचा तर्क सुद्रां होत नाही. या आतांच्या प्रस्तावनेवरून त्याच्या बायकोवदल बोलणार आहेसे दिसते ! परस्तीवदल अशा वाटावारांची करण्याचा हा प्रसंग जरासा विकट तर खराच ! (गोकुळ येतो.) या ! आलांतच ताबडतोच ! मला वाटले पुढां यायचे विसरतां वाटते !

गोकुळ : छेः; विसरतो कसचा ! मी इतका विसरावू नाही; या लोकांनी उगीच बभ्रा केला आहे ज्ञाले ! मी हैं तुम्हांला पूर्वीच सांगणार होतो; पण आठवणच राहिली नाही ! वरें; विद्याधरपंत, तुम्हांला येथपर्यंत येण्याची तसदी देण्याचे कारण सांगतो आतां. दोनचार दिवसांच्या बोलण्यावरून तुम्ही ताडलेंच असेल कीं, आमच्या खटल्याचा प्रकार योडासा विचित्र आहे !

विद्याधर : तुमच्यावर खटला वौरे —

गोकुळ : गैरसमज झाला तुमचा ! खटले म्हणजे कुडंच ! माझी चायको द्राष्ट, कजाग आणि भांडकुदळ आहे ! तेव्हां तिला ताळ्यावर आणण्यासाठी काय युक्ति करावी ? तुमच्यासारख्या पोक विचाराच्या मनुष्याचा या बाबतीत सूडा प्यावा म्हणून तुम्हांला ही तसदी दिली आहे ! सांगा पाहूं आतां एखादा उपाय !

विद्याधर : अशा वायकोला हव्हहव्ह धाक दाखवून —

गोकुळ : धाक दाखविण्याचे दूरच राहिले; अहो, तोडवाटें ब्र काढायची चोरी ! घरांत मला तोड उघडायचा प्रसंग फक्क जेवतानाच काय तो येतो. फार कशाला ! गेल्या वर्षी वायूमुळे एकदा तिची दांतखिळी बसली तेव्हां वैयबुवांना तिच्या प्रकृतीचे मान मी सांगितल्यामुळे ती माझ्यावर रागावली ! दांतखिळी बसली होती तरी सुद्रां आपणच वैयबुवांना समजावून सांगावे अशी तिची इच्छा दिसली. शेवटी त्याच संतागच्या भरात तिची दांतखिळी उघडली; आणि तिचा त्या वेळचा आवेश पाहून भीतीने विचाऱ्या वैयबुवांची मात्र दांतखिळी खरली ! तिच्या तोडाशी तोड देण्याची सोय नाही. तिच्या भांडखोरपणाची साक्ष ही सारी आलीच देईल ! मुतांच्या भुताटकीने पखादें दुसरे घरच ओसाड पडते, पण या डाकिपीच्या तोडामुळे ही आली उठून गेली अम्हे. शेजारच्या घरांत तीन माणसांच्या कुडंबाची वस्ती आहे; तिच्यावर आमच्या हिच्या तोडाची मात्राच चालत नाही. कारण त्या

गृहस्थाला बोललेले ऐकतां येत नाही, त्याच्या बायकोला ऐकलेले बोलां येत नाही, आणि मुळीला बोललेले आणि ऐकलेले दोन्ही कळत नाहीत.

विद्याधर : ही दांतखिळीची कथा म्हणजे खरोखरीच दंतकथा आहे शाळे. मला वाटते तुमचा स्वभाव जरा विनोदी आहे.

गोकुळ : यांत विनोद मुळीच नाही. नदीच्या पुरांत वाहून जात असतांना तिन्या वेगाला कसली उपमा यावी याचा विचार कोण करीत वसेल ? खरे विचाराल तर मी आतां जिवाला सुझां कंठाकून गेले आहें !

विद्याधर : अरेरे ! मग तुम्ही काढी कां मोडून देत नाही ?

गोकुळ : अहो, काढी मोडून यायला घरांत काढीवर तरी सत्ता चालली पाहिजे ना ! विद्याधर, ब्रह्मांडांत मायेने जसें ईश्वरालाही व्यापून टाकले आहे, तसेच आमच्या घरांत बायकोने नवयाला अगरी ग्रासून टाकिले आहे.

[हळूच मधुरा येते व विद्याधराला गप बसण्याची खूण करते.]

मधुरा : (स्वगत) माझीच निंदा चालली आहे वाटते ! ऐकले पाहिजे सारे बोलणे.

गोकुळ : तिन्या रूपाचें वर्णन तर विचारून नका ! दुसऱ्या कोणत्या प्रायाशी साहश्य नाही एवढयासाठीच तिला मनुष्य म्हणायचे !

मधुरा : (स्वगत) आणि यांना तर मनुष्य म्हणायचेही कारण नाही. परक्या माणसाला घरी आणून त्याच्यासमोर माझी नालस्ती करीत आहेत काय ?

गोकुळ : तिचा तो मर्दानी बांधा, पहाडी आवाज, भरदार अवयव, तेल्या रंग बगैर लक्षात आली म्हणजे शृणुणाला, हिंडिचा यांची वर्णने खरी वाढू लागतात. जुन्या कवीच्या ठराविक उपमांची अदलाबदल केली तर तिचे यथायोग्य वर्णन योडक्यांत देतां येईल. कोकिलेचा आवाज आणि नागिणीची कांती यांचा विपर्यास होऊन, कोकिलेचा काळा कुळकुळीत वर्ण आणि नागिणीचे फोकावर्ण यांची ती धनीण ज्ञाली आहे. हत्तीची मंद्रगति आणि हरिणाचे विशाल नेत्र यांची अशीच दिशाभूल होऊन हत्तीचे बारीक ढोळे आणि हरिणाची चंचल गति तिन्या वांटणीस आली आहेत. दांतांच्या बाबरीतही हत्तीचेच तिन्यावर कळण आहे. नाकाचा सरळपणा भिवयांकडे जाऊन त्यांच्या धनुष्याची कमान नाकावर वठली आहे. ओठांनी केसांच्या काळेपणाचा पत्कर घेऊन त्यांच्यावर आपली गुलबी छ्या पसरून दिली आहे.

विद्याधर : मला वाटते आतां हे वर्णन तुम्ही यांवाल तर वरे.

गोकुळ : नाही हो; मला तिची इतकी ओकारी आली आहे की, तिन्या सान्या

गोष्ठी कोणापार्शी केवहां एकदां ओळून याकीन असें झाले आहे. तिचा वर्ण इतका काळा आहे कीं, अमावास्येच्या काळोलांत मुद्रां ती स्पष्ट दिसते. मेरु आणि विष्वाद्रीप्रमाणे दोन गालांत उंच होण्याची सर्वांची चालली आहे आणि नाकाने गालांच्या त्या खिंडीत बैठक मारली आहे. जिभेच्या सहवासाला भिजन आठींतल्या लोकांप्रमाणे हनुवटीही नापत्ता झाली आहे. याप्रमाणे साच्या अवयवांचा ठळकपणा नाहीसा झाल्यामुळे चेहच्याचे सपाट मैदान झाले आहे ! विद्याधर : हे पहा, गोकुळ, तुम्ही स्वतःच त्यांचा असा डांगोरा पिंडू लागलां तर लोकांना बोर्च होईल. आपण आपला आब राखिला पाहिजे ! माझे कोण काय बोलेल हे पाहिले पाहिजे !

गोकुळ : पाठीमार्गे कोण काय बोलतें याची भी मुर्ठींच पर्वा करीत नाही.

मथुरा : (स्वगत) आणि तोंडावर बोर्च लागले तर तोंड देत नाही.

गोकुळ : विद्याधर, माझा असा वेरंग करू नका ! आजपर्यंत तिच्या निंदेचे मुख सुद्रां मिळाले नाही. ऐका पुढे ! तिचे गाल मूळचे गुलाबी तर नाहीतच, पण काळ्या रंगाचे त्यांच्यावर इतके तकतकीत रोगण चढले आहे कीं, रागाने विवा लज्जेने लाली आलीच तर गालांवर करड्या रंगाची छटा दिसेल ! परंतु दुर्दैवाने हे रंगीत काम अजून कोणालाही पहायला सांपडले नाही ! कारण रागाने लाल झाल्यावर तिच्या तोंडाकडे पहाण्याची कोणाची छाती नाही. आणि लज्जेने म्हणाल तर, ती कोणाला लाजल्याचे मला कांही स्मरत नाही. कां, कशी आहे गालांची शोभा ?

मथुरा : (स्वगत) माझ्या गालांना नाचें ठेवीत आहेत आणि याचे गाल मात्र अगदी गुलाबी असतील नाही ? गुलाबाचा रंग तर नाहीच; पण भोवतालच्या मिसाळ खुंटांनी आणि त्या बुरखुंटांनी कांवांचे रान मात्र माजले आहे खरे !

विद्याधर : (स्वगत) या बाईच्या धुमसणाऱ्या अवेशावरून लैकरच याचे गाल मात्र लाल होण्याचा रंग दिसते, आणि हा तर ऐकत नाही. (प्रकट) गोकुळ, खिंयांच्या सौंदर्यावर असें तोंड टाकणे चांगले नाही.

गोकुळ : कां बरे, तिच्या गालावर तोंडसुख घेण्याचा माझा अविकारच नाही का ?

विद्याधर : पण त्यांत इतकी अतिशयोक्ति नसावी.

गोकुळ : अतिशयोक्ति ! मुर्ठींच नाही ! तुम्ही तिला पाहिली तर तुमची खात्री होईल कीं, तिच्या कपोलवर्णनांत कपोलकल्पित असें कांहींच नाही !

विद्याधर : पण आतां हे वर्णन पुरे करा. एवढ्यावरून मला त्यांच्या रूपाची

सहज कल्पना होईल.

गोकुळ : कल्पना होईल ? निव्वळ कल्पना आहे ही ! तिच्या सर्व अवयवांचा सलोदा संभाकून तिच्या रूपाची एकरूप कल्पना करणे शक्यच नाही. इकडे काळ्या कुळकुळीत रंगावरून वाटते कीं, ही आफिकेची हुंडी गफलतीने पत्ता चुकून हिंदुस्थानच्या पेढीवर आली असावी; तर तिकडे कांही अवयवांच्या फाजील बाढीमुळे आणि कांहीच्या फाजील कमीपणामुळे यशकट बनाविलेल्या चेहऱ्याच्या तबकडीवरून, हें जपानी कलाकौशल्य असावे असें वाटते. मग अशा लपेटावांत तिच्या रूपाची कशी कल्पना होणार तुम्हांला ?

विद्याधर : अहो, नुसती कलःनाच नाही, पण त्यांची प्रत्यक्ष मूर्ति उभी आहे माझ्या पुढे !

गोकुळ : भ्रम आहे तुम्हांला ! तिचे तोड तुम्हांला दिसले तर तुम्ही तोड तिकडे फिरवाल ! अहो, आमची आई प्रथम सुनसुख पाहतांच घावरून रामरक्षा म्हणायला लागली ! याच घरांतेली गोष्ट.

विद्याधर : (स्वगत) आता विषय तरी बदलावा. (प्रकट) घर सुरेख आहे मोठे ! काय भाडे देतां याचे ?

गोकुळ : ते सारे तिआ माहीत ! आमच्या हिरोची कामाची निम्मेनिम वांटणी झाली आहे. खर्चाचे खाते तिच्या हातीं असून जमा माझ्या हस्ते व्हायची. साखरेच्या गोण्या तिच्या कार्मी आणि भी नुस्ता ओळ्याचा वैल !

मधुरा : (स्वगत) हें मात्र अगदीं खरे ! म्हणून तर ऋषिपंचमीच्या दिवशी मला खणखणीत उपास पडतो !

विद्याधर : (स्वगत) मी मुदाम विषय बदलतो आणि हा पूर्वपदावर येतो. (प्रकट) का हो, एव्वळा घरांत सोबतीवांचून तुम्हांला भीति वाटत नाही ?

गोकुळ : एकटा असले तर नाही वाटत भीति ! पण ती जन्माची सोबतीण जवळ असली तर मात्र भीति वाटते !

विद्याधर : तुम्ही तुमच्या कुडुंबाला फार मितां असें दाखवितां, पण तुमच्या बोलण्यावरून तसें दिसत नाही !

गोकुळ : दिसत नाही ? ती इयें असती तर दाखविले असते कसे काय आहे ते ! अहो, ती इयें नाही म्हणून तर भी हें बोलतो आहें. मांगे एकदां अशीच ती बाहेर गेलेली पाहून भी जयंताना वरी आणले आणि असाच या बाबतीचा खल करीत बसलो ! अगदीं असाच प्रसंग ! पण मांगे तिने चोरून उमें राहून सारें बोलणे ऐकून घेतले आणि मग कोण गहजव माझ्यावर ! माहेरी जायला

काय तयार ज्ञाली ! बाकी ती हजारदां ही भीति घालते, पण खरोखरी काहीं कधीं जात नाहीं ! ती माहेरी गेली तर तिच्याएवजीं माझा तरी सासुरवास चुकेल खास !

विद्याधर : वरें, त्या अशा मार्गे उम्या आहेत हें तुम्हांला कसें कळलें ?

गोकुळ : त्यांत कांहीं विशेष नाहीं ! तिला पाहून जयंतांनी मला विचारिले कीं, हें बोलें चोरून ऐकून तुझ्या बायकोने तुझ्यावर तोड टाकिले तर काय करशील ? मीही जोराने म्हणालो, कीं तिने तोड टाकिले तर भी असें इकडूचें तोड तिकडे करून टाकीन ! असें म्हणून असा झटक्याने मार्गे पाहतो—

मथुरा : तों मी ही अशीच मार्गे उभी ! असेच ना ? बोला ! आतां कां वाचा बसली ?

गोकुळ : भीमरूपी महाशद्रा वज्र हनुमान मारुती !

मथुरा : आतां हें सोंग करितां काय ! म्हणे गालावर रोगण बसलें आहे ! कंरु कां आपल्या गालावर रोपणाई ? मी आफिकेची हुंडी, जपानी कलाकौशल्य ! मला लाज नाहीं ! होय ना ? बोला, आतां कां गप्प !

गोकुळ : मी तुझ्या पायां पडतो ! माझी चूक ज्ञाली ! एवढा अपराध पदरांत घे !

मथुरा : कशाला एवढें पण ! तुम्हांला माझा सासुरवास होतो नाहीं ? आणि जन्माची सोबतीण नको नाहीं का ? ही मी जाते माहेरी ! म्हणे ती खरोखरच जात नाहीं ! आतां पहा डोळे फाडून ! माझा अडला आहे खेटर या घरांत—

गोकुळ : हवीं तितकीं खेटरे मला दे ! पण पाहुण्यांच्या देखत तरी नको !

मथुरा : आणि तुम्हीं मात्र पाहुण्यांजवळ माझी नाहीं नाहीं ती नालस्ती करावी !

पण पाहुण्यांचे मला काय भय ! पाहुणे तुमचे ! त्यांना नाहीं लाज वाटली परक्या बायकोबद्दल वायाधाठी करितांना !

गोकुळ : (एकीकडे) विद्याधर, आतां पळा, त्या खिडकींतन, धुराड्यांतून, जिथून संपडेल तिथून रस्ता गांडा आणि जीव वांचवा ! आमची ओळख ठेवा ! पळा !

मथुरा : माझे कान कांहीं फुटले नाहीत ! त्यांना कशाला जायला सांगता ? मीच जात्यें आपल्या माहेरी ! [रगाने जाते.]

गोकुळ : आज आपल्या दोघांचा पुनर्जन्म ज्ञाला ! माझ्या अशा यमपुरीच्या वेशीपर्यंत कैक फेच्या जाल्या आहेत म्हणा ! पण तुम्हांला हा प्रसंग जरा नवीनच आहे ! मधांशीं दार लावलेले पहावयाला गेले खरा; पण पहायचे विसरले त्याचा हा परिणाम !

विद्याधर : पण यांचा परिणाम काय होणार पुढे ?

गोकुळ : आज ती खास माहेरीं जाणार ! आतां काय करावें ?

विद्याधर : चरे, यांचे बडील तरी चांगले सुखी आहेत का ?

गोकुळ : सुखी आहे साधारण ! पण तो इला फार दिवस राहू देणार नाहीं !

पक्का चिक्र आहे तो ! दसन्याचे सोने सुद्धां त्याच्या हातून सुटत नाहीं ! कोणी निरोप एखादा सांगितला तर त्यांतले देखील चार शब्द दललीदाखल ठेवून घेईल !

विद्याधर : मग आतां असें करूं ? तात्यासाहेच वगैरे त्याच्या ओळखीच्या मोळ्या माणसांच्या सहीचे तुमच्या सासन्याला पत्र पाठवू ? त्यांत सर्वं हकीकत कळवून तुमच्या कुंदुंबाला थारा देऊन चढवून ठेवू, नये असें लिहू ? म्हणजे तो समजूतदार असला तर आपणाच तिला येथे आणून पोंचती करील ! अशा निराधार स्थितीचा अनुभव आला म्हणजे त्यांचा वरचटपणा आपोआप नाहीसा होईल !

गोकुळ : आली ती; जरा थांबा !

[मथुरा येते.]

मथुरा : चला जरा आंत ! मला त्या भिंतीच्या लगीवरून माझी पेटी काढायची आहे म्हणून भिंतीखालीं या खुर्च्याची उतरांड लावायची आहे. ओढा त्या खुर्च्या ! (विद्याधरास) तुम्हीही उचला एक ! तुमचेही अंग आहेच या चारगटपणांत; तेव्हां तुम्हांलाही शिक्षा पाहिजेच ! चला, बघतां काय ? माझी गाडी चुकेल ! मी याच गाडीने जाणार बाबांकडे !

गोकुळ : विद्याधर, चला; उचला तें मेज; काहीं इलाज नाहीं !

[खुर्च्या ओढीत सर्वं जातात.]

→

प्रयेश पांत्पवा

[धराच्या माझील बाजूचा बाग. एका बांकावर बसून लीला व जयंत

बोलत आहेत.]

जयंत : लीले, तात्यासाहेचांनी तुझ्याशीं बोलण्याची वंदी केल्यामुळेच आपल्याला या रमणीय वेळीं चोरून भेट घेण्याची बुद्धि उत्पन्न झाली. काय मनुष्य-

स्वभाव आहे पहा ! आजपर्यंत कित्येकदां तरी दिवसन्या दिवस आपण एकमेकांशी बोलत्यावांचून काढिले असतील; पण स्वाधीनन्या गोष्टीमुळे त्याचे आपल्याला कांहीच बाटले नाही ! तेच आतां पहा ! ही बंदी केल्यावरोवर कारण नसतांही आपल्याला एकमेकांच्या सहवासावांचून एक क्षणभरही रहावेनासें झाले आहे ! आणि अगरी निंदेव भेटीसाठी सुदां अशी पहाटेची च्वारटी वेळ ठरवून ठेवणे भाग पडले आहे !

लीला : जयंत, लहाणपणी थड्हेंत आपले लग्न ठरत्यामुळे म्हणा, किंवा कशा-मुळे तरी म्हणा, काय असेल तें असो; निष्पाप बुद्धीनें तुमन्याशीं चार शब्द बोलत बसून मनाचे दुःख हलके करण्याहूतके समाधान मला दुसऱ्या कशानेही बाट नाही !

जयंत : लीले, हा उषःकाल किती रमणीय आहे. पश्चिमेचे पटांगण बहुतेक ओलांडून, चंद्रमा मार्गश्रमाने खिळ झाल्यामुळे, पलिंगडन्या गोलार्धाकडे वळण्यापूर्वी अस्ताचलावर थोडा वेळ विसांवा घेत आहे आणि म्हणूनच त्याची प्रभा थोडी मंद झाली आहे ! तिकडे उदयाचलावर भगवान् चंड-किरणाच्या रथावर तंबळ्या यशोधर्जाचा एखादा दुसरा पदर दिसून लागला आहे ! पूर्वेकडे तारका कमी कमी होत चालत्या आहेत; जणू काय रथवेगाने उद्भवलेल्या घजपटाच्या वाच्यानें हीं आकाशांतील फुले उढून जात आहेत ;

लीला : या तारका मंदतेज झाल्या तरी त्यांची चमक अजून तशीच कायम आहे ! या मंद चंद्रिकेच्या वृष्टीवरून असा भास होतो कीं, सुषिदेवता दिवसाच्या श्रमासाठीं आपल्या बाल्कांना या दुर्घषणानें तार्जीतवारीं करीत आहे !

जयंत : (स्वगत) मातृपदाला मुकलेल्या लीलेची ही प्रेमल कल्पना किती हृदयभेदक आहे ! (प्रकट) लीले, अनन्तकालापासून तारका या पापी पृथ्वीला शिवल्या नाहीत म्हणूनच त्यांचे तेज चिरकाल चमकत आहे ! आपल्या पदापासून ढक्णारा उल्का पृथ्वीच्या पापी वातावरणांत शिरतांच जळू लागून तिचा स्पर्श होण्यापूर्वी भस्म होऊन जातो.

लीला : आकाश आणि भूमि यांच्यांत किती तरी विरोध हा ! तिकडे आकाशांतील फुले सूर्यप्रकाशाच्या दूरदर्शनानेच क्षेमेजून जाताहेत त्याणि खालीं आपल्या चिमुकल्या वारेंतर्लीं फुले उमलत आहेत !

जयंत : या हिरव्याचार तृणशश्येवर पडलेल्या दंवाच्या थेंगांतून मावळत्या चंद्रांचीं किरणे चमकत असल्यामुळे मखमालीच्या गालिल्यावर जरतारीचे काम

केले आहे असें वाटते ! ही सुंदर कुले तारकांच्या प्रतिबिनासारखीं शोभत आहेत ! तो पहा, लीले, जगन्नाथाच्या या उपवनांत खेळविण्यासाठीं आकाश-गंगेचा पाट काढिला आहे ! ही शीतल चंद्रिका तिच्या अमृतजलाची तुषारवृथि तर नसेल ना ?

लीला : जयंत, आपल्या फुलांप्रमाणेच तारकांना—जगदीशाच्या वागेंतील या तेजरसी फुलांना सुद्दां सुवास असेल का ?

जयंत : (हंसून) किती स्वैर आणि मनोहर कल्पना ही ! लीले, या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य नाही. आपल्या पापक्षालनासाठीं अनन्त यातना भोगल्या-नंतर कालान्तरानें आपण ज्या वेळी गगनमंडलांत तारकाळ्यानें चमकू लागू त्या वेळीं अनुभवानेच आपल्या तेजोमय आत्म्याला या प्रश्नाचे उत्तर संपडणार आहे ! ती पर्यंत अनुभानानेच समाधान मानून घेतले पाहिजे !

लीला : पुण्यवंतांचे आत्मे आकाशांत तारे होऊन रहातात ! तेव्हां त्यांच्या पुण्याईच्या तेजाप्रमाणे त्यांच्या कीर्तीचा सुवासही खास पसरत असेल, पण पृथ्वीच्या पापगंधानें त्याचा नाश होत असेल, एवढेच.

जयंत : लीले, लहानपर्णी एक एकदा मला असें वाटे कीं, या चांदप्या म्हणजे मृतांच्या प्राणांनी स्वर्गीत जाण्यासाठी केलेले मार्ग असावेत आणि या आकाशांच्या चाळणीतून त्यांच्या पलिकडचा स्वर्गाचा तेजोमय प्रदेश आम्हांला दिसत असावा ! आईच्या मरणानंतर मी दररोज एका उळक तान्याकडे किती तरी आशेने आणि उत्कंठेने पहात असे !

लीला : अगदी लहानपर्णी त्यांच्या मांडीवर बसून आपण मोठमोठाल्या चांदप्या आळीपाळीने वांदून घेत होतो आणि वेळोवेळी अगणित ईश्वरी संपत्तीच्या वांटणीसाठीं भांडत होतो; आठवतें का तुम्हांला ?

जयंत : हो ! एकदां तर आईनें तुझी कागाळी ऐकून तुला सांगितलें होतें कीं, या चांदप्यांसाठीं एवढी भांडतेस कां ? त्यांची लक्ष-माळा अखेर जयंतांच्याच गळ्यांत घालणार ना ? लीले, अगदी कालच्या या गोष्टी ! सुवाच्या त्या प्रत्येक क्षणाचे आज दुःखमय प्रेत मात्र राहिले आहे ! हा सारा आठवणीचा प्रभाव ! मनुष्याला जर सृति नसती तर किती तरी दुःखांचा नाश झाला असता ! अरेरे ! त्या वेळच्या त्याच या तारका आम्हांला आज अशा रितीत पाहून काय म्हणत असतील ? आमचे मनोरथ ऐकून कूर काळपुरुषाचे हे दिव्य ढोक्ले त्या वेळी असेच लुकलुकत होते ! हे अनन्तयुगासाक्षी तारकांनो, आमच्यासारखीं अलड अर्भके आशेने आमच्याप्रमाणे भविष्य-

कालाचीं सुखदायक विंते काढतांना कधीं तुमच्या दृष्टीस पडली तर आमच्या-
प्रमाणेच त्यांच्याकडे पाहून निर्दयपणानें डोळे मिच्चाक्वन हंसूं नका. तुमच्या
त्रिकालदर्शी किरणांच्या प्रकाशांत भविध्याचे भयानक खेळ दाखवून त्यांना
वेळीच सावध करा. (दचकून) हा पहा माझ्या अंगावर दंवाचा थेंब पडला !
आमची ही करुणस्थिति पाहून द्रवलेल्या माझ्या मातेच्या तान्याचा हा
अशुभिंदु तर नसेल ना ?

लीला : जयंत, मागच्या आठवणी कशाला काढतां ? या वेळी त्यांनी आजचा
अल्प आनंद मात्र नाहीसा होत आहे ! या सरत्या रात्रीच्या शोभेने जिकडे
तिकडे आनंदवृष्टि चालविली आहे ! हा आनंद पाहून नेहमी दुसऱ्याला
दुःख देण्यांत आनंद मानणारा विधाता आज मेला असावा असेच वाट
नाही का ?

जयंत : लीले, तुझी करुणमूर्ति पुढे असतांना तो निर्दय विधाता मेला असावा
असें माझ्या मनाला कसे वाटेल ? या सरत्या रात्रीप्रमाणेच तुझी शोभा सुद्धां
उदासपणाची आहे ! तुझी मूळची आरक्षगौर कांति या निर्जीव चांदप्याप्रमाणे
फिकट झालेली आहे; पूर्वेकडे नुकत्याच दिसूं लागणांच्या संध्यारागप्रमाणे
तुझ्या गालावर कोमेजलेल्या गुलाबाची छाया मात्र राहिली आहे ! या निसतेज
तान्याप्रमाणे तुझ्या डोळ्यांची चमक क्षणोक्षणीं कमी होत आहे ! हा मंद
वात तुझ्या निराशेच्या श्वासप्रमाणेच नाही का ? आणखी नुकत्याच पुस्तून
ठाकिलेल्या कुंकवाचा तुझ्या कगळावर अजून राहिलेला हा पांढरा वण या
फटकटीत चंद्राची साक्ष पटवीत आहे ! अरेरे ! लीले, आणखी किंती दिवस
तूं अशी दुःखांत राहणार ? या रात्रीचा आणखी घटकेने रम्य, आनंदमय
अशा प्रभातकाळांत शेवट होईल; पण तुझ्या आयुष्याची अघोरी रात्र मात्र
शेवटपर्यंत अशीच राहणार ना ? तुला या करुणस्थिरीतून सोडविण्याला
मृत्पूर्खेरीज—हरहर, निराशेने आलेल्या भयाण मृत्यूची आणि तुझ्या-
सारख्या नाजूक बालिकेची सांगड कल्पनेला सुद्धां सहन होत नाहीं !

लीला : जयंत, वेड्या मनाची फसवणूक करण्यासाठी जरी भविष्य आपण
आपल्यापुढे कधीहि येऊ दिले नाही, तरी अशानें तै खरोखरीच चुकाणार
आहे का ? अनाथ विधवेला दुःखमुक्त होण्यासाठी समाजाने मरणासेरीज एक
तरी मार्ग मोकळा ठेविला आहे का ?

जयंत : लीले, या निर्जीव नेमळ्या समाजाची का तूं पर्वी करीत बसणार ?
प्रत्येक घटकाला जिथें निःपक्षपातानें न्याय मिळतो तिथेच समाज या नांवाची

सार्थकता होते. पण आमच्या एकदृष्टि, एकहाती, दुलमी समाजाच्या आज्ञा आस्थेने कोण पाळणार? विधवांच्या माना मुरगाळांत पुरुषार्थ मानणारा, शिक्षणापासून स्क्रियांना दूर ठेवून केवळ पशुवृत्तीने त्यांची पायमळी करणारा समाज बंदनीय कसा होणार? अरेरे! एकाच धर्माच्या छायेखाली विसंवा घेणाऱ्या स्थियांच्या आणि पुरुषांच्या आचारवंधनांत किती भयंकर विसंगतपणा! संसारांतली जोडी फुटली तर विधवेच्या मस्तकावरचा केशकलाप नाहींसा होतो आणि विधुराच्या मस्तकाला बांधिंग बांधण्यांत येते! गुड्याएवढ्या पोरीशीं लग्न लवण्यासाठी उतावलेपणाने गुड्याला बांधिंग बांधणाऱ्या विधुराला अगदीं वृद्धपर्णीं सुद्धां नवरामुळगा बनून आपल्या पोरकटपणाची वरत चंद्रज्योतीच्या प्रकाशामध्ये मिरविष्णुचा परवाना मिळतो; आणि गुड्यांत मान घालून बसलेल्या विचाऱ्या बालविधवेला अंधारकोठडीत जुलमाने बालपर्णीं संन्यास-दीक्षेची शिक्षा भोगावी लागते! एकाच घरांत एखादा थेरडा नवरदेव इकडे मंगलवाचांच्या कडकडाटामध्ये एखादा अज्ञाण अर्भेकाची विवाहमोहांत आहुति टाकितो, आणि तिकडे त्या अमंगल मंगलकार्यांत आपल्या विद्वूप हुंदैवाचा अपशकून होऊन नये म्हणून कोपन्यांत तोंड घालून बसलेली बाल-विधवा आपल्या अंतःकरणाच्या होमांत स्वतःची आहुति देत असते! बाल-वधूचं गतायुष्य वृद्ध वराच्या शेषायुष्याइतके असलेले तरी त्या दिवाहाला परवानगी मिळते; इतकेच नाहीं तर तो थेरडा मेला तर त्या बालिकेचे काळे केस जाऊन कपाळ पांढरे फटफटीत व्हायची भीति; आणि ती वधू मेली तर त्या थेरड्याला मात्र पुन्हां दुसऱ्या बालिकेला फसविष्ण्यासाठी पांढर्या केसांना काळा कल्प लावण्याची मुभा! विधवेला स्वतांच्या दाराबाहेर पडण्याची चोरी, तर विधुराला परदारागमनापर्यंत आणि विशदारागमनापर्यंत मोकळीक! जिवंतपर्णीं जिवल्या मित्रांचे सुद्धां केसाने गढे कापणाऱ्या नीचाला मेल्यावर आपल्या स्त्रीच्या वेणीच्या पिळदार पेडाच्या दोरखंडाने स्वर्गाच्या किल्ल्यावर चढून, आपल्या पापाची पताका फडकविष्ण्याची धार्मिक सवलत, आणि पवित्र आचरणाच्या त्याच्या अनाथ विधवेला जिवंतपर्णींच अपमानाच्या नरकयातना भोगण्याचा देहदंड! लीले, अशा प्रकारच्या दुहेरी अन्यायांत गळन गेलेल्या समाजाची पर्वा कोण करील?

लीला : पण अशा भयंकर अन्यायांचे सुद्धां प्राचीन ऋषींच्या वचनांचे आधार दाखवून आजचे शाळी समर्थन तर करतात ना?

जयन्त : वर्षांकाळाच्या मेघगर्जेनंतरची ही नुसती वेडकांची ओरड आहे.

यथाकाळीं वृष्टि करून परोपकारानें पृथ्वीवर समाधान पसरणाऱ्या त्या वर्षामध्यांची ती गंभीर गर्जना कोणीकडे – आणि त्यांच्यानंतर, त्यांच्या चार थेंवांनी रंग बदलून पिंवळ्या शालजोड्या पांघरणाऱ्या, ज्ञानगंगेच्या तळ्यांतल्या चिरखलांत रुठून बसलेल्या, या बेडकांची ओरढ कोणीकडे ! शापानें दग्ध करून उश्शायाच्या सामर्थ्यानें ब्रह्मांडाला पुनः चिरंजीव करणारे ते प्राचीन ऋषी, आजच्या या शिव्याशार्पांच्या धन्यांना, आपल्या जागी बसून आपल्या त्या काळीं लिहिलेल्या, त्या वेळच्या बाल्समाजाला योग्य असलेल्या, धर्मसूत्रांचा गळफांस आजच्या वाढत्या समाजाच्या गळ्यांत अडकवितांना पाहून काय म्हणत असतील ! लीले, धर्मशास्त्र प्राणिमात्राच्या कल्याणासाठी आहे; आजचा अभिचा धर्म पूर्वींच्या ऋषिप्रणीत मृत धर्मांचे केवळ पिशाच्च आहे; आणि या पिशाच्चाची भीती घालून धर्ममार्तींड म्हणविणारे हे पोटभरू जादुगार नायकापेरांच्या डोळ्यांत धूळ टाकीत आहेत ! लीले, तूं धाडस करून पुनः विवाहाला तयार हो !

लीला : पण पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी तुमचाच हात याल का ?

जयंत : म्हणजे ?

लीला : या प्रश्नाचे उत्तर यायलाच पाहिजे का ? जयंत, सुशीलताईच्चा पति परलोकी गेल्यामुळे तरी तिला दुःख मोगावें लगतें; पण माझ्या प्रेमाचे पति—माझ्या जिवाचा विसांवा —

जयंत : कोण ! अजून मीच ?

लीला : नाहीं तर दुसरे कोण ? जयंत, बाळपर्णीच्या भोळ्या मनानें बांधलेल्या खूणगांठी सोडविणे मोर्टें कठीन आहे ! पुनर्विवाहाबद्दल मी कधीं फारशी उत्कंठा दाखवीत नाहीं याचे कारण हेच; दुसऱ्या कोणाबद्दल माझ्या मनात प्रेमाचा उद्भव होणे काळत्रीही शक्य नाहीं ! केवळ तुमच्या मर्तीवर माझें अढळ प्रेम —

जयंत : आणि मनोरमेची तितकीच अढळ सत्ता आहे हें विसरूं नकोस. लीले, लहानपणच्या गोड कल्पना आपण वस्तुस्थितीला बळी दिल्या पाहिजेत ! भोळ्याभाबड्या भूतकाळाला त्याच्या विरोधी वर्तमानकाळालीं झांकून भयानक भविष्याशीं टकर यायला आपली तयारी असली पाहिजे ! मनोरमेला—माझ्या लग्नाच्या स्त्रीला सोडून —

लीला : नको, नको, ती कल्पना सुद्धां नको ! विवाहित स्त्रीचा तुमच्या हातून असा अनादर ज्ञाला तर मला सुद्धां तुमच्याबद्दल अनादरच वाटेल ! त्यापेक्षां

आपण समदुःखित्वानें अशीच जीवयात्रा संपत्ति परमेश्वराजवळ जाऊ आणि
त्याच्या पायाजवळ दाद मारू !

जयंत : लीले, अशा दुःखांतही वालप्रेमाची तू अजूत जोपासना करीत असर्शाल
आणि त्यामुळे आपले दुःख प्रिगुणित वरून घेत असर्शाल अशी माझी
मुळांच कल्पना नव्हती !

लीला : जयंत, दुःखतापाची प्रतिरक्ता अगदी असह असली तरी तिने हृदयांतला
प्रेमाचा समुद्र कसा आटणार ? क्षणोक्षणी दिसणाऱ्या आपल्या मुखचंद्राच्या
दर्शनानें भरती येऊन त्याच्या अर्मर्याद लाटा अश्रुत्वाने कितीदां तरी, या
पहा, अशा उचंबळून बाहेर येतात. जयंत, माझ्या दुर्दैवाला सीमा आहे का ?
काळ्या रात्रीच्या अंधारात चक्रवार्णिला प्रियवियोगाचा भास व्हावयाला
कमळाचे पान तरी आड यावें लागते; पण या सामाजिक अन्यायाच्या
अंधारात तुमच्या माझ्यामध्ये काही देखाल अंतर नसून तुम्ही मला अंतरला
आहां, हाताजवळ असून हाती लागत नाहीं, अगदी इवल असल्यामुळे
विरहाची वृद्धि करीत आहां—

जयंत : लीले, रङ्ग नकोस ! ही पहा, उषःकाळ आणि प्रभात यांत्यामध्ये
अल्पकालीन कालिमा पसरली आहे, तरी माझ्या आणि तुझ्यामध्ये मनोरम
उभी आहे ! मनोरमेच्या लमाच्या शृंखलेने चतुर्भुज शाल्यामुळे हातपाय
जखडले गेले नसते तर लीले, लाडके लीले, या हातानें तुला अशी प्रेमानें जवळ
ओढली असती, (तिचा हात आपल्या हातात धरितो.) आणि अर्थ्या घटकेने
प्रभात होण्यापूर्वीच तुझ्यावर प्रभातसुष्ठीची शोभा पसरून दिली असती.
रक्कवर्ण बालरवीप्रेमाणं सौभाग्यसूर्याचा कुंकमतिलक या भव्य निटिलाकाशावर
लावतांच हीं नेत्रकमळे प्रफुल्लित झालीं असतीं; आनंदाशूच्या दंवाने धुतलेल्या
या गुलाबाच्या शोभेने संध्यारागाची रक्किमा लाजली असती ! सितहास्यामुळे
दग्धोचर होणाऱ्या दंतादलीने कुंदपुलांचे तोड बंद केले असतें, आणि या
तुझ्या द्रिजपंक्तीच्या मंजुल हास्यच्छनीने द्रिजगणाच्या असुट संगीताला
कर्णकठोर ठरविले असतें ! पण लीले, एका विवाहबंधनामुळे माझा नाहलाज
क्षाला आहे !

लीला : ही सकाळची वेळ मोठी पापी आहे आणि मन मोठे स्वार्थी आहे.
दशदिशांत दरवर्णाच्या या सुवाचारीं एकजीव झालेल्या आणि हिमतुषारांत
ज्ञान केल्यामुळे शीतस्पर्शी झालेल्या या सकाळच्या वाच्यानें गरठलेल्या या
माझ्या देहाला आपल्या उण श्वासाचा विसावा सोडावासा वाढत नाहीं !

मनोरमावहिनीच्या हक्काची चोरी करतांना थरथर कांपणाऱ्या पायांचा आधार या शरीराला अपुरता असल्यासुलें या हाताचा आधार सोडवत नाही !

जयंत : (हात सोडवून) दूर हो, लीले, दूर हो, मन पापी आहे तसेच ते अनावरही आहे ! अशा स्थितीत शुद्र भगिनीप्रेमाचा लोप झात्यावांचून कसा राहील ? हा निर्मल वंधुप्रेमाचा ओघ आहे असे मी माझ्या मनाला संगग्याचा प्रयत्न करीत आहें ; पण त्याची साक्ष अगदी निराळी पडते आहे ! लीले, लीले, दूर हो ! माझ्या कोडलेल्या कंठांतून कसावसा बाहेर येणारा हा कंपित स्वर ऐकून तरी दूर हो ! अविचाराच्या अमावास्येमुळे खळबळणा-या हृदयसमुद्रांतल्यः प्रेमजलाच्या लाटांचा हा घडघडाट तुला ऐकूं येत नाही का ? या उष्णनिश्चासांने-दग्ध होत चाललेल्या विवेकाच्या या धुरामें तुझी कोमळ काया करपून जाणार नाही का ? चोराच्या पापस्वर्णाने रंगारंगांतून आत शिरूं पाहण्या या अस्थार्नी आनंदाला बाहेर थांवून माझ्या शरीराच्या किळ्याच्या रक्षणासाठी प्रतिरंगाजबळ पुलकांच्या बुरुजावर उटून उभी राहिलेली ही रोमांचसेना तुला मार्गे लोटीत नाही का ? दूर हो, लाडके लीलावती, संमोहनांने अर्धवट मिटलेल्या आपल्या डोळ्यांची शक्ति अजून थोडी तरी कायम आहे तोंच विवेकाचा मार्ग शोधून काढूं ! नाही तर एका क्षणांत या कसोटीच्या कडचावरून लळल्याच्या शरीराचा तोल ऊकून आपण देवेही पापाच्या समुद्रांत पढूं !

लीला : जयंत, दया करा ; हा कठोरपणा एक क्षणभर आवरून धरा ! अशा निर्दिश्यपणाने आपल्या अनाथ भगिनीला —पण नको, खोटें कशाला बोढूं ?— आपल्या मनोमन साक्षी पत्नीला, या लहानपणाच्या लाडक्या लीलेला लोढूं नका ! आजपर्यंत दुःखाच्या आगींत करपणाच्या, पुढेंही त्यांतच भाजूत निघणाच्या, या सुकलेल्या जीवाला एक क्षणभर तरो जिव्हाळ्याचा भोलावा मिळूं द्या ! संसाराच्या अरण्यांत भ्रमिष्टसारारें भटकणाच्या या तापसीला, तिच्या एक वेळच्या या हक्काच्या हृदयमंदिरांत, पण आजच्या केवळ धर्म-शळींत एक क्षणाचा तरी विसावा घेऊं द्या ! माझ्या पापस्वर्णाने आपली पवित्र काया भ्रष्ट झाली तर अलोट अश्रूंच्या मंगलस्तानाने तिला अशी धुऊन काढीन !

जयंत : नको, नको ! लीले, हा अश्रूंचा पूर आवरून धर ! चवदा रत्नापेक्षांही अमूल्य अशा या अश्रूंची, अदृश्य प्रेमसूत्रांत गुंफलेली ही मोहनमाळ या अभाग्याच्या गव्यांत कशाला घालतेस ? हें पापी वैभव परमेश्वराला

आबडणार नाहीं.

लीला : गतसुखांच्या देवांनी आणि चालत्या दुःखांच्या दानवांनी अंतङ्गांच्या पिळाने अंबळलेल्या मनांच्या भेलूने हृदयसागराचे मंथन करून वाहेर काढिलेल्या या अश्रुमय रत्नांची वैजयंती, या माझ्या वैकुंठेश्वराखेरीज दुसऱ्या कोणांच्या गळ्यांत घालूं? प्राणजीवन, आपणच माझ्या दैवाचे देव, प्रेमाचे परमेश्वर, भाग्याचे भगवंत, विश्वासाचे वैकुंठेश्वर आहां. देवा, आजवर खोल हृदयसागरांत दाबून ठेवलेली हीं प्रेममौक्तिके ज्या मनकवड्या पाणवुड्यानें बाहेर काढिलीं त्यालाच तीं दिलीं नाहीं तर तूं सुद्धां मला क्षमा करणार नाहींस! (त्याला आलिंगन घावयास पुढे जाते; तो तिचे दोन्ही हात धीरितो.)

[कमलाकर येतो.]

कमलाकर : (स्वगत) वा! — हरवलेल्या वीणेच्या ऐवजी ही जोडी सांपडली! ठीक! आवाजांच्या धोरणाने इकडे आलों तें वाजवीपेक्षां फाजील सफल झाले! आतां तात्यासाहेबांच्या लांबलचक कानांत अगदीं खुवीने यांचा आवाज शुभवायला किती वेळ लागणार! झांधव्या जयंता, मात्र आणखी एक क्षणभर असाच रहा!

[जातो.]

जयंत : परमेश्वर, सर्वहृदयसाक्षी परमेश्वर, क्षणोक्तर्णी खचत चाललेल्या माझ्या दुबळ्या हृदयाला या! वेळी मेरुमांदारांचे स्थैर्य देऊन या कसोटीच्या प्रसंगांतून मला पार पाड! लीले, लीले, लज्जालिते लीले, दूर हो! आपल्यावरची जबाबदारी ओळखून दूर हो! आपल्या प्रत्येक आचारावद्दल, उच्चारावद्दल, प्रत्येक विचारावद्दल—अगदीं स्वप्रांतल्या स्वप्रांत येणाऱ्या तरळत्या कल्पनेवद्दल सुद्धां आपण आपल्या समाजाला, देवी मानवतेला, आपल्या हृदयस्थ परमेश्वराला जबाबदार आहो! पापविचारांच्या नुसत्या छायेनेही दूषित झालेल्या हृदयांच्या सिंहासनावर विश्वसाम्राज्याचा पवित्र प्रमु एक क्षणभर सुद्धां विसंवणार नाही! ती पहा, राक्षसी रुडीशीं जिवापाड झगडून मोळ्या कष्टाने आमच्या समाजांत एकेक पुढतें पाऊल टाकणारी देवी सुधारणा, आमची मूढवृत्ति पाहून खिळत्यासारखी जागच्या जागीच थवकून उभी राहिली आहे! आमच्या उद्धारासाठी, लोक-निंदेला न जुमानतां स्त्रीपुरुषांवर अमृताची समवृष्टि करणारी श्रीविशादेवी, आमच्या आचरणाकडे पाहून थरथर कांपावयाला लागली आहे! तशीच ती पहा, केवळ परमपाविन्याच्या दिव्यामृताचेंच पान करून अखिल मानवकोटीच्या कल्याणसर्वस्वासाठीं हृदयांच्या मंगल ब्रह्मांडांत

मराण्या मारणारी, तुझ्या हृदयांचे शुद्ध संदेश एकमेकांना सांगणारी श्रीकवितादेवी – आपली आवडती कवितादेवी ! आपल्या पापनिश्चासांच्या वातावरणांत तिचे कोमल पंख करपून शिथिल होऊन, ती गगनदेवता मार्तींत मिसळून मातीमोळ होऊन जाईल ! आणखी या सर्वोच्चाही वरच्या विश्वांत तरंगणारी तेजोमय देहधारिणी, देवींची देवी श्रीनीति-देवी आमच्याकडे पाहून काळबङ्गन जाईल ! नको, नको, लीले, या ईश्वरमय देवतांच्या शापापासून दूर हो ! आपला क्षणिक प्रमाद या सर्वोच्चा उज्ज्वल मुखमंडलाला काळें फांसल्याबांचून राहणार नाही ! तो पहा, पूर्वेकडे भनोमय महनंगलाने आपला सर्वसाक्षी नेत्र उघडला आहे ! आमच्याकडे पाहून तो रागाने किती लाल झालेला आहे ! भगिनी, पवित्रप्रेम-पूर्ण भगिनी, आपल्या अंधूचा हात धर ! चल, इहलेकच्या सर्व आशा, प्रेम-कल्पना, हृदयवृत्ति या सर्वोच्चा, ईश्वरी महायज्ञांतस्या या उपेच्या निर्मल वेदिकेत आहुति देऊन टाकू, आणि शुद्ध प्रेमाने एकमेकांचे हात धरून उष्ण अश्रुंच्या अर्ध्याने या उगवत्या भगवंताला प्रसन्न करून घेऊ ! त्याची करुणा भाकू ! म्हणजे पुढच्या जन्मी तरी आमच्या अंतर्दंग आशा पुन्हां सजीव होतील ! प्रीतीच्या साम्राज्यात जेवढें दिव्य, मंगल, पवित्र असेल तेवढ्याचाच काय तो समावेश होतो !

[दीर्घेही शुद्धें टेकून व ढोळे मिटून सूर्योसन्मुख होतात.
तात्यासाहेब, कमलाकर, मनोरमा व गोकुळ येतात.]

तात्यासाहेब : काय पहातो हैं मी ! एकाएकीं वीणा नाहींशी झाली. तिच्या तपासासाठीं घरभर फिरताना, बांगंत बोलण्याचा आवाज ऐकून इकडे आले. तो हा अघटित प्रकार !

मनोरमा : (सगत) अगवाई ! दिवासाठवळ्या असा अंधार ! एकमेकांच्या हातांत हात ! सूर्यनारायणा, तूंच साक्षी आहेस रे !
गोकुळ : (सगत) स्त्रीशिक्षण ! स्त्रीस्वातंत्र्य ! पुनर्विवाह ! घ्या सान्या सुधारणा एकदम !

तात्यासाहेब : जयंत, लीले, पुरे झाला हा फाजीलपणा ! (दोघे दूर सरतात.)
फार चांगले आरंभिले आहे हैं ! इष्ट सुधारणेला अशीं अनिष्ट फळे येतील असें मला वाटले असते तर तिचा रोप्या उगवण्यापूर्वीच मीं तिचा वीमोड केला असता ! तिकडे वीणेचा पत्ता नाहीं, इकडे तुमचा हा रोजगार ! तोड काळें करण्याची वेळ आणलीत अगदीं !

जंत्रेतः मामा, क्षमा करा; अगदीं स्वतःचा विसर पड्न तुमची आज्ञा—
 तात्यासाहेब : चूक झाली माझी. आतां तिचीं फले मला भोगलांच पाहिजेत.
 जयत, मी काय म्हणतों तें नीट एकून वे. आजपासून लीलेशी वोलावयाचे
 नाहीं, तिच्याकडे पहावयाचे सुद्धां नाहीं. अगदीं योग्य कारणाशिवाय आपल्या
 खोलांनून घरांत फिरकावयाचे नाहीं. हे जर कबूल असेल तर याउपर माझ्या
 घरांत तुला आश्रय मिळेल; नाहीं तर चारों दिशा तुला मोकळ्या आहेत !
 सुधारणेचा आला तो अनुभव पुरा झाला ! जर पाश्चिमात्य सुधारणा दृष्टच
 असतील तर त्यांची पेरणी अगदीं सावकाश व्हावयाला पाहिजे. व्यक्तिप्रमाणे
 समाजावरही आनुबंधिक संस्कार होत असतात. क्रियांना पुरुषांत मिसळण्याची
 मनाई करण्याचे कारण व्यभिचारभय; आणि हाडींमार्सीं खिळलेल्या या
 रुढीचे बीज, दुरून एकमेकांकडे पाहण्याच्या खोपुरुषांच्या मनांत संदर्भ वागत
 असल्यामुळे थोडीशी मोकळीक मिळतांच आधीं तेंच डोव्यांपदें येऊन उमें
 राहतें ! हा संस्कार जाण्याला कालावधि पाहिजे.

कमलाकर : मिन्ह पायांवर उभारलेल्या समाजाच्या रुटि एकदम एकमेकांवर
 लादण्याचा प्रयत्न केला तर हेमाडपंती देवळावर मंगलोरी कौलांचे छप्पर
 घातल्यासारखे विसंगत होईल ! [सुशीला घाईने येते.]

सुशीला : काका, वीणेच्या खोलीत हे पहा तुमच्या नावाचे पत्र सांपडले.
 त्यांत ती म्हणते कीं, मी वसंतरावांवरोवर निघून गेलें; माझा त्यांच्याशीं लग्म
 करण्याचा निर्धार झालेला आहे ! लग्म झाल्यावर आम्ही आमचा पत्ता
 कळवू; तोपर्यंत तपास करण्यांत अर्थ नाही !

तात्यासाहेब : वसंतरावावरोवर कारटी गेली ना ?

कमलाकर : मग तीं दोघें मुर्वईसच मेंदीं असतील ! कारण त्या विलायती
 वेड्याला विलायतेचे चार करावयाला थोडीशी सवड फक्त मुर्वईसच
 मिळण्याजोगी आहे.

तात्यासाहेब : तुमचा तर्क बरोवर आहे. कमलाकर, आतां जी गाडी
 सांपडेल तिने मुर्वईस जाऊन बाराकाईने तपास करा. चला, एक क्षणही
 घालवू नका. जयत, मीं मधारीं सांगितले त्याचा नीट विचार कर. लीले,
 चल पुढे. [तात्यासाहेब, कमलाकर, लीला, व सुशीला जातात.]

गोकुळ : (स्वगत) ब्रायकांना पाय फुटण्याचा हा हंगाम दिसतो ! दुमन् गेली,
 वीणाताई गेली, लीलाताई गेल्यासारखीच आहे. आमच्या घरांतली मुद्दां
 गेली; तेव्हां आतां सुशीलाताईच्या पाळीवर असले पाहिजे ! अजून

विद्याधर रिकामा आहे ! या समवयस्क जोडप्यांचा भरंवसा धरवत नाही !
मी तर प्रत्यक्ष तात्यासाहेब आणि स्वयंपाकीण आजीबाई या दुकलीवरही
आपली दुरून टेहळणी ठेवणार ! [जातो .]

जयंत : (स्वगत) परमेश्वरा, आमच्या शुद्रत्वाचा साक्षी तू आहेस ! मामांच्या
या नसत्या गैरसमजाचे निराकरण तुझ्यावांचून दुसरे कोण करणार !

मनोरमा : कां आतां उघडले का ढोळे ?

जयंत : कोण, तू का ? दुःखावर तिरस्काराचा कळस पाहिजेच होता !

मनोरमा : बधितले, घरच्या बायकोला टाकून तिसरीच्या पायांवर लोळण
घातली म्हणजे चारचौथांत अदशा लाधा बसतात ! आतां तरी ठिकाणावर
या !

जयंत : नागिणी, मामांच्या वाग्वाणीं झालेल्या जखमांवर हें विष कशाला
ओततेस ?

मनोरमा : अगवाई, अजून हेंच बोलणे ! इतकी फजिती झाली तरी अजून
लाज नाही ना ?

जयंत : मनोरमे, जा. माझ्या सहनशीलतेचा अंत पाहू नकोस.

मनोरमा : अहाहा, वाटते का कांही बोलायला ? फार दिवस ऐकून घेतले हो !
आज आपल्याला चांगले राजरोस पकडले आहे !

जयंत : मनोरमे, मनोरमे, जा; आपले तोड काळे कर.

मनोरमा : आपलेच तोड काळे झाले आहे वरें ! चला, आतां कान धरून नेते
आणि घरांत अडकवून ठेवते, समजला !

जयंत : त्या घरावर अशी लाय मारून चालता होतो; समजलीस !

[रागाने निघून जातो .]
मनोरमा : (रडत) देवा, मेल्या तुझे ढोळे फुटले का आहेत ?

[कमलाकर प्रवेश करितो .]

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमेला घरांतून काढावयाला हीच संषिं आहे !
हिचा हा राग शांत झाला नाही, तोंच आजच्या आज माझ्यावरोन्न माहेरी
जाण्याची कल्पना तिच्या ढोक्यांत भरवून दिली पाहिजे ! घरांतून पाऊल
टाकले की पुरी ताब्यांत आली. (प्रकट) मनोरमाबाई, उठा, रङ्ग नका
अशा !

मनोरमा : कमलाकर, आज अगदी अखेर झाली हो ! मला अगदी लाघेने
तुडविले !

मनोरमा : प्रत्यक्ष नाही हो ! पण घरावर अशशी लाख मारतो महणुन निघूळ गेले ! आतं घर म्हणजे मीच नाही का ? शहाऱ्याला शब्दाचा मार नि मूरखाला टोणप्याचा मार !

कमलाकर : अरेरे, सुधारणेच्ची सारी फळे बरें ही ! पण असें रडून काय होणार ? चला घरांत !

मनोरमा : कमलाकर, आतं मी घरांत पाऊल सुद्धां टाकणार नाही ! अशशी विहिरीन्हा रस्ता धरणार !

कमलाकर : तुम्ही आईचापांच्या इतक्या आवडत्या, तुमच्या आईला काय बाटेल ?

मनोरमा : आईला, चाचांना, तुम्हीच सांगा सारें आतां.

कमलाकर : तुमच्या बिडिलांनी हा प्रकार पहिला असता तर आकाशपातळ एक करून सोडले असते !

मनोरमा : त्यांच्या हातीं काय आहे विचान्यांच्या ?

कमलाकर : काय आहे ? मला वारटें त्यांनी जयंतावर फिरांद ठोकली असती !

मनोरमा : नवरात्रायकेच्या कजांत कायथाची कास धरून काय उपयोग ?

कमलाकर : कां बरें, दिवार्णीत दावा केला तर सरकार उडाणटप्पू नवच्याला सक्तीने त्यांच्या चायकेच्या ताच्यांत देते !

मनोरमा : होय का ? मग मला पोचवा चाचांकडे ! माझे म्हणणे ते खास ऐकतील.

कमलाकर : पण मी कसा पांचविणार ? मला आतांच्या गाढीने जावयाचं आहे

मनोरमा : मग मी सुद्धां आतांच्या गाढीने येते ? ही अशशी निघते !

कमलाकर : वा ! तात्यासाहेचांना विचारले पाहिजे ! असें कसें जाती येईल तुम्हांला ? हा सारा प्रकार प्रथम त्यांनी जयंताला मोकळीक दिल्यामुळे जरी क्षाला असला तरी ते तुम्हांला जावयाला परवानगी खास देतील.

मनोरमा : भलेंतेच काहीं तरी ! तुम्ही फारच भोज्ले ! अहो, त्यांची नाही कायांत फजिती ब्हायची ? ते क्षाला देतात परवानगी आणि मी विचाराते तरी कशाला ? तेच या सान्या अनर्थाला कारण !

कमलाकर : पण तुम्हांला माहेरी नेऊन पांचविल्याबद्दल ते माझ्यावर रागावल्या-खेरीज कसे राहतील ?

मनोरमा : अहो, त्यांना काहींच कळवायचे नाही यांतले. मी मुकाब्यानें निघते तुमच्यावरोवर म्हणजे झाले.

कमलाकर : मग माझी कांहीं हरकत नाहीं; पण मी आतां पहिल्या गाडीने दिवसा—

मनोरमा : आतां कांहीं अडचणी काढू नका ! कसेही करून मला बाबांच्या घरी नेऊन पोंचवा, नाहीं तर मी कांहीं जीव ठेवणार नाहीं !

कमलाकर : वरें असें करू. मी आतांच्या गाडीने जातों म्हणून घरांतून बाहेर पडतो आणि रात्री वरोवर साडेनऊ वाजतां तांगा घेऊन आपल्या मागल्या रस्त्यावर उभा राहतो. साडे नवाची तोफ झाल्यावरोवर तुम्ही घरांतून निघून या म्हणजे झाले. चालेल असें केले तर ?

मनोरमा : चालेल, कसें तरी करून मला माहेरीं पोंचवा म्हणजे झाले ! पण कोणाजवळ यावदू अगदीं चकार—

कमल कर : वा ! इतका का मी मूर्ख आहे ? चला, तो पहा विद्याधर इकडे येत आहे. टरल्याप्रमाणे यावयाला मात्र चुकू नका ! [मनोरमा जाते.]

कमलाकर : (स्वगत) मानी मनोरमे, शेवटी सांपडलीस माझ्या जाळ्यांत ! आज रात्रीच्या गाडीने द्रुमनला आणि मनोरमेला एकमेहीच्या नकळत निरनिराळ्या उब्यांत वसवृन मनोरमेसह मध्येच उतरून पडतों म्हणजे झाले ! सकाळच्या गाडीने जावयाचा वहाणा केला म्हणजे मनोरमेवदूल माझे जी ओरड होईल तिच्यांत माझे नांव मुठींच निवणार नाहीं. पण ही पीडा कशाला मध्येच आली ? [जातो. विद्याधर येतो.]

विद्याधर : झालेला प्रकार फार गैर झाला ! खेरेखोटे केल्यावांचून तात्या-साहेबांनी जयंताला एकदम कडक शासन केले ! एकच्याला एका वाजलू नेऊन नीट विचारले असते तर फार चांगले झाले असते ! त्याला गांठून तमाच थोपवृन धरिला पाहिजे. नाहीं तर या रागाच्या भरांत तो आत्महत्या करावयाचा ! जयंत जरी उतावला आणि आत्यंतिक मनोवृत्तीचा आहे तरी अगदीं खुल्या दिलाचा, नीतिमान् आणि कांटेतोल सरल चालीचा आहे ! त्याच्याकडून रेपामात्र वांकडे पाऊल पडणार नाहीं अशी माझी वालंगाल खात्री आहे. परिस्थितींचा परिणाम अशा माणसावर फारच लैकर होतो. लैकर जाऊन त्याला थांविला नाहीं तर भल्लताच प्रकार झाल्यावांतून राहणार नाहीं.

[जाते.]

[घाटांतील पुलावर गाडी उभी राहिली आहे. कमलाकर व मनोरमा एका डब्यांत.]

मनोरमा : मेल्या मांगा, एका भोळ्या भाबड्या गाईला अशी एकी गांदून तिचा गळा कापतोस ? परमेश्वरापुढे याचा काय जाव देशील ?

कमलाकर : परमेश्वरासमोर उमें राहण्याचा माझा मुर्दीच विचार नाही ! मनोहर मनोरमे, आतां आरडाओरड करण्यांत काय हंशील आहे ? घाट संपण्यापूर्वीच माझा मनोरथ—

मनोरमा : मेल्या, तुझी जीम झडून जावो ! आतां अशी उलट गाडीने जाऊन तुझ्या काव्या कर्माचा जगभर ढांगोरा गाजविते.

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, तुझ्या धरांतून वाहेर पडण्याच्या चोरव्या चालीकडे लक्ष देऊन मग या पोरखेळाच्या गोष्टी सांग ! आपण होऊन माझ्यामार्गे निघून आलीस असे मी सांगितले तर तुझी काय वाट होईल ? वायकांची बदनामी करण्यांत आनंद मानणारे आमचे लेक तुझ्या कडू सत्यापेक्षां माझ्या गोड असत्यालाच उचलून धरतील ! मग अशा साहसाने निर्दोषपणा-वरही पापाचा शिक्का मारण्यापेक्षां पापावरच निर्दोषपणाचा मुलामा कां लालीत नाहीस ?

मनोरमा : राक्षसा, तात्यासाहेवमामंजीच्या पायावर लोलण घेईन, तिकडच्या मनाची खात्री करून देर्हीन, आणि तुला त्यांच्याकडून तुझ्या पापाचे शासन देववीन !

कमलाकर : ते काय शासन करणार ? फार झाले तर त्यांच्या घरचा आश्रय तुटेल ! पण लहानपणाइतकी मलाही त्यांच्या आश्रयाची आतां जरूर नाही. पंख फुटलेल्या पक्ष्याच्या गिलाला घरव्याचा आधार देणाऱ्या फांसीची काय परवा ? ती फांसी कडाडली तरी ती मोळून पडण्यापूर्वीच त्याला दुसऱ्या झाडावर झेप टाकतां येते. पण काय मी मूर्ख ! उगीच चोळून वेळ घालवीत आहें. मानी मनोरमे, जितक्या उतावलेपणाने धरांतून माझा हात धरून वाहेर निघालीस तितक्याच उतावलेपणाने अस्सा तुझा हात धरून (तिचा हात भरावयास जातो.)

मनोरमा : पण त्यापेक्षांही उतावलेपणाने मी जगावाहेर निघून जाते ! देवा,

वे मला पदरात !

[ड्व्यांतून खालीं पुलावर उडी टाकते. पण पुलाच्या
तारांतच. अडकून मूर्छित पडते.]

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, गेलीस ! प्राणाचें मोल देऊन शील संभाळलेस ! दोन
पर्वतांच्या विशाल ओंठांवरून आणि पुलाच्या दंतपंक्तीतून काळाच्या या
खोल दरीच्या जबड्यांत गडप झालीस ! अरे, क्षणभर थांवलेली गाढीही चालू
झाली ! कांहीं हरकत नाही. उद्यां सकाळीं, धारीगिधाडांना मनोरमेच्या
दगडांवर पडलेल्या मांसलंडांची मेजवानी दिल्याचें समाधान कांहीं थोडें-
थोडके नव्हे !

[गाढी निघून जाते. पडदा पडतो.]

अंक दुसरा समाप्त

मार्गावली निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.
निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते. निघून जाते.

अंक तिसरा

प्रयेश पाहिला

[दवाखान्यातील एक खोली, दुमन वळकटीवर बसली आहे. जवळ

बाबासाहेब व शिपाई उमे आहेत. दुमनने तोंडावरून

पदर बेतला आहे.]

बाबासाहेब : बाई, आतां शेजारच्या खोलींतल्या रोम्यांनी अदी खवर दिली आहे की, पहारेस तुमच्या खोलींत मुलाच्या रडप्याचा आवाज ऐकूं आला ! पुढे एक तशाच आवाजाची किंकाळी ऐकूं आली आणि नंतर रडप्याचा आवाज बंद झाला ! बाई, त्यामुळे दवाखान्याना अधिकारी या नात्याने मजवर तुमच्या खोलीची झडती घेण्याचा वाईट प्रसंग आला आहे ! (शिपायास) हं, पहा रे नीत खोली तपासून. (शिपाई खोली तपासतात.) बाई, तुम्ही क्षेण आहां ? कुठल्या राहणाऱ्या ? कां ? बोल्त का नाही ? आज चार दिवस मी येयेन नव्हतो, त्यामुळे मला तुमची माहिती मिळाली नाही. नाही तर प्रत्येक रोम्याची मी स्वतः वास्तपूस करीत असतो !

शिपाई : बाई, जरा विचारान्यावरून उठा !

[दुमन एकदम वळकटीरून मृत शालक काढते.]

दुमन : देवा ! अखेर हे केलेस ना ! कशाला उठा ? बाबासाहेब, हे पहा माझें पाप आणि ही मी !

बाबासाहेब : कोण दुमन ! राक्षसिणी, हे काय केलेस ?

दुमन : कोण राक्षसी ? मी कशाची राक्षसी ? मी या बालाची आई आहें.

बाबासाहेब : पण हे अधोर कर्म करायला तुझा हात कसा बहावला !

दुमन : ते राक्षसी रुदीला विचारा, राक्षसी समाजाच्या विचारा, राक्षसी धर्माला, त्या धर्माने पावणाऱ्या तुमच्या राक्षसी देवाला विचारा ! बाबासाहेब, मी

प्रत्यक्ष याची आई—आई आपखुशीने पोटच्या गोळ्याच्या मानेला नख कसें हो देईल ? मातृप्रेमाची कल्पना करा ! आईच्या अंतडयांच्या गढफांस वाळाच्या गव्याभोवती कसा हो बसेल ? मी पातकी, पतित आणि दुराचारी तर खरीच ; पण माझ्या सोनुत्याच्या मानेला नख देतांना पाण्याने डबडबलेल्या डोळ्यांनी त्याला पुरतासा पाहिला सुद्धां नाही हो ! पहा, पहा, कोळशाच्या खार्णीनून निघाला म्हणून हिन्याची चमक कमी होते का ? पहा, अगदी चित्रासारखा नाहीं का ? पण हाय, हाय ! एका घटकेपूर्वी सारख्या चमकणाऱ्या या हिरकण्या अगदी चित्राच्या कंचिच्या डोळ्यांसारख्या थिजल्या आहेत !

बाबापाहेब : अरेरे ! दुमन, कोणत्या अधमाने—

दुमन : नका, नका, त्या कर्टी विश्वासघातकी राक्षसांचे नांव तोडावाटे उच्चरण्याचा प्रसंग माझ्यावर आणू नका ! मी फसले. बाबासाहेब, पुनर्विवाहाच्या नुसत्या आशेने मी पापाच्या पंकांत बुडाले ! सुखाचा मोह मला आवरला नाहीं. ज्या कामजालात वृद्ध वयाचे, पोक्त विचाराचे, अनुभवाचे, मोठमोठाले महात्मे, तपस्ती, तेजस्वी कळणि, प्रत्यक्ष देवदानब सुद्धां अडकून पडले त्यांनुन माझ्यासारखी अबला करी सुटेल ? वावर्सिंहांना गुरुफदून टाकणारे जाळे एखाद्या बाल्मगीला कसें तोडितां येईल !

बाबापाहेब : पोरवय, भोवताली सुखाची सृष्टि, स्वतःच्या सुखाची पूर्ण निराशा, आणि मानवी स्वभावाचा कमकुवतपणा, अशा परिस्थितीत अळुड विघ्वेचै पाऊल वांकडे पडले तर त्यांत तिला दोष कसा यावा ? पण दुमन, तू तुझे संकट कोणाला सांगितले असतेस तर—

दुमन : कोणाला सांगणार ! संकटात सांपडलेल्या, निसर्हाय, फसलेल्या विघ्वेचै दुःख कोण ऐकून घेणार ! सुखावलेल्या मनुष्याला दुःखीकृती माणसाच्या अंतःकरणाची जाणीव कोळून होणार ! शास्त्रीमंडळीच्या आरडाओरडीचा पोकळ नगारा वाजत असतां विघ्वेच्या अंतडयांच्या तारांचा करणारव कोणाला ऐकू येणार ? अनाथ गाय चुकून पाय घसरून पापाच्या विखलाला रुतली तर तिच्या भोवती गुप्त कृष्णकर्माच्या काळिमेने काळवंडलेल्या काबळ्यांची कावकाव मात्र सुरु होते. तिच्या दीन दशेचा मोठ्या मनाने विचार करून, तिच्या पापाकडे मनुष्यस्वभावाच्या जागिवेने पाहून उदार बुद्धीने तिच्यावर आपल्या पंखांची छाया पसरणारा राजहंस कुठे तरी आढळेल का ? मनुष्याला परदुःखाची कल्पना आत्मदुःखासारखी होत असती, तर आज,

पापान्या पड्याआड झांकलेल्या माझ्या या छवकड्याला, धुक्याआड झांक-
लेल्या या चंद्राला, कृष्णमेघान्या आड लोपलेल्या या माझ्या सूर्यनारायणाला
मी नाहीसा केला असता का ? समाजनिंदेन्या भीतीने हृदयान्या विधड्या
झाल्या नसत्या तर माझ्या लाडक्याला या हृदयात सुद्दां लपवून ठेवला असता !
पण चहूंकडून कोंडमारा झाल्यामुळे केवळ पिंजन्यात सांपडलेल्या वाधिणीन्या
कूरणाने मी या पोटन्या गोळ्याचा घास घेतला ! बाळा, जा ! देवान्या
पायांजवळ जाऊन त्याची करुणा भाक. तो दीनांचा दयाकू, अनाथांचा नाथ,
पतितांचा पिता, पाप्यांचा पाठिराखा, पातक्यांचाही पालनहार, अगदीं
अधमाधमांचा सुद्दां आधार, तुझ्या केविलबाण्या तोंडाकडे पाहून तुझी
करुणेची किंकाळी ऐकून द्रवेल, आणि तुझ्या या पातकी भांतावल्या आईलाही
लवकरच पायांजवळ आणील.

बाबासाहेब : अरेरे ! पिकार असो अशा या धर्माला, अशा समाजाला आणि
अशा रुढीला ! भूतद्या हात्च सान्या धर्माचा धर्म. भूतद्येला थारा देत
नाही, पतितांचे समाधान करीत नाही, दुःखितांचे दुःख जाणत नाहीं तो धर्म
कशाचा ? विकारवश मनुष्यान्या अंगी जुल्मान्या टाकीचे घाव घालून
असाध्य देवकला आणण्यान्या नसत्या नार्दी पडून मानवी मनोवृत्तीना
राक्षसी रूप मात्र देण्यापेक्षां मध्यम दर्जाचा मनुष्यपणांच राखिलेला काय
वाईट ? संसाराचा गाडा मोहून पडल्यावर परलोकन्ना पळ्या एकदम गांठण्या-
साठी विधवेला वैराग्याचे विमान मिळालें तर सर्वोत्तम, यांत शंकाच नाहीं.
पण त्याला लोकोत्तर विवेकपाशाची बळकटी पाहिजे. अहङ्क, विकारवश,
अविचारी, अदूरदृष्टि, सुखासक्त किंवा पोरवयान्या सान्याच विधवांना अशा
धोक्यांत घाटलें तर त्यांचा सर्वस्वी नाश होण्यारेंच फार भय ! तेहां त्यांच्या-
साठी पुनर्विवाहाची पाऊलवाटच पडायला हवी. दुमन, त्यापेक्षां तुक्का
पुनर्विवाह झाला असता तर किंवा चांगले झाले असते ! पण लोकलजेला
चुकविण्यासाठीं या अघोर साहसांत पडतांना उलट तू कायद्यान्या केंतीत
मात्र सांपडीलीस !

दुमन : बाबासाहेब, मी तुमची धर्माची कन्या आहें. माझे रक्षण करा
आणखी सरकारच्या तावडीत देऊन माझे जगापुढे विंडवडे काढू नका.
वणव्यांत होरपळणाऱ्या हरिणीवर अश्वेची वृष्टि करा. बाबासाहेब, माझे
रक्षण करा, या संकटांनुन वांचवा, मी भांतावून गेले आहें.

बाबासाहेब : ऊठ, दुमन, ऊठ - मी मनुष्य आहें. मला अंतःकरण आहे.

परमेश्वरा ! अनाथ प्राण्याच्या क्षणासाठी एवढे असत्याचरण करितो याची क्षमा कर. (शिपायास) अरे, या मुलाची व्यवस्था लावा आणि कोण-जवळ यावदल घोळू नका.

शिपाई : छे ! छे ! रावसाहेब, आम्ही का पांदरपेशे आहो ? का ब्राह्मण आहो ? आमचा दिल अगर्दीं फाटून गेला ! मूळ जिवंत उपजले पण योऱ्या वेळानें आयोपले असें सांगू म्हणजे ज्ञाले.

बाबासाहेब : दुमन, मी सर्व व्यवस्था नीट करितो. तू धावरुन नकोस. आतांच्या गाडीनेच मला पांचसहा दिवसांकरितां परगांवीं जावें लागणार आहे. तोपर्यंत तू हुषारीने रहा. चला रे. [जातात.]

दुमन : (मुलाच्या प्रेताकडे पाहून) बाळ ! काय रे तुझ्या जन्माची कथा ही ! लाडक्या, पुन्हां जन्म घेण्याचा तुझ्यावर प्रसंग आला तर देवाजवळ हट्ट घेऊन वैस आणि एखाद्या हल्क्या जातीत जन्म घे ! म्हणजे शास्त्राची कोरडी बडवड, उंचपणाचा नीच अभिमान, यांचा त्रास चुक्रन तुला सुद्र, सरळ, भावऱ्या मनुष्याच्या प्रेमाचा तरी अनुभव मिळेल. [मनोरमा घेतो.] कोण मनोरमावाई ? देवा, असा हात धुऊन कांरे माझें लागला आहेस सारखा ?

मनोरमा : दुमनताई, धावरुन नका. तुमची दशा पाहून माझ्या जिवाचे पाणी पाणी झाले आहे. तेन्हां तुम्हांला त्रास मी कशी दर्हेहै ? वेड्यावांकड्या प्रसंगांत अडलेल्या वाईचापडीच्या पुश्पजात कुटाळक्या करील; पण आम्हां बायकांचे तसें नाही ! दुमनताई, असला प्रसंग पाहून एखाद्या मेल्या धोऱ्याचे सुद्रां पाणी होईल ! मग बायकांचे मन करै विरघळणार नाही ? देवा रे देवा, या नाडलेल्या गाईवर कायरे ही वेळ आणलीस ?

दुमन : मनोरमावाई, पुढच्या प्रसंगाच्या कल्पनेनेच माझ्या काळजामें ठाव सोडला आहे ! बायकांनीच बायकांचा कड घेतला पाहिजे ! तुम्ही नाही ना माझा धात करणार ?

मनोरमा : सखुंया बहिणीप्रमाणे माझ्यावर भरंवसा ठेवून असा ! आम्हां बायकांना असले प्रकार पाहायला मिळत नाहीत म्हणूनच हीं धर्माचीं दोणीं चालतात. यापेक्षां तुमच्यासारख्यांनी पुन्हां लेंगे केलेतीं काय वाईट ! बरे पण तेंराहूं या दूर्त ! तुम्ही येथें कशा आलां ?

दुमन : कशी आले ? मनोरमावाई, ज्या मेल्याने मला पुनर्विवाहाची आशा लावून पापमार्गाला लावले त्यानेच आलेला हा प्रसंग याळण्यासाठी आणि पुनर्विवाह लावण्यासाठी मला घरांतून बाहेर पडायची बुद्धि दिली.

आपल्यावरोवर नेण्याचे आमिष दाखवून मेल्या मांगाने विश्वासघात करून, मला एकटीलाच मार्डीत वसवून दिली आणि आपण तोंड काळे करून निघून गेला. अखेर गार्डीतच माझ्या पापाची घटका भरत आल्यामुळे नाइलाजाने मी या घाटपायथ्यान्या दवाखान्यांत आले! पुढचा सारा प्रकार उम्हांला दिसतोच आहे. पण तुम्ही येथे कशा आलां?

मनोरमा : अशाच फसगतीने ! तिकडच्यांवर रागावून मी जीव यायला निघाले तो अशाच एका राक्षसाने मला माहेरी पोचविण्याचे कबूल केले; रागाच्या भरंत मी तशीच कोणाला न कळत त्याच्यावरोवर निघाले; पण गाडी घाटत आली आणि पातिंवऱ्याचे रक्षण करायासाठी मी एकदम पुलावरून खाली उडी टाकिली!

दुमन : उडी टाकिली ! अहाहा ! मनोरमाबाई, धन्य तुमची ! वरें पुढे?

मनोरमा : पुढे मी पुलावरून खाली न पडतो पुलाच्या तारांतच अडकून राहिले. योड्या वेळाने कामावरचे लोक येऊन त्यांनी मला या दवाखान्यांत टाकिले. पण इथे पहाते तो बाचासाहेबमांजी! आज चार दिवस ते इथे नव्हते म्हणून वेळ निमावली; पण आतां कसे होणार?

दुमन : त्याची नका तुम्ही काळजी करू! ते आज पुन्हां बाहेरगांवीं जाणार! त्यांची बदली शाल्याचे ठरल्यासारखे आहे! तेव्हां ते फारसे पुन्हां इथे रहाणार नाहीत. तिक्या वेळांत तुम्ही साफ बन्या होऊन आपल्या माहेरी जाल! पण हो, उम्हांला फसदिणारा कोण हे नाही सांगितले तुम्ही! कोणत्या राक्षसाने—

मनोरमा : कमलाकराने!

दुमन : कमलाकराने! अरे मांगा! मनोरमाबाई, त्यानेच माझा आणखी माझ्या बाळाचा असा गळा कापला हो! मनोरमाबाई, आतां माझा संताप अनावर झाला आहे! माझ्या अबूची मला मुळीच चाढ वाटत नाही. अशी मी जाते आणि त्या मांगाची कसावकरणी सान्या जगाला कळविते! तुमच्या नांवावरचा नसता कलंक तरी उदून जाईल!

मनोरमा : पण त्याचे सारे कृत्य लोकांच्या नजरेसे आणल्याखेरीज मी जिवंत आहें असे त्याला कळू देऊ नका, नाही तर तो मेला मांग माझ्या नांवाच्या नसत्या कंड्या पिकवीत वसेल!

[शिपाई येऊन मूल उचलतात.]

दुमन : हाय! बाळा, हेच तुझे शेवटचे दर्शन! देवा, माझ्या बाल्याजाला

प्रवेश दुर्घटा

[वसंत व वीणा, दुर्वास चहा येऊन प्रवेश करितो]

दुर्वास : चहा आणला आहे साहेब !

वसंत : अगदी हिंदु ! दुर्वास, कोणत्या वेळी काय आणावयाचे हे तुम्हांला अजून कळत नाही ना ! अगदी हिंदु आहां, विलायतेतले खाणावळबाले किंती हुपार असतात ! दुर्वास, हा माझा आतांचा पोषाख चहा पिण्याचा नाही.

दुर्वास : मग कोणत्या वेळचा आहे, साहेब !

वसंत : हा कॉफी पिण्याच्या वेळचा आहे ! विलायतेत या पोषाखाकडे फार लक्ष यावें लागते ! चहा पिण्याचा पोषाख निराळा, कॉफीचा निराळा, विडी बोढण्याचा निराळा. अहो, काही दिवसांनी तर जांभई देण्याचा पोषाख निराळा आणि शिंक देण्याचा पोषाख निराळा, इतकी सुधारणा होईल तिकडे ! जा; कॉफी आणा.

[तो जातो.]

वीणा : अहाहा ! इतकी सुधारणा आहे ना तिकडे ! नाही तर आमचा समाज !

वसंत : आमचा समाज ! छि ! हिंदु, अगदी हिंदु ! वीणे, या अजागळ समाजात तु किंती उत्कृष्ट मनोर्धवे दाखविले आहेस ! माझ्यावरोवर पक्कून येऊन तु प्रीतिविवाहाच्या सुधारणेची साक्षात् विजयपताकाच झाली आहेस !

वीणा : प्रिया, दुमनताई घरांतून निधून गेली एवढ्यावरून वावांनी काय गहजव केला हो ! वाचा सुद्धां अगदीच हिंदु, नाही ? ज्या चऱ्येच्या नुसत्या सहवासाला ते भीत होते तिचा आतां स्वतःच अनुभव घेत असतील !

वसंत : वीणे, विलायती सुधारणेची खरी किंमत तुला कळली. प्रणयाचे रहस्य तूच ताढिलेस ! अशा हजारों तरुण मुली जेव्हां प्रेमासाठी भडाभड पठत सुटतील तेव्हांच आम्ही इंग्रजी शिकल्याचे चीज होईल !

वीणा : अहाहा ! सान्या कुमारिकांची लम्हे अशी चोरून, आणि सान्या विधवांची लम्हे राजरोस होताहेत असा सोन्याचा दिवस आमच्या अज्ञानी समाजात कधीं तरी उगवेल काय ?

वसंत : लाडके, खात्रीनें उगवेल ! तुझ्यासारख्या देवी घरोघर पळूँ लागून
मनोधैर्ये दाळवूँ लागल्या तर काय नाहीं होणार ? लवकरच असा दिवस
उगवेल कीं, झाड्हन सान्या कुमारिका बहूभांवरोवर पळून जाऊ लागल्यामुळे
उपवर मुळीचे वाप वेफिकीर होतील आणि म्हातान्या आर्जीचा पुनर्विंदाह
जमविष्ण्यासाठी त्यांचे नातू वरशोधनाच्या फिकिरीत पडतील !

बीणा : त्या वेळी पुढच्या पिढीला आजच्या विधवांची कल्पना होण्याकरिता
प्रदर्शनांतरून विधवांची चित्रे ठेवार्ही लागतील आणि पोरोच्या लग्नावद्दू
काळजी करीत असलेल्या नटीसूत्रधारांचा संबाद असंभवनीय ठरेल !

वसंत : अज्ञानानें घोरत पडलेल्या समाजाचे ठोळे कधी उघडतील ते उघडोत !
अजून आमच्या बायकांचे लाजणे सुद्धां पुरं झाले नाहीं !

बीणा : हें कांहीं खोटें नाहीं ! आमची आई आतो पोक झाली, पण अजून
बाबांना लाजते ! कधीं त्यांच्या गव्यांत हात घालते का त्यांचे मोकळ्या
मनानें चुंवर घेऊन आम्हां पोरींना घडा घालून देते; नांव नाहीं ! विलायतेत
असे नसेल, नाहीं ?

वसंत : छू, तिकडे बायका परक्यांची सुद्धां चुंवने घेतात ! उगीच सुधारणा
झाली आहे इतकी ? फुकट नाहीं राज्य करीत ते आमच्यावर ! नाहीं तर तुझी
आई ! अजून लाजतात ना ? हिंदु, अगदीं हिंदु ! गचाळ !

बीणा : आईवरून आठवण झाली. प्रिया, आतो लग्नाचा विचार कधीं
करायचा ?

वसंत : करायचा खरा ! मला सुद्धां तुझा असा अपुर्ता सहवास असह वाटतो.
पण, सध्यां पैशाची टंचाई पडली आहे, त्या विविच्यनेत मी आहें ! वकिली करीन
तर उघडकीस यावें लागतें; उघडकीस यावें म्हटलें तर तुझा वियोग होणार.

बीणा : तो कसा ? मी मुळीच बाबांचे ऐकणार नाहीं !

वसंत : नाहीं खरी; पण कायदा त्यांच्या बाजूला आहे ना ? कायद्यानें तूं
अजून अज्ञान ठरशील. काय करावें हेच कळत नाहीं. [मथुरा येते.]

मथुरा : (स्वगत) तें विवित्र जोडपै कधीं पाहीनसे झाले आहे ! (पाहन, प्रकट)
हा मेल्यांनो, या तर बीणाताई आणि हे वसंतराव !

वसंत : कोण ही – अगदीं हिंदु ! वर्दी दिल्यावांनून कशी आंत आलीस ?
विलायतेत या आगढी—

बीणा : थांत्रा, असे तिच्यावर रागावूँ नका ! अहो, ही आपल्या गोकुळची
मथुरा. मथुराताई, तुम्ही इकडे कुणीकडे ? आमच्यासारखाच कांही प्रकार

झाला आहे का ?

मधुरा : नाहीं, नाहीं; तुमच्या अगरीच उलट – तुम्ही वाचाच्या घरून नवन्याकडे पळून आले आहें. वसंत : असें; हे दुर्वास तुमचे बडील एकूण !

मधुरा : तर काय ! वाचाच्या शांतिसदनाबद्दल मी रोज सांगत नव्हते तुम्हांला ?

मला माहीत नव्हते, तुम्हीच आमच्या खाणावळीत आहां म्हणून ! आज चार दिवस वाचा तुमच्या गोष्टी सांगतात, म्हणून म्हटले पहावें तरी असें कोण आहे ते ! पण तुमची वाचांना ताकीद, की कोणाला आंत सोऱ्ह नका म्हणून. आज अखेर त्यांचा डोळा चुकवून आले आंत आणि पाहते तों तुम्ही !

वसंत : आम्ही येथे गुपत्पणानं राहिलो आहोत म्हणून आंत येऊ देत नाहीं.

वीणा : आता तुम्ही तरी कोणाजवळ बोलू नका ! नाहीं तर, आम्हांला आणाखी दुसरा गांव पहावा लागेल.

मधुरा : मी कशाला बोलू ते ! तुम्ही खाणावळ सोडून गेलां तर वाचांचे नुकसान नाहीं का ?

वीणा : आणि घरी गेल्यावर गोकुळाजवळ सुद्धां बोलू नका !

मधुरा : त्यांच्याजवळ बोलायला मी घरी जाते आहें कशाला ! माझा अडला आहे आतां खेटर सासरी जायला —

[हातात एक पत्र खेऊ दुर्वास येतो.]

दुर्वास : असें काय ? पाहते कशी जात नाहीस ती ! अग कारटे, इतकी मस्त शालीस काय ?

मधुरा : इतकं रागवायला काय झाले वाचा ?

दुर्वास : हे वशितलेस तुझ्या नवन्याकूऱ्हन आलेले पत्र ! त्याचा असा नेहमी पाणउतारा करतेस नाहीं ? नवन्यावर तुझा तोरा ! कारटे, आमच्या घराण्यात असा प्रकार कोणी केला नाहीं !

वसंत : (स्वगत) खाणावळ काढणाऱ्या बहादुराचे घराणे मोठे तर खरेच !

मधुरा : अहो वाचा, खोरें ते सारे ! त्यांना काय, कांहीं तरी भरकटले झाले !

दुर्वास : कांहीं तरी भरकटले काय ? योरामोळ्यांच्या सहा आहेत पत्रावर ! काय म्हणे, त्यांनी मासे हाल केले ! मला खरे वाटले सारे ! पण खरा प्रकार निराळाच ! चल, आतांच्या आतां आपल्या नवन्याच्या घरीं जा, त्यांच्या पायां पढ, त्यांच्यापुढे नाक घास आणि तेथे रहा !

वसंत : अहो दुर्वास, हा जुलम काय कामाचा ! मथुराबाईची खुपी नसेल—
दुर्वास : माफ करा, साहेब, या वावर्तीत माझे मला चांगले कळते आहे.

मथुरा : अहो बाबा, असे बोलू नका, ते विलायतेला जाऊन आले आहेत—
दुर्वास : विलायतेचा काय येथे संबंध ! मला एवढे कळते, बायकोने नवन्याच्या
आजेत रहावें, त्याच्या लाथा खाव्या, वाटेल तें करावें, पण त्याच्या बाहेर
जातां कामा नये. नवन्याला मुठीत ठेवाव्याचा तो गोडीगुलाबीने. गरिबाच्या
अंगीं गरिबीच पाहिजे.

वसंत : अहो, 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः !'

दुर्वास : देवता रमतात पण देव उपाशी मरतात. चल, पोरी, कर तयारी, ऊट.
वसंत : हिंदु, अगदी हिंदु ! या हिंदु लोकांच्या अंगांत हिंदुपणा कसा अगदी
खिकून राहिला आहे ! अहो दुर्वास, बापाची मुलीवर किती सत्ता असते
ठाऊक आहे का ?

दुर्वास : मी आहें खंबीर त्याचा विचार करायला ! आम्हां गरिबांना हे
विलायती विचार नकोत ! म्हणे हिंदूत हिंदुपणा खिळला आहे ! नाही तर
काय विलायती येर शिरणार ? चल, अजून उभीच ?

मथुरा : पण बाबा, मी एवढ्या खाने घरांतून निघाले आणखी आतां अशी
नाक मुठीत धरून गेले तर लोक काय म्हणतील ?

दुर्वास : लोक तारीफ करितील तुझी आणि माझी सुद्धां ! तेच तुला जड वाईते
आहे ! पण बायकोच्या जातीला इतका ताठा पाहिजे कशाला ? चल.

वीणा : मथुराबाई, तिकडे आमच्याजब्लू बोलणार नाही ना ?

[ती जाऊ लागतात.]

मथुरा : नाही, मुठीच बोलायची नाही. तुम्ही बिनघोर रहा !

[दुर्वास व मथुरा जातात.]

वसंत : अरेरे, अगदी हिंदु जिकडे तिकडे ! आणखी हजार वर्षे हिंदुस्थानांत
सुधारणा होत नाही ! चल लाडके, आपणही हा तमाशा पाहूं.

[जातात. पडदा पडतो.]

प्रत्यक्ष विवरण : दुर्वास यांची विलायती विचार करायला आणि त्याचा विनघोर रहा.
मथुरा यांची विलायती विचार करायला आणि त्याचा विनघोर रहा.

प्रत्यक्ष विवरण : दुर्वास यांची विलायती विचार करायला आणि त्याचा विनघोर रहा.
मथुरा यांची विलायती विचार करायला आणि त्याचा विनघोर रहा.

प्रवेश तिसरा

[भूतमहाल् द्रुमन व कमलाकर]

कमलाकर : द्रुमन, हें वेड ढोक्यांत्रन काढ़न टाक ! नीट दूरवर पहा.

द्रुमन : मला आतां काहीं सुद्धां परवा नाहीं; मी रागाने अगदी आंधव्ही ज्ञाले आहे—

कमलाकर : हें मात्र खरें; नाहीं तर दुमन्यांदा फस्त माइया जाव्यांत सांपडली नसरीस. द्रुमन, माझा सुड घेप्याची कलना सोड्न दे !

द्रुमन : कशाला, दुमन्या भोव्याभावड्या पोरीचं गढे कापायला ? अशी जाऊन सान्या जगांत तुझ्या नांवाचा डांगोरा पिटते ! तुझी प्रतिश्वा मातीला मिळविते ! नुला मरेपर्यंत केंद्रेत कंडून तुझ्या पापाचे पुरं पुरे प्रायश्चित्त तुल देते !

कमलाकर : मर्यां पोरी, येथे आल्यावरोवर जर ते, प्रथम माइया दग्धीस पडली नसरीस तर मात्र कदाचित् हें सारं ज्ञाले असते; पण तडजोरीन्या गोड गोर्धनीं फस्त ते, पुन्हां येथे आलीस ! आतां ते मला केंद्रेत घालण्यापेकडीं मी मात्र तुझ केंद्र केले आहे ! द्रुमन, आतां मरेपर्यंत ते माइया ताव्यांत आहेस !

द्रुमन : मन्या राथसा, किंती पांयं करशाळ अर्थी ? तुझ्या पापांचा पर्वत उंच होतां होतो अग्वेर तुझ्यावरच कोसळून पडेल ! कर, हवा तसा माझा छल कर: एण माझा प्राण जाईपर्यंत मी तुझ्या नांवाने ओरडत राहणार !

कमलाकर : वा, अशाने तुझी अबू फारच वाढेल !

द्रुमन : माझी नाहीं तर नाहीं – जी अबू मुलची खोटी निची कशाला परवा करू ? पण विचान्या मनोरमेवर आलेला खोटा कलंक तरी दूर करीन !

कमलाकर : काय ? मनोरमेची हर्कीगत तुला जाऊक आहे ?

द्रुमन : हो, हो ! तिने स्वतःच मला हे तारे सांगितले; आणि म्हणूनच खवळून मी येथे याले.

कमलाकर : असं ! – तर मग ते मनोरमेचे कल्याण करणार ! द्रुमन, फलाला योचणान्या पश्याला अविचाराने दगड मारिला तर याने पश्याला तर काहीं होत नाहीच, पण फल मात्र उगीच तुट्टन. पडते आणि एखांदे वेळीं दगड उलटून आपलाच नाश होतो. कदाचित् तुझी मला दया आर्थी असरी, पण आतां मनोरमेचा बदोवस्त करून—

दुमन : मेल्या, त्यांचा कसला बंदोवस्त करणार ? ती विचारी माऊळी केव्हांच जग सोडून गेली. तेंच तिला मारलीस !

कमलाकर : ती आपल्या हेक्याने मेली !

दुमन : आणखी माझें वाढ-किती गोजिरवाणे आणि किती सुंदर होते ! मेल्या, त्याला चांगल्या मार्गाला लावीन, त्याची जोपासना करेन, असें गोड शोल्डर मला कशी भुरल पाडलीस; पण राक्षसा, शेवटी तुझ्या कपटामुळे माझ्या हाताने मला त्याची मान मुरगाठावी लागली !

कमलाकर : (हंसत) वा, स्वर्गांच्या मार्गपेक्षां आणखी कोणता चांगला मार्ग काढावयाचा ! आपल्या धाडसाला शोभण्याजोगा आवा खरा ! इतरांना आयुष्य किती तरी घर्ये कंठीत वसावें लागते ! पण त्या हिंमतवान् बहादूरानं क्षणमात्रांत आयुष्यांच्या एका टोकावरून दुसऱ्या टोकावर उडी टाकली ! निधड्या आतीचा खरा ! जगता बांचता तर बापाला सुद्धां बाप न म्हणता !

दुमन : मेल्या, आणखी है विष कशाला ओतोस ? तुला दया माया काहीच का नाहीं ? त्या पोराचा जीव घेऊन तुझी त्रुति झाली नाहीं म्हणून आतां माझा जीव ध्यायला पाहतोस !

कमलाकर : मुर्छीच नाहीं ! तुझा जीव घेण्याचे काय कारण ? मनोरमा, तुं, योसारख्या माणसांचा भी फार भुकेला आहे.

दुमन : राक्षसासारखा !

कमलाकर : अगदी वरोवर ! आपल्या छवकडीला पेठीत कोंडून फिरणांच्या राक्षसासारखा भी सुद्धां तुला या घरांत कोंडून ठेवून तुझ्या सौंदर्याची—

दुमन : मेल्या, तुझी जीभ झाडून जावो ? कल्पान्तापर्यंत रोरवनरकांत कुजत पडशील ! यमदूत तुझ्यावर आगीची वृष्टि करतील ! तुझ्या पापाने भरलेल्या शरीराचे तुकडे तुकडे—

कमलाकर : दुमन, वाफेची शक्ति मोठी असली म्हणून तोडाच्या वाफेने काय होणार ? या शिक्षा भयंकर असतील; पण त्यांच्या वर्णनाने काय होणार ? या माझ्या अटीप्रमाणे राहण्याला तुं तयार नाहीस ?

दुमन : चंडाला, तुझे शब्द सुद्धां ऐकायला नकोत !

कमलाकर : तर मग अन्नपाण्यावांचून या घरांत कोंडून पडावें लागेल आणि शेवटी कुच्यांच्या मोतीने मरावें लागेल !

दुमन : येथे अशी ओरडून तुझे पाप सान्या जगाला सांगेन !

कमलाकर : तुझ्या ओरडण्याने काय होणार ? या घराच्या भुताटकीत्रदूल

लोकांत बोलवा आहे, ती तुझ्या आरडाओरडीने दृढ होईल. कोण तुझ्याकडे लक्ष देणार ! तितक्यांतून वेळ आलीच तर चांदीच्या किछीने कोणाच्या तोंडाला कुट्रप वसणार नाही ? सोनेरी सलामाने कोण खूब होणार नाही ?

दुमन : मेल्या, मनुष्यांनी माझी हांक ऐकली नाही तर निदान देव कोणाच्या तरी मुर्वी उभा राहील ! सर्व मनुष्यांना निर्माण करणारा तो परमेश्वर तर तुझ्या चांदीसोन्याला भालणार नाही ना ?

कमलाकर : परमेश्वर ! दुमन, परमेश्वराने मनुष्य निर्माण केला नाही; मनुष्यांनीच परमेश्वर निर्माण केला आहे. कमी शक्तीच्या पण जास्त बुद्धीच्या धूतीनीं, आपल्यापेक्षां जास्त शक्तीच्या पण अशाने लोकांपासून त्रास होऊंन नये म्हणून त्यांना विचक्किण्यासाठी ईश्वर हें एक बुजगावणे करून ठेवलें आहे ! मला ईश्वराची मुर्वीची भीति वाटत नाही !

दुमन : तर काय, माझाही तूं जीव घेणार ?

कमलाकर : अल्पत्र ! भोवतालीं पसरलेल्या विश्वाचा मध्य पाहणारा स्वतःच असतो ! तूं जर माझ्या अब्रोवर उटूं लागलीस तर तुलाही मनोरमेच्या मागो-माग पाठवायाला काय हरकत आहे ? पहा, नीट विचार कर ! आज थोडेसें तरी अज ठेविले आहे; पण उद्यांपासून तेही मिळणार नाही ! असें कुत्याच्या मोतीने भरावें लागेल ! नाही तर मी संगेन तेशें दूरदेशी रहावयाला तयार हो ! उद्यांयाच वेळी किंवा रात्री येईन तोंपर्यंत आपला कायम विचार करून ठेव !

[दार बंद करून बाहेरून कुट्रप लावतो. पडदा पडतो.]

प्रपेश चृपथा

[तत्यासाहेबांचे घर. तोंड शांकून घेतलेले कांही दरीडेखोर]

पहिला दरोदेखोर : तात्यासाहेबांच्या घरात हे दोन चार घोटाले झाले नसते तर कमलाकराचा हा बेत यापूर्वीच पार पडला असता. मुशीलेला घरातून पळवून तिला भ्रष्ट करण्यासाठी कमलाकर अगदीं फारच उतावील झाले आहेत ! (वरून एक दोर सुट्टो.) हा पहा, कमलाकराने दोर तर सोडलाच ! पण आतां पुढे कोण होणार ?

दुसरा : कमलाकर आल्याखेरीज वर चढून जांगे धोक्याचं आहे ! आंतला प्रकार काय आहे हें नीट समजले पाहिजे. घरात कोणी जांगे असले तर पंचाईत व्हावयाची !

तिसरा : पंचाईत कशाची त्यांत ? मुशीलेच्या तोडांत एखादा बोठा कोंबला आणि हातपाय चोगले बांधून टाकिले की तिची घडपट बंद झालीच ! तिला फुलासारखी उच्छवन नेऊ ! त्यांतून दुसरे कोणी आलेच तर त्याचाही समाचार घ्यायला किंतीसा वेळ लागणार ? [कमलाकर येतो.]

कमलाकर : हं, लागा आतां कामाल ! अगदी वेळ घालवू नका ! दोन दिवस घरांत सारख्या भानगडी होत असल्यामुळे मुशीलेने आपल्या खोलीला अंतून कडी लावून घेतली आहे ! म्हणून तिसऱ्या मजल्यावरून तिच्या खिडकीन्या चाजूने हा दोर सोडावा लागला ! आता एकानं दोरांने वर चढून खोलीची कडी काढावी आणि चाकीच्यांनी घरांतून वर जाऊन खोलीत शिराचं !

दुसरा दरोडेखोर : पण वर कोण चढून जाणार ? आपली छाती होत नाही !

तिसरा दरोडेखोर : हट् नामदां, हा पहा मी जातो ! चला तुम्ही अंतून !

[दोराने चढून जातो.]

कमलाकर : शावास, अगदी आवाज कलं नकोस ! कडी अगदी सावकाश काढ. चला आतां चाकीचे माझ्यावरोबर अंत ! किंती झटपट आणि विनोमाट काम कराल म्हणतो ! याच दाराने परत यायचे. (दोर हालवून) दोर ओढून घे ! हं, चला आतां ! अगदी भिञ्च नका !

[ते सर्व आंत शिततात. शेजारस्या खिडकीतून विद्याघर तोंड काढितो.]

विद्याघर : (स्वंगत) कांहीं तरी घोटाळा चाला आहे खास ! आता येथे कुजबुजणे ऐकू आले. हा कांहीं झोपेतला भास नाही ! कांहीं का असेना आपण सावध असावें हें ठीक; अथवा तसेही नको ! तात्यासाहेच वगैरे मंडळीना जांगे करावें हेच श्रेयस्कर ! अशा विलक्षण प्रसंगी एकटेच राहणे धोक्याचं आहे ! कदाचित् सारं लचांड आपल्यावर यावयाचे ! हलूच सर्व मंडळीना जमदून आणावें हेच उत्तम.

[जातो; इकडून मुशीलेला बांधलेली अशी घेऊन दरोडेखोर येतात.]

पहिला दरोडेखोर : चला, चला, लवकर चला ! वेळ घालवू नका ! मुशीला भीतीनं अगदी वेशुद्ध झाली आहे.

दुसरा दरोडेखोर : माझे हातपाय लटपट कापू लागले आहेत !

तिसरा दरोडेखोर : भितोस कां असा ? हा पाहिलास सोटा ? चला लैकर.

[विद्याधर, तात्यासाहेब वैगरे मंडळी खिडकीबवळ येतात.]

विद्याधर खिडकीतून उडी टाक्रून बाहिर येतो.]

विद्याधर : कोण आहे ? हरामखोरांनो, थांबा एकदम तेथेच !

तात्या० : हं, हं, विद्याधर, एकदम पुढे जाऊ नका !

[बाहेर येतात. मागाहून कमलाकर, गोकुळ वैगरे येतात.]

दुसरा दरोडेखोर : अरे वापरे, पळा पळा, टाका तिळा !

विद्याधर : तिळा ? कोण आहे ती ? गोकुळ, धांबा, दिवा आणा लैकर !

(गोकुळ जातो: विद्याधर दरोडेखोरांवर चाक्रून जातो. खांची झटपट होते.)

विद्याधर : सोडा, सोडा तिळा; नाहीं तर प्राणाला मुकाल !

[सुशीलेला सोडविठो: गोकुळ दिवा आणतो; दरोडेखोर पढून लागतात.]

तिसरा दरोडेखोर : पण आधीं तुझी व्यवस्था करितो !

[विद्याधराला सोटा भारतो.]

विद्याधर (पडतां पडतां) तात्यासाहेब, पहा कोण आहे ती ?

तात्या० : (पाहून) कोण ? विद्याधर, सुशीलावाई ही !

विद्याधर : अहाहा ! परमेश्वरा, धन्य आहेस तं ! तात्यासाहेब, चला लैकर, त्या हरामखोरांना एकडू ! नाहीं तर तं निस्टून जातील !

गोकुळ : मला वाटते जाऊ द्यावं त्यांना ! कदाचित्—

विद्याधर : नाही हो – चला लैकर !

तात्या० : नका, नका. विद्याधर, तुम्हांला जवर लागले आहे. तुम्ही येथे सुशीलेला संभाळा ! आम्ही जातों त्या हरामखोरांन्या मारौं !

[विद्याधर व सुशीलेलेरीज सर्व जातात.]

विद्याधर : (सुशीलेला सावध करून) उठा, सुशीलावाई, परमेश्वराने तुमच्ये संकट नाहीसे केले आहे ! चला.

[तिळा उठवून लागतो. सुशीला एकदम उभी रहते.]

सुशीला : नका, नका, विद्याधर, तुमच्या हातांचा मला स्पर्श सुदूरं करूं नका !

मी चांगली सावध आहें ! व्हा दूर !

विद्याधर : काय ? अजून मी दूर होऊं ? सुशीले, त्या चांडाळांन्या हातांनून ज्या हाताने तुला सोडविले त्या हातांचा स्पर्श नको म्हणतेस ? त्या हातापेक्षां हा हात अधिक पापी आहे काय ?

सुशीला : त्या हातांचे पाप अज्ञात तरी आहे ! पण या हातांचे पाप मला

चांगले माहीत झाले आहे !

विद्याधर : वा ! चांगली कृतज्ञता ही ! तुमच्यासाठी आपले प्राणही संकटांत घालणाराळा या कठोर शब्दांचे बस्तीस !

सुशीला : तसा प्रसंग आला तर तुमच्या प्राणासाठी मी माझेही प्राण आनंदानें देईन ! पण प्राणांच्या मोबदल्यांत माझ्या पातिक्रांत्याची अपेक्षा करितां ? भल्या बक्षिसाच्या मागणीनें तुमचा हा परोपकार नुसता स्वार्थी दिसून येत आहे !

विद्याधर : काय ? प्राणांच्या मोलानें केलेला हा परोपकार खार्थी ?

सुशीला : हो, हो ! दुष्ट पार्श्वभूमीवर सुंदर चित्र सुदां भेसूरच दिसते ! तुमची मागची वर्तणूक आजच्या परोपकाराची किंमत कवडीमोल ठरविते ! हा निवळ स्वार्थ आहे !

विद्याधर : सुशीले, चंद्राच्या शुभ्र विंत्रावर एकच कलंक त्याची शोभा वाढवितो; त्याप्रमाणे माझा त्या वेळच्या एकच अपराध इतर निष्कलंक वर्तनामुळे चांगलाच कां बरै वाढू नये ?

सुशीला : तुमचा मागचा अपराध शुभ्र विंत्रावरचा कलंक नाही, पण आतांचा परोपकार मात्र काळ्याकुऱ्ऱ मेघपटलावरच्या विजेच्या भयानक चकचकाट आहे. तुमचे काळेंकुऱ्ऱ अंतःकरण मात्र त्यानें चांगले दिसून येते ! पण हे बोलत बसण्याची ही वेळ नाही. या आजच्या उपकारान्वद्दल योग्य रीतीने उतराई होण्यासाठी, तुमच्या पापवृत्तीची तुम्हांस क्षमा करण्यावहू मी देवाची विनवणी करीन ! परमेश्वर तुमचे मन शुद्ध करो ! नको, मला तुमचे साथ आतां नको आहे. जाते भी.

[जाते.]

विद्याधर : (स्वगत) शावास ! सुशीले, शावास ! अशा प्रसंगी सुदां आपल्या कर्तव्याला तू विसरत नाहीस ! माझ्या साहसाला तू स्वार्थ म्हणालीस ! पण अशा अमोल बक्षिसाची हक्काची आशा असल्यावर यापेक्षाही भयंकर साहस कोण करणार नाही ? (जयंत येतो.) कोण, जयंत ! बाकीची मंडळी कुठे आहे ?

जयंत : विद्याधर, माझ्यासारखा दुर्दैवी मीच. सर्व मंडळीची गडबड ऐकून मी जागा झाले आणि त्या चोरांचा तपास करण्यासाठी, मंडळीच्या मागोमाग धांवत गेलो ! पण तेथेही त्या जगनिंदिकानें आपला डाव साधला !

विद्याधर : कोणी ?

जयंत : माझी खात्रीची समजूत आहे की, कमलाकरानें ! मला यायला थोडासा

वेळ झालेला पाहून त्याने संशयाच्या स्वरानें तात्यासाहेवांना विचारले की,
सर्व मंडळी तर इथेच दिसतात, मग तो दोर आर्धी कोणी सोडला असावा ?
आणि इतके बोक्तुन त्या सामानें आमली विवारी नजर माझ्याकडे फिरविली !
हलक्या कानांच्या तात्यासाहेवांनाही—

विद्यावर : तसाच संशय आला काय ?

जयंत : पण त्यांनी तो बोक्तुन दाखविला नाही. रागाच्या स्वरानें मला तात्या-
साहेवांनी मांगेच रहायला सांगितले हैं काय थोडे झाले ? विद्यावर, या
कमलाकरानें माझ्यावदल मामांचे मन अगदी गढूळ केले आहे ? करूं का
एकदां मामांची चांगली कानउघाडणी ?

विद्यावर : छे,छे, कानउघाडणीची ही वेळ नव्हे ! हलक्या कानांचा मनुष्य
एकदां एक वाजूंने वाहवृंल्यागला म्हणजे दुसऱ्या वाजूकडे त्याची हाणि शुद्र
भावाची रहात नाही. काळ हाच अशा प्रमंर्गी खरा प्रकार कठवितो ! आज
तुमचे निकराचे बोलणे त्यांना दोंगाचें वाटेल !

जयंत : तर काय या निंदकाचे वापवण असेच सहन करीत वसावें ?

विद्यावर : त्याला उगायच नाही ! आपण स्वयंकून आपल्या निंदेचे उत्तर
देऊ लागलं तर रागाने निघालेल्या आपल्या शब्दांवर जग विश्वास तर
ठेवीत नाहींच; पण त्यांचा फायदा त्या निंदकाला मात्र मिळतो. आपल्या
रागाच्या एका शब्दशब्दर निंदकाला शंभर शब्दांची इमारत उभारतां येते.
रागाच्या भरांत आपल्याला आपल्या वर्ननांतल्या वारीकसारीक गोष्टीचे
समर्थन करण्याचे भान रहात नाही; आणि कशचित् राहिलेच तरी अनेक
वावतीचे एका वेळीच केंद्रले समर्थन लोकांना हजरजवाबीपणाचे आणि
कांदवरीसारखे बाटते ! उल्ट निंदक ला त्या गोष्टीना योग्य वेळीच आपल्या
मनाचा रंग लावीत असतो आणि त्याच्या शांतवृत्तीमुळे लोकांचा त्या नजर-
वंदीवर भरवसाही वसतो.

जयंत : पण लोकांनी अशा वातम्यांची चौकशी कां करूं नये ?

विद्यावर : जो तो आपल्या भानगडींत दंग] असल्यामुळे दुसऱ्याची इतकी
चौकशी कोण करीत वसतो ? तमासगीर जग केवळ ठळक गोष्टीकडे चालां
चालतां पहात असते. आपणाच संशयाला जागा न देणे हा एकच सुरक्षित
मार्ग आहे !

जयंत : अरे, तुमच्या या सान्या कडू सत्याचा मला अक्षरशः अनुभव येत
आहे ! लीलेच्या वातमीने माझ्या दुलींकिकाचा पाया घातला, मनोरमेने

काळें करून त्यावर इमारत उभारली; आणि आतां ही मुशीलेची बाबत त्यावर कळस चढविणार !

विद्याधर : जयंत, लीलेच्या तुमच्या बाबतीत लोकांनी तुमचा संशय कां घेऊ नये ? अशा बाबतीत शुद्ध प्रकारांवर सुद्धां लोक हेतूची स्थापना करितात. मनोरमेवदलच्या तुमच्या तिरस्कारानें या अफवेला दुजोरा मिळतो ! कांही कारण दिसत नसताना तुम्हांला मनोरमेचा तिटकारा आला तर लोकांना तो खरा कसा वाटेल ?

जयंत : विद्याधर, त्या तिटकाच्याचे कारण लोकांपुढे चवाढ्यावर मांडावें करें ? आणि लोकांना तें खरे वाटावें करें ? विद्याधर, लहानपणापासून स्त्रीवदल मी एक मनोरथाचे सुंदर चित्र काढून ठेविले होते ! मी मनोवृत्तीचा गुलाम असल्यामुळे म्हणा, किंवा प्रेमसाम्राज्याची काल्पनिक वर्णने वाचल्यामुळे म्हणा, माझ्या कल्यनेतली माझी भावी ची एखाच्या कादंबरीतल्या नायिके-सारखी होती ! पण मनोरमेच्या एका क्षणाच्या अनुभवानें त्या सुंदर चित्राचे तुकडे तुकडे केले ! तिचे पहिलेच बोलणे माझ्या मनाला विषासारखे वाढून मला तिचा वीट आला ! तें बोलणे कशा प्रकारचे होते तें स्त्रीपुरुषांच्या रहस्याच्या किळशांत आहे !

विद्याधर : अरेरे ! तुमच्यासारख्या अत्यंतिक वृत्तीच्या माणसावर मनो-भंगाचा असा भयंकर परिणाम व्हावा हें साहजिक आहे ! पण जयंत, लोक-मर्यादेसाठी तरी तुम्ही तुमचा तिटकारा झांकून ठेवला पाहिजे होता !

जयंत : विद्याधर, आत एक, बाहेर एक असा लंपडाव मला मुळीच साधत नाही ! एक वेळ जो मनोभंग शाला तो शाला ! पुढे मनोरमेच्या अफाट बोलण्यामुळे माझा तिरस्कार प्रतिक्षणी वाढत जाऊन तिच्या सौंदर्याचीही उत्तरोत्तर मला किळस येऊ लागली ! विद्याधर, क्षमा करा ! तुम्हांला मी बडील भाऊ समजून मोकळ्या मनानें बोलतो. संसार म्हणजे स्त्रीसुखावर उभारायच्चा; आणि स्त्रीसुख म्हणजे केवळ पशुवृत्ति नव्हे ! लहानपणापासून उराशीं बाळगलेली काळ्यमय कल्पना ऐन फलप्रासीच्या वेळी अशी समूल नाश पावल्यामुळे मी संसारविषयीं अगदी उदास शाळों ! वाटेल तशा तोंडाळ स्त्रीला बागदून वेण्याची साधुवृत्ति माझ्यांत नाही हें माझे मलाच कळते आहे ! आणि या घटकेल तर त्याची इतकी ओकारी आली आहे कीं, उद्यांच्या उद्यां मी देशत्याग करणार ! नको हा लोकापवाद आतां ! विद्याधर : छे, छे, असें कांहीं अविचारानें करू नका ! लोकापवाद आपोआप

निवलेपर्यंत त्याला धैर्याने पाठ दिलीच आहिजे ! तुम्ही निघून गेलांत त
तुमच्या निंदकांना चांगलेच फावेल !

जयंत : निदान या घरांत राहणे तर शक्यच नाही !

विद्याधर : ठीक आहे ! उद्यां परवां दुसरीकडे कुठे तरी जागा पहा ! पण एक
दम असे त्रागा करून लोकांच्या संशयाला जागा करून देऊ नका ! घर सुद्धा
एकदम सोडू नका ! मला मात्र उद्यांच्या उद्यां या घराचा आश्रय सोडिल
पाहिजे. घरांत एकामागून एक घोटाळे चालत असतांना माझ्यासारख्य
तिन्हाइताने इथे राहणे कोणालाच हितकर व्हायचे नाही. मला कमलाकराने
जागा पाहून देण्याचे वचन मागेच दिले आहे !

जयंत : तुम्ही सुद्धां जाणार तर ! मग मी एकटा या सापाच्या—

विद्याधर : जयंत, तुम्ही हा उतावळा स्वभाव हक्कहक्क सोडीत चला ! तोच
तुमचा नाश करतो !

जयंत : आणखी काय नाश करणार आतां ! एकवार विचाच्या लीलेची भेट
घेऊन तिचे शेवटचे समाधान करितो आणि या शहराचा कायमचा निरोप
घेतो ! पण चला, आपल्याला या वार्ताबद्दल वोल्तांना कोणी ऐकल तर
आणखी तुमची वेअवृ व्हाक्याची !

विद्याधर : शावास ! अशीच सावधगिरी प्रत्येक वावर्तांत ठेवा म्हणजे झाले.
चला.

प्रेष पूऱ्या

[मतमहाल. कमलाकर प्रवेश करितो.]

कमलाकर : अहाहा ! या वर्षाकालीन संव्यासमयाची किती भीषण रमणीय
शोभा ही ! गगनमार्ग चालण्याच्या श्रमाने उरी फुल्यामुळे सूर्यांने रक्ताची
गुळणी टाकून नुकताच प्राण सोडिला आहे; रक्तांने भरलेल्या या त्याच्या
मृत्युशयेवर हा सोसाऱ्याचा वारा दगाचा जेणगोळा फिरवीत आहे ! इकडे
मरतां मरतां सूर्यांने मारलेल्या हृदयभेदक भाल्यांनी झालेली इंद्रधनुष्याची
जग्यम अजस्तु पुरतीशी भरून आली नाही म्हणून हे कुण्णमेश थोडे अश्रु
गाळीत आहेत. दक्षिणेकडे एकटाच चमकणारा हा अगस्तीचा तारा मृतशये-

जवलन्ज्या दक्षिणमुखी समईची साक्ष पटवीत आहे ! आणि मिजण्याच्या भीतीने घरट्यांकडे धांवणारे हे पक्षी मित्राच्या स्मशानयोगेनंतर स्नान करून ओलेत्यानें त्या दिल्याचें दर्शन घेऊन घरोघर जात आहेत असे वाटते ! रात्री माजणाऱ्या पायाच्या चिखलाची हा पायाखालचा चिखल प्रस्तावनाच करीत आहे ! अशा वेळी मनुष्याची स्वभावसिद्ध पापवासना अनावर होऊन वाहेर येऊ पाहतं यांत नवल तें काय ? वाहवा, झाले ! दिवसाची तोडमिळवणी करितांना तात्पुरती आणलेली लज्जेची लाली नाहीशी करून रात्रीने आपले सरै कृष्णस्वरूप दाखवावयास सुरुवात केली आहे ! अंधार ! भयाण अंधार ! या भयाण पार्श्वभूमीवर भयानक मृत्यूचे उग्र चित्रच खेळावयास पाहिजे ! या प्रसंगी या भूतमहालाजवळ फिरकण्याची साक्षात् भुतांची मुद्दा छाती होणार नाही ! बिचारी द्रुमन आंत भयाने अगर्दी मेत्यापेक्षां मेली होऊन गेली असेल ! चला, आतां आंत जावै म्हणजे मृत्यूच्या चित्रावदल माझी कल्पना योडी तरी खरी झालेली पहावयाला मिळेल ! पण हा चोरकंदील काढून मग दरवाजा उघडावा ! स्वबळलेल्या वाचिणीच्या पिजन्यांत एकदम उडी घाडून उपयोगी नाही !

[चोरकंदील] काढून लाच्या प्रकाशांत दरवाजाचे कुच्चप काढितो व दार उघडतो, तोंच दरवाजात टींगलेले द्रुमनचे प्रेत दृष्टीस पढते, कमळाकर दारांतून त्यावर सारखा प्रकाश पाढून पाहतो.]

कमळाकर : (मोशाने हंसून स्वगत) वाहवा ! माझ्या लाडकीने माझी कल्पना अश्वरशः खरी केली म्हणावयाची ! द्रुमन, अखेर अशा रीतीने मेलीय ना ! किती सुंदर आणि भयानक चित्र हैं ! या भयानक सौंदर्याला आलिंगन देण्यासाठी हे वाहु कसे पुढे धांव घेतात ! पण हिच्या प्रेताच्या आणखी जवळ गेले तर विनवारशी गालांच्या चुंबनाचा मोह आवरणार नाही; आणि इतक्यांतच अशा रीतीने मृत्यूशी तोडभोळख करून घ्यावयाची माझी तयारी नाही ! पण असे दूर राहून काय उपयोग ! पुढच्या तजविजीचा विचार केलाच पाहिजे ! (तिच्या तोंडाजवळ दिवा नेतो.) चेहन्यावर किती भयंकर निराशा पसरली आहे ही ! हं, समजलो ! जन्मभर सारखा ज्याचा घ्यास केला तो परसंश्वर खरोखरीच नाही, अशी मरणानंतर खात्री झाल्यासुकं ही आत्माची अंतकाळची निराशा तर प्रेतावर पसरली नसेल ना ? चोल, द्रुमन, चोल, खरोखरीच ईश्वर नाही ना ? चोल, या भेसूर तोंडाने, काळ्या पडलेल्या, पश्यर झालेल्या जिभेनं नास्तिकपणाचा एक तरी शब्द चोल ! का तुश्या

सौदर्याचा अनादर करितो म्हणून रागाबलीस ? खरेंच दुमन, गळफांसामु
 सांकळलेल्या रक्काने हे एक वेळचे गुलाबी गाल असे काळे पडले नसते त
 त्यांच्या चुंबनाचा सन्मान मी खात्रीने केला असता ! पण हे काय ? य
 तारबलेल्या डोळ्यांकडे माझी दृष्टि सारखी कां वरें लागत आहे ? बोल
 दुमन, या यिजलेल्या डोळ्यांच्या कांचांतून, मरतांना तुझ्या मस्तकांत भिन
 लेली कृतान्ताच्या कूरतेची चित्रे दाखवून मला कांही अमानुष विचा
 शिकविणार आहेस का ? अहाहा ! असे असेल तर हा पहा सारखा तुझ्य
 डोळ्यांकडे टक लावून पाहतो ! (कांही वेळ तटस्थ उभा राहतो .) आहे
 डोळ्यांत राक्षसी जादू आहे खास ! हे पहा, भयंकर विचारांनी माझ्य
 ढोक्यांत थैमान चालविले आहे ! वस्स, ठरले, असेंच करणार ! या लांकडू
 प्रेताचे तुकडे तुकडे करून आणि हा तोंडाचा पडदा न ओढवतां येण्याजोग
 छिनविच्छिन करून पेठी भरतो ! ती पेटी तात्यासाहेबाच्या घरी मागल्या
 वांगेतल्या विहिरीजवळ ठेवितो. लीलेची शेवटची भेट घेण्यासाठी घडपड-
 णाच्या जयंताला गफल्याने उद्यां रात्री त्याच वेळी नेमका तेथे आणतो आणि
 देतो जाऊन सरकारी शिपायांना वर्दी, म्हणजे ज्ञाले ! लीलेच्या नांवाचे खोटे
 पत्र जयंताला देण्यासाठी गोकुळची योजना केली म्हणजे घोटाव्याला तेया
 नाही. मनोरमेची डब्यांत राहिलेली ही पेटी कोणाला पत्ता लागू नये म्हणून
 येथे आणिली, तिचाच या कांमी उपयोग करावा आणि भरतीला तिचे
 कांहीं डागिने टाकावे म्हणजे भरपूर पुरावा ज्ञाला ! याशिवाय जयंताच्या
 बायकोवहलच्या तिटकान्याचीही हवी तितकी मदत होईल. मनोरमा मेली हैही
 कोणाला ठाऊक नाही आणि दुमन मेली हैही कोणाला ठाऊक नाही.
 त्यामुळे हां हां म्हणतां जयंताने मनोरमेला मारिली याबद्दल सर्वांची खात्री
 होईल ! आतां या प्रेताचे तुकडे मनोरमेच्या पेठीत भरले, की ज्ञाले काम !
 विद्याधरावर वार करणारा तो पश्चाकराचा दरबडेखोर, अगदी उरफाळ्या
 काळजाचा आहे, त्याचा ही पेटी नेण्यांत चांगलाच उपयोग होईल ! आज
 ही व्यवस्था करून उद्यांच जयंताला लीलेच्या नांवाचे एक पत्र पोचवितो. या
 जगात मूर्खपणाचे मासले असे विलक्षण घड्हन येतात की, आपल्याला
 पायापासून उभारणी करीत बसण्याचे कारणच नाही ! आपोआप घडत
 जाणान्या गोर्धीच्या परिणामाचा ओघ आपल्या हिताकडे वळविला म्हणजे
 ज्ञाले ! चल दुमन, तुझ्या मूर्खपणाचा मी कसा फायदा घेतो पहा ? पण हे
 तुझ्या हातांत काय ? पत्र कशाचे बुवा हें (वाचून पाहतो .) वा ! मनोरमेची

आणि आपली सारी हकीकत लिहिली आहे यांत ! शाब्दास ! दुमन, ही
तुशी सावधगिरी अशी जगाच्या दृष्टीभाड लप्पून याकितो !

[पत्र पेशाच्या पाकिटांत ठेवितो. दार आंतून लावून घेतो.]

[पडदा पडतो.]

प्रयेश सहाया

[विद्याधर व गोकुळ बोलत येतात]

गोकुळ : हे पहा प्रत्यक्ष बाबासाहेबांचे पत्र ! यांत त्यांनी लीलातार्ह आणि
सुखीलातार्ह यांना मनास वाटल्यास खुशाल पुनर्विवाह करण्याची सप्त
परवानगी दिलेली आहे. विद्याधर, एका यःकश्चित् बालविधवेने आपले पोर
मारिले हे पाहून बाबासाहेबांसारख्या पोक्त मनुष्याने आपले गत बदलावे
ही केवढी नामोशीची गोष्ट आहे !

विद्याधर : मग यांत गैर काय झाले ? असा हृदयद्रावक देखावा पाहून
कोणाचे मन बदलणार नाही ?

गोकुळ : असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही ! अहो, पूर्वीच्या कर्तीर्णां असा
प्रकार पाहिला असता तर त्यांनी आपले मत बदलले असते का ?

विद्याधर : त्यांचे मत उलट दृढ झाले असते !

गोकुळ : हे, तेच मी म्हणतो —

विद्याधर : नाही, तुम्ही भलेंच म्हणत आहो ! गोकुळ, पूर्वीचे क्रपि खरो-
खरीच पुनर्लंगाला संमति देऊन गेले आहेत. आपल्या क्रपिप्रणीत आयंघमाने
विधवांना अशी आडकाठी मुर्ढीच ठेवलेली नव्हती. त्यांच्या तेजोमय
उदारतेवर ही सारी रुढीची राखुंडी जमली आहे. अशा राक्षसी रुढीला
मान देणे म्हणजे जुन्या मतांचा अस्थानी अभिमान केल्यासारखे होईल.

गोकुळ : वा ! रुढीला मान यावयाचा नाही तर काय एखाच्या चवचाल
माणसाच्या लहरीला मान यावयाचा ! सुधारणा म्हणजे साहेबी चार
करण्याचा परवाना ! शिकलेल्या पण बहकलेल्या माणसाच्या मोकाट कल्पनेची
लहर ! रुढी समाजाचा जीव आहे !

विद्याधर : छेः छेः, मी तर उलट म्हणतो की, रुढी म्हणजे समाजाचा

निर्जीवपणा आहे ! परिस्थिति बदलली, की समाजबंधनांत सुधारणा ही झालीच पाहिजे. मनुष्याला पूर्णत्वाचा पड्डा गांटण्यासाठी नेहमी पुढे चाल करीतच गेले पाहिजे. सर्वतोपरी रुठीच्या बंधनांनी चालणारा – चालणारा कसला जखडलेला – समाज मृतवतच समजला पाहिजे.

गोकुळ : छे: छे: छे: ! आम्हांला कोणत्याही सुधारणेची गरज नाही. मी तर आजकालच्या एकापेक्षां पूर्वीच्या पूज्याची किंमत जास्त समजतो. सुधारणा करण्याचा आव घालणे म्हणजे पूर्वजांना मूर्ख म्हणण्यापलीकडे कांही नाही. **विद्याधर :** प्रगसनशील पूर्वजांना मूर्ख म्हणण्याइतके पातक दुसरे कोणतेंच नाही. **गोकुळ :** झाले तर; मग त्यांनी पाढ्डन दिलेल्या प्रधाताला नावें ठेवणे म्हणजे त्यांना मूर्ख म्हणण्यासारखेच नाही का ?

विद्याधर : मुर्खीच नाही. त्यांचे ते प्रधात त्यांच्या काळाला अनुरूप होते; पण आपण त्यांच्यापुढे जावयाला नको का ? प्रतिक्षणी पुढे पाऊन टाकीत भाल्या-मुळेंच आमच्या पूर्वजांना भटक्या राहणीला सोडून, सुस्थिर समाजाची स्थापना करिता आली ना ! त्यांना पूर्वज नव्हते का ? गोकुळ, अशा सुधारणाप्रिय पूर्वजांचे खरे अनुकरण त्यांच्याप्रमाणे सारखी पुढे चाल करीत गेल्याने होणार, की उराविक आणि अयोग्य रुठीना शेंकडे वर्षे मिठी मारून वसल्याने होणार ? **गोकुळ :** हे म्हणणे दिसावयाला संयुक्तिक आहे; पण याचे खंडण सहज करतां येईल. काळच मी “ हिंदुधर्म आणि सुधारणा ” हे पुस्तक वाचलें; त्यांत सप्त म्हटले आहे की—मला आतां आठवत नाही; आणि तें म्हणणे इथे तितके लागू पण होणार नाही. शिवाय, आपण बादाच्या मुर्ख सुद्धारासून चरेच घसरली आंहां ! मूळ वोळणे कशावरून निघाले वरे ? तुम्हांला आठवतें का ? **विद्याधर :** बाचासा हेवांवरून.

गोकुळ : हो खरेच; आतां आठवले सारे; काय वरे केले त्यांनी !

विद्याधर : तात्यासाहेवांना पत्र पाठविले—

गोकुळ : खरेच की हो; आणि हे पत्र सुदां माझ्या हातांत, तरी विसर पडला त्याचा ! बाकी हे विसरभोळेपणामुळे नाहीं झाले ! मी आठवीत होतों देन्ही गोष्टी एकदम ! त्या पुस्तकांतले म्हणणे आणि आपल्या बादाचा विषय ! तेव्हां कसें समजणार तें ! हो, दोन दोन ढोळे असून एका वेळी माणसाला कांही दोन निराक्षर्या गोष्टी पाहतां येत नाहीत; मग एका स्मरणशक्तीने दोन हरप-लेल्या गोष्टीचा पाठलाग कसा होणार ?

विद्याधर : वरे, हे पत्र घेऊन चाललां होतां कुठे त्याची तरी आठवण आहे ना ?

गोकुळ : वा ! म्हणजे काय झाले ! इतका मी विसरभोळा आहें वाटते ? हे पल लीलाताईजवळ नेऊन यायला—पण नाही—मला वाटते हे दुसरे जयंताचे पत्र लीलाताईना यायचे आणि हे बायासाहेबांचे पत्र कमलाकराना—अंहं—त... से न... नव्हे. कमलाकरांचे पत्र जयंताना यायचे—पण कमलाकरांचे पत्र आहे कुठे आर्ही—हे लीलाताईनी जयंताला लिहिलेले पत्र कमलाकरानी जयंताजवळ देण्यासाठी मजजवळ दिले—पण हेच त्यांनी दिले, का तात्यासाहेबाना आलेले हे पत्र लीलाताईना देण्यासाठी त्यांनी—काय बरे ?

विद्याधर : गोकुळ, आतां हा विचार राहू या जरा ! ढोके स्थिर असताना तुम्हाला एखादी सरळ गोष्ट सुद्धा आठवत नाही आणि आतां तर तुमचे ढोके या वादाने तापलेले; तशांतून बाबत कांशी सरळ नाही. दोन तीन पत्रे आणि पांच सहा नार्वे एवढ्यांच्या चक्रवृहांतून तुम्ही कसले बाहेर पडतां !

गोकुळ : चला, कमलाकरानाच भेदून त्याचा निकाल करून घेऊ !

विद्याधर : कमलाकरानाच विचारावयाचे हे तरी नीट लक्षात ठेवा. नाही तर, पुन्हां मी दृश्येस पडली तर माझ्यावरच चौकशीचा मारा सुरु कराल !

गोकुळ : भलेंच; इतकी साधी गोष्ट सुद्धां विसरतो की काय ? चला.

[जातात.]

—

प्रयेश सातपा

[ढोक्यावर पेटी घेऊन दरोडेखोर व मागाहून हातात दुमनचे ढोके घेऊन कमलाकर भीतमीत प्रवेश करितात. तात्यासाहेबाच्या घरामागील बाग.]

कमलाकर : हं ठेव ती पेटी विहिरीजवळ ! असरे ! आतां जाऊन सांगितल्या-प्रमाणे शिपायांना कोणाकडून तरी सावध करीव ! हं, ही घे तुझी मजुरी ! एवढ्याशा कामगिरीच्याला ही शंभर रुपयांची नोट ! आतां ही गोष्ट कोठे फुटणार नाहीं ना ? [पाकिटांतून घाईने त्याला कागद देतो.]

दरोडेखोर : छे: छे: रावसाहेब ! आपल्यासारख्यांच्या जिवावर आमच्या सान्या उड्या ! ही गोष्ट आतां यापुढे भाजी मला सुद्धां समजणार नाही. पण शंभरांचीच नोट आहे ना ? नाही तर दहाविहांची असेल—

कमलाकर : जा, जा, शंभरांचीच आहे; मी दुसऱ्या नोट बाळगीतच नाही !

चल, पळ, आपत्या कामाला लाग. (एकीकृत दखवेखोर जातो. दुसरीकृत जयंत येतो.) सावज तर ठरत्याप्रमाणे आले; आतां कांहीं वेवानें हा दगड विहीरीत टाकून अपण दूर व्हावें म्हणजे आपोआप स्वारी इकडे येईल !

[पेटीवर दुमनचे ढोके ठेकितो.]

जयंत : (स्वगत) वर मेघांचा गडगडाट चालला आहे; मधून एखादा दुसरा विजेचा चमकारा होतो आहे, क्षणिक उजेडाच्या लकाकीने काळोख दुणावतो आहे; पण या विमनस्क स्थिरीत मला या सर्व प्रकारांचे कांहीच वाटत नाही ! लीलेने बोलावित्याप्रमाणे आले तर खरा ! आतां एकदां तिचे शेवटचे समाधान करितों आणि घेतो या कंटाळवाण्या संसाराची रजा ! झाला हा संसाराचा अनुभव पुरे झाला ! पण अजून लीला कां येत नाही ? (कमलाकर विहीरीत दगड टाकून निघून जातो; जयंत दचकतो.) पावळे वाजून कसला वरं विहीरीकडे आवाज झाला ? धाईने येताना अंधारामुळे लीला चुकून विहीरीत तर पडली नाही ना ? (विहीरीजवळ जातो.) अंधारामुळे कांहीच दिसत नाही; पण ही पेटी कमली ? आणि तिच्यावर हें काय ? हाताला केंस कसले लागताहेत ?

[दुमनचे ढोके उचलतो. शिपाई येऊन ल्याला पकडतात.]

शिपाई : धांवा, धांवा, रावसाहेव ! घरांत चोर शिरला आहे ! धांवा !

जयंत : कोण आहे ? अरे, मी चोर नाही !

[धराच्या खिडक्या उघडतात.]

शिपाई : चोर नाहीं तर कोण चोराचा वाप !

[मंडळी आंतून पाहतात. लीला, सुशीला वैरे; तोंच वीज चमकते.]

जयंत : अरे वापरे ! हें काय माझ्या हातांत ?

शिपाई : अरे वापरे ! हा तर खून !

जयंत : पण केला कोणी ?

शिपाई : तूच !

जयंत : काय मी ? हा दुंदेवा !

[वीज चमकते, पडदा पडतो.]

—८५८—

अंक तिसरा समाप्त

अंक चृथा

प्रवेश पहिला

[स्थळ—भूतमहाल]

विद्याधर : कमलाकरणे जागा पाठून दिली खरी, पण ती गांवापासून इतकी दूर, की एखाच्या निकडीच्या कामासाठी लैकर गांवांत जाऊन येईन म्हटले तर सोय नाही ! आणि या जयंताच्या खटल्यामुळे सारखे गांवांत जावें यावें लागते ! बाबी आजपर्यंत श्वालेल्या जवान्यांवरून आणि सर्वांवरून खटल्याचा निकाल काय होणार हैं उघड उघड दिसून येतच आहे ! कोणी कपटाने पसरून ठेविलेल्या जाळ्यांत विचारा जयंत अचूक सांपडला आहे ! अशा जिवल्या आणि उदार मित्रासाठी काय वाटल तें करण्याची माझी तयारी आहे ! पण उपयोग काय ? फिर्यादी पक्षाचा पुरावा इतका भरपूर आहे की, जयंताने मनोरमेचा घूर केला असा निकाल पंचांना एकमताने यावाच लागेल ! मनो-रमेच्या ग्रेताचे तुकडे पेरीत भरून ती विहिरींत यकण्यासाठी रासी जयंत आला कसा हैं मोठें नवल आहे ! नाही म्हणावें तर तिचे ढोके त्यान्या हातांत ! प्रेत मनोरमेचे नाही म्हणावें तर पेरीत तिचे दागिने, पत्रे वगैरे पुराव्याला हजर ! आतां खल्ला व्युतेक संपत्यासारखाच झाला आहे ! येऊन जाऊन त्या पत्रावहूल आमच्या वाजूने गोकुलची तेवढी साक्ष व्हावयाची राहिली आहे ! पण तिचा काय उपयोग ? ती होऊन न होऊन सारखीच ! अरेरे ! गरीव विचारा जयंत फुकड प्राणाला मुकणार ! पण या उलादाली कोणी कंत्या ? परमेश्वरा, मानवी मर्तीला कुंठित करणारे हे कोडं सोडवायला तंच अकलित देवी साहाय्य पाठविशील तरच विचारा निरपराची जयंत मुटणार आहे !

[दरोडेखोर येतो .]

दरोडेखोर : राम राम, रावसाहेब ! आज इतके दिवस हेलपाटे धालतां आहें,

तेव्हां आज आपली गांठ पडते आहे !

विद्याधर : कोणरे वाचा तू ?

दरोडेखोर : मी आपला मानकाप्या दरबडेखोर नव्हे का ?

विद्याधर : (स्वगत) हरहर, परमेश्वरा, निवळ थऱ्या मांडली आहेस आमची !
मी साहाची अपेक्षा करितांच हें उत्तर पाठविलेंस ?

दरोडेखोर : कां, रावसाहेब, अंधारांतली ओळख उजेडांत परत नाहीं दायते ?
आपणच नाहीं का त्या दिवशी रात्री ती पेटी मला न्यावयाला सांगितली !

विद्याधर : (स्वगत) पेटी ? खास कमलाकरांचे कांहीं कुलंगांडे असावें हें !
(प्रकट) पेटी ? हां हां, ती पेटी म्हणतोस ? आले लक्ष्यांत वरें मग, तिचें
काय म्हणतोस आतां ?

दरोडेखोर : त्या वेळीं आपण मला शंभर रुपयांची नोट दिली—

विद्याधर : दिली, मग—युद्धे काय ?

दरोडेखोर : अहो, ती नोट नाहीं ! हा पहा ऊकून आपण भलताच कागद मला
दिला ! हा ध्या आपला कागद आणि— [विद्याधरास कागद देतो.]

विद्याधर : (कागद पाहून चापतो. स्वगत) काय ? मनोरमा अजून जिवंत !
परमेश्वरा, तुला दोष दिला त्याची क्षमा कर !

दरोडेखोर : आहे ना आपलाच कागद ?

विद्याधर : शंकाच नाहीं ! मी आज किंती दिवस त्याच्याच तपासांत होतों;
शावास, तू मोठेच काम केलेंस.

दरोडेखोर : मग आतां मला नोट भिळावी एवढाच अर्ज आहे !

विद्याधर : (नोट देऊन) या घे एक सोळून दोन ! ही एक शंभराची तुझ्या
फहिल्या कामाबद्दल; आणि ही दुसरी, हा कागद परत आणून दिल्याबद्दल.

दरोडेखोर : वाहवा ! रावसाहेब, आपणच आमच्यासारख्या गरिबांचे पोशिंदे !

विद्याधर : पण माझें अजून तुझ्याशी बरेच काम आहे !

दरोडेखोर : आपला गुलामच आहें मी, साहेब !

विद्याधर : कोठला आहेस तू ?

दरोडेखोर : मूळचा राहणारा होय ? चोरांच्या आळंदीचा.

विद्याधर : नाहीं; नाहीं. येथे राहतोस कोटे ? तुझा पत्ता पाहिजे !

दरोडेखोर : असें म्हणतां ? मी राहतो वेताळ पेटेंत, भोळ्या म्हसोवाच्या समोर
आणि खुन्या मुरलीधराच्या उजव्या हाताला ! [विद्याधर पत्ता यिपून घेतो.]

विद्याधर : नेहमी तुझ्याशी काम पडतें; तेव्हां पत्ता उतरून घेतला ! नांव काय

महणालास तुझें ?

दरोडेखोर : तंत्र्या मानकाप्या. दिवसा हंमेशा घरीं सांपडावयाच्चा भी.

विद्याधर : बरें जा तू आतां ! सध्यां मी फार कामांत आहे !

दरोडेखोर : ठीक आहे – आपली गरिवाची ओळख असू. या एवढेंच मागणे आहे.

विद्याधर : वा ! हें काय विचारतोस ? तुझ्यावर तर सारी आमची मदार !

[दरोडेखोर जातो.]

विद्याधर : (स्वगत) अहाहा ! परमेश्वरा, निरपराध्यांचा तू खरा खरा साध्याकारी आहेस ! हा कपद म्हणजे जिवल्या मित्राचा प्राण वांचविणारी साक्षात् संजीवनीच ! याच्या साह्यानं जयंत एका क्षणांत दोपमुक्त होईल ! मुर्दीं खूबच झाला नाहीं तर अपराध कोठला रहाणार ? द्रुमननें आत्महत्या केली, तिचे प्रेत कमलकरानें पेढीत भरून त्या विहिरीवर नेले, लीलेला मेटण्यासाठी आलेला जयंत आयताच या हरामद्योराच्या जाव्यांत सांपडला, आणि मनोरमा घांटयायथ्याच्या दवाव्यान्यांत पडली आहे. द्रुमननें सष्ट स्पष्ट लिहून ठेविले आहे सारें ! द्रुमन, मरतां मरतां केवढा परोपकार करून गेलीस ! कमलाकरावरोवर कशा फसगतीनें गेली याचा सुदां साफ उलगडा या पत्रांत केला आहे ! चला, आतां कामाला लागले पाहिजे. नुसत्या या पत्रानें काम भागावयाचे नाहीं ! मरणो-मुख झालेली मनोरमा कदाचित् मेली तर पुढीं पंचाईत व्हावयाची ! गाडीची वेळ झाली आहे, याच गाडीनें निशतां. ती कोणत्या दवाक्कान्यांत आहे हें नक्की कलले असतें तर ब्रें झाले असते. घांटपायथ्याला जातों आणि तिचा तपास करितों ! निदान ती मेली असल्यास तिच्या मरणाच्या खन्या प्रकाराचा तेथील अधिकान्यांचा दाखला आणतों ! गांवांत जाऊन ही हक्कीगत संगांगायाला सुदां वेळ नाही; वेळ तर घालवून उपयोगी नाही ! घांटपायथ्यावरूनच तात्यासाहेवांना तार करून खटल्याची मुदत वाढविण्याचा अर्ज करायला सांगतों ! परमेश्वरा, मी जाईपर्यंत मनोरमेला मात्र जिवंत ठेव म्हणजे झाले.

[जातो. पडदा पडतो.]

प्रयेश दुसरा

[हातांत कागद घेऊन गोकुळ प्रवेश करितो.]

गोकुळ : (कागदांकडे पहात काही वाक्ये पुष्टपूटन) ढेः बुवा ! या जयंताच्या खटल्यानें जीव जेरीस आणला अगदी ! आज इतके दिवस ही साक्ष सारखा पाठ करीत आहें; पण चार प्रश्नेचरांपलीकडे मजल जात नाही, आणि या वकिलांचा म्हणजे साक्षीशरांतर मोठा कशाक्ष ! भारतीय युद्धांतल्या सेनापतींची आणि या वकिलांची लढण्याची एक रीत आहे अगदी ! म्हणजे मुख्य माळक धर्म-दुयोंवनांप्रमाणे रहावयाचे बाजूआ आणि खटल्यांतल्या या सेनापतींचा साक्षीशरांच्या फौजेवर सारखा हल्ला ! फेरतपासणीच्या चक्रव्यूहांत एखादा प्रतिपक्षाचा वीर सांपडला, की मारे त्याच्यावर दरखास्त, सुनावणी, कैफियत, हुक्मनामा या वाघाणांचा मारा मुख व्हावयाचा ! काय हे शब्द ! दरखास्त, जातमुचलका, फैसला ! चोलतांना करै अवसान भरतें अंगांत ! मला वाटतें या सांच्या शब्दांना एकच अर्थ असावा किंवा एकाही शब्दाला कोठलाच अर्थ नसावा. आज पंधरा दिवस या शब्दांनी अगदी भंडावून सोडिले आहे ! स्वप्रांत सुद्धां मोठमोठाल्या अक्षरांनी लिहिलेले हेच शब्द दिसतात ! वकिलांचे नेहमी करै होत असेल कोणास ठाऊक ? आमच्या समोरच्या वकिलानें जर माझ्यावर या शब्दांचा मारा केला तर मीही पण उल्ट मारा करणार ! त्यानें गहटले 'दरखास्त' की आपण म्हणावै 'कैफियत' ! आणि मला सतावून सोडण्यासाठीं तो खात्रीने हें विचारणार. वकिलाच्या अंगांत पक्षकार संचरला, की तो अगदी वेफाम होतो. परकाया प्रवेशाच्या विद्येवर ज्याचा भरंवसा नसेल त्यानें वकिलाला एकदा पहावै ! पानी तेरा रंग कैसा ? जिसमें मिलावै वैसा ! ढेः ! पण पाण्याचा रंग दुसरा पदार्थ त्यांत असेपर्यंत तरी कायम राहहो ! वकील खटला संपण्याचीही वाट पहात नाही ! आतां एकमेकांच्या मानगुटीस बसणारे वकिल घटकेने एकमेकांच्या गळ्यात गळा घाल्न बसतील ! वकिलाला फक्त एका परिसाची उरफाटी उपमा शोभेल. परिसाचा स्पर्श होतांच लोखंडाचे सोने होतें आणि वकिलांच्या स्पर्शानें सोन्याचे लोखंड होतें ! वकिलानें पक्षकाराला एकदा हातीं धरले, की विचाऱ्याच्या हातांतल्या सोन्याच्या सलकडण्यांच्या लोखंडी वेड्या वनावयाच्या ! वकिलांचा धंदाच असा ! हजारों पक्षकारांची घरें वसवावयाची आणि आपले घर उभारवयाचे ! लोकांनी वेअब्रू केली,

कीं यांची अबू वाढली ! मग का पैशाच्या देवघेवीच्या खटल्यांत पैसे काढून जसे हे पैसेवाले बनतात, तसे अबूनुकसानीच्या खटल्यांतून प्रतिवादीने घेतलेली वारीची अबू परत भरून देववितांना मर्यां अबूची दलाली काढून अबूढार होतात कोणास ठाऊक ! बरे इतकया तंश्याबखेड्यांच्या धालमेलीत जन्म घाल-विला तरी वकील स्वतः त्यांत कर्धीं पडावयाचा नाही ! न्यायाच्या बाजारांतला हा दलाल स्वतः कज्जेदलाल कर्धीं नसावयाचा ! संसारांत राहून संसारापासून अलिप्त राहिल्याबद्दल तुकाराम प्रौढी मिरवितो; पण या वकिलांत असे हजारों संसर्गरहित तुकाराम दाखवितां येतील ! पण जाऊ वा ! या खटल्याच्या दगदगीने मी सुदां अर्धामुर्धा वकीलच झाले आहे, तेब्हां पर्यायाने स्वतःचीच नालस्ती करण्यांत काय अर्थ ? ही साक्ष उद्यांना पाठ झालीच पाहिजे ! काय करावे ? नुसते सवालजबाब आपल्याशीं म्हणून उपयोगी नाही. प्रश्न कोणी तरी विचारा-वयाला पाहिजे होते; म्हणजे उत्तरे यावयास ठीक पडले असते ! पण कोण मिळणार असे ? ती जर या वेळीं असती तर किती उपयोगी पडली असती ! पण ती कोठली यावयाला येणे या वेळीं !

[मथुरा येऊन एकदम ल्याचे पाय धरते.]

गोकुळ : अरे बापरे ! कोण ? मथुरा ? दरखास्त ! कैफियत !

मथुरा : हो मीच ! मी चुकले ! मला क्षमा करा !

गोकुळ : (स्वगत) पत्राना परिणाम झाल्यासारखा दिसतो. (प्रकट) मला नाही खरे वाट ! मथुरे, तू क्षमा मागणार ? छेः, ही भुताटकी असली पाहिजे !

मथुरा : आतां माझा अंत पाहूं नका ! मी आजपासून आपल्या आजेवाहेर कर्धी वागणार नाही ! हे पहा बाबांनी पत्र दिले आहे ! [पत्र देते.]

गोकुळ : (पत्र बाचून) अस्ते ! ऊठ, तुझ्या क्षमेचा अर्ज आहे एकूण ! मला वाटले कीं, माझे पाय धरून तू माझा कबजा कळून घेणार ! ऊठ !

मथुरा : मला क्षमा केल्यावेरीज मी हे पाय सोडणार नाही.

गोकुळ : हा क्षमेचा अर्ज आहे ! मथुरे, याचा निकाल कायद्याबरहुकूम केला पाहिजे ! ऊठ; रहा अर्जदारासारखी समोर उभी ! अर्जाची सुनावणी ही झालीच पाहिजे ! ऊठ ! [मथुरा उठून दूर उभी रहाते.]

मथुरा : कां बरे उगीच छल असा हा ! क्षमा करावयाची एकदां लौकर.

गोकुळ : छेः छेः ! अशी कायद्याच्या कामांत धांदल उपयोगी नाही ! त्यांतून हा तर घरांतला ताचा मिळविण्याचा दिवार्णीतला दावा ! यांत तर तारखा पुढे

सारख्या टाकीतच गेले पाहिजे ! दिवाणीच्या दाव्यांत दिरंगाईखेरीज शोभा नाही ! एकदां एका घरस्थानें बायको ताब्यांत मिळण्यासाठी दिवाणीत दावा केला; तेव्हां, तो खटला त्या घरस्थाच्या हयातीपर्यंत चालून अखेर त्याच्या मुलाच्या नांवानें हुक्मनामा झाला !

मथुरा : पुरे ही थड्हा ! करायची ना क्षमा ?

गोकुळ : ही नुसती खटल्याची सुनावणी झाली ! अजून इंगा तर पुढेंच आहे ! दरखास्त न् कैफियत न् मुकदमा ! बरें, तुझ्यातकै वकील कोणता ?

मथुरा : माझे वकील, माझे न्यायाधीश, सारे आपणच.

गोकुळ : वेडी रे वेडी ! न्यायाधीशाला कधीं वकील होता येईल का ? बरें, एक तर्फी निवाढा देऊ ! ऐक आतां निकाल. अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ-अं हं-कोम हलक्या जातीसाठी वापरावयाचा-ब्राह्मणासाठी काय बरें शब्द आहे ?

[आठवण करीत बसतो.]

मथुरा : वाई, वाई, शर्थ झाली आता !

गोकुळ : ठीक आहे; चूकभूल यावी ध्यावी. शब्द आठवला म्हणजे कळवूं ! हं, अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ, तू अर्जात मागितल्याप्रमाणे तुझ्या नांवे क्षमेचा हुक्मनामा देण्यांत येऊन सरकारांत ताबेगहाण पडलेल्या घराचा हक्क तुझ्या नांवे नोंदविष्यांत येत आहे; परंतु एक महिनाभर सरकाराकडे ही मिळकत नजरगहाण राहून तुझ्या वागण्याकडे सरकार सारखे लक्ष देईल ! वर्तन कम-जास्त दिसले, की मिळकतीवरचा हक्क उडवून तुला माहेरीं राहण्याची शिक्षा होईल ! आहे कबूल ?

मथुरा : आहे कबूल ! आहे कबूल ! पण हें काय भळतेंच वेड ?

गोकुळ : हं, कोटीचा अपमान होत आहे हा ! वेडे, या जयंताच्या खटल्यासाठीं कोटीत बसून बसून ही किफायत केली आहे. समजलीस ? फौजदारी खटल्याची तोडाला मिठी बसली कीं, चव बदलण्यासाठीं दिवाणीकडे धांव ध्यायची.

मथुरा : विचाच्या जयंतावर नसुतें संकट आले हें !

गोकुळ : बरी आठवण केलीस ! माझी उद्यां साक्ष आहे ! तेवढी पाठ म्हणून घे पाहू. मी आतांच तुझी आठवण केली ! आतां तूं कोट हो. बैस या खुर्ची-वर हं, लाजूनकोस ! ही सारी रंगाची तालीम झालीच पाहिजे ! घे हा कागद ! चल बैस लैकर.

मथुरा : इश्शा, हें काय भलतेंच !

गोकुळ : बैस लैकर हं, बसते आहेस का पाठवूं माहेरीं पुन्हां कोटाला ?

मथुरा : हं, ही घ्या बसले !

गोकुल : अस्सें; लकड़ीशिवाय मकड़ी बळत नाहीं ! या कागदांतला एक प्रश्न विचार आता !

मथुरा : (कागद बाचून) ईश्वरसाक्ष खरें सांगेन, खोटें सांगणार नाहीं.

गोकुल : ईश्वरसाक्ष खरें सांगेन, खोटें सांगणार नाहीं. अं : ! हा कांहीं प्रश्न नाहीं ! नुसते म्हणा, मम आत्मनः श्रुतिस्मृति यांतला हा प्रकार आहे ! हं, पुढे.

मथुरा : तुमचे नांव काय ?

गोकुल : गोकुल.

मथुरा : बापाचे नांव ?

गोकुल : बृंदावन.

मथुरा : आडनांव ?

गोकुल : विसरभोळे.

मथुरा : तुमचे वय काय ?

गोकुल : वय काय बरै ठरविले आहे ? छेः, नाही येत लक्षांत ! एक अक्षर सांग पाहूं !

मथुरा : पं—

गोकुल : पंधरा !

मथुरा : भलंतेच कांहीं तरी ! खरें तरी वाढेल कोगाला ?

गोकुल : अरे हो, पंचवीस ! (घोक्तो.) छेः ! हें वय दगा देणार ! आंकडा लक्षांत ठेवणे मोठें कठींग ! आण पाहूं तो कागद. [कागद घेऊन घोक्तो.]

मथुरा : कांहीं तरी ख्यूं बसवून ठेवावी त्या आंकड्याची.

गोकुल : हो, हो, हा प्रश्न आहे पांचवा; तेब्हां पांचा पांचवीस ! प्रश्नसंख्येचा वर्ग केला, कीं ज्ञाले काम ! पंचवीस !

मथुरा : आणि बकिलाने चवऱ्यांदाच हा प्रश्न विचारला तर ?

गोकुल : अरेच्या, खरेच ! फट्टदिशीं चारचोक सोळा होऊन नऊ वर्षांची खोट बसायची ! काय करावे बरें ?

मथुरा : खरेच मोठी पंचाइत आहे ही !

[हंसते]

गोकुल : हो, पंच अक्षतातपांच ! तेव्हां पांच पंचांत हातापायांनी घोटें मिळविलीं कीं ज्ञाले पंचवीस.

मथुरा : पण भीतीनें धावरून हातपायच गळाले तर घोटें कोठलीं आणणार ?

गोकुळ : आणि डोळ्यांपुढे अंधेरी आली तर पंच तरी कोठून दिसणार ! इक-
द्वानही अडचण आहे ! (कागदाकडे पाहून) हां हां, आठवली अगदीं सोपी
युक्ति !

मथुरा : कोणती ती ?

गोकुळ : गोकुळ खंदावन विसरभोळे ! माझ्या नांवांत अक्षरे आहेत बारा ! तेब्हां
स्वतांच्या नांवांतल्या अक्षरांना दोन्ही बाजूंच्या दोन वकिलांनी गुणून त्यांत
एक न्यायाधीश मिळवला, कीं ज्ञाले बारादुणे चोवीस आणि एक पंचवीस !
मथुरा : पण न्यायाधीशांकडे पहावयाचा होईल का धीर ?

गोकुळ : अं ! न्यायाधीश नाही तर आरोपी मिळवला ! नगास नग असला
म्हणजे ज्ञाले ! वरें, पुढे, सहावा प्रश्न [कागद तिला देतो.]

मथुरा : तुमचा धंदा काय ?

गोकुळ : अरे, धंदा कोणता संगावा ? हं हं ! धंदा-वाटेल ती गोष्ट विसरण्याचा !

मथुरा : आणि जेवणखाण्याची सोय ?

गोकुळ : तेही विसरलो ! पण नाही, हा प्रश्न तुझा आहे ! मी फिरून उत्तर
देतो कीं, मी उत्तर देण्याऱ्ये नाकरितो ! या प्रश्नाला माझी हरकत आहे ! अशी
सावधगिरी ठेवावी लागते बघितलीस !

मथुरा : वरें, ही इतकी सावधगिरी ठेवण्यासारखी साक्ष तरी महत्त्वाची आहे
का ?

गोकुळ : महत्त्वाची ? अग, माझ्या साक्षीवर तर सारी भिस्त आहे आमची !
नाही तर जयंताला चार वेळां फांशीं जाण्याइतका पुरावा आहे ! पण माझ्या
शब्दासाठी त्याची सुटका होणार आहे ! या खटल्याचा चालक, याचा सूत्रधार,
तर मीच आहे ! उगीच नाहीं साक्षीसाठीं जिवाचा आटापेटा चालविला इतका !
धरांत ती कायद्यांच्या पुस्तकांची राश पाहिलीस ! वकिलावर ताण झाली आहे
माझी !

मथुरा : एका खटन्यांतल्या साक्षीने वकिलीपर्यंत मजल गेली, मग चार खट-
स्यांच्या भानगडीने आपण न्यायाधीशच ब्हाल ! आतां आपल्या बाजूला कांहीं
वकिलाची जबर राहिली नसेल ?

गोकुळ : अरे, अगदी विसरलो ! आमच्या तफेचा विद्याधर वकील काल्यासून
कोठे गडप शाला आहे, पत्ता नाहीं; आजपर्यंत खटल्यांतले आरोपी फरारी
होत असत; पण वकीलच परागदा शाल्याचा हा पहिला खटला आहे !
त्यामुळे तात्यासाहेब मोर्या फिकिरीनं पडले आहेत आणि सारखे वकिलांच्या

शोधांत आहेत. मी दोन चार वकिलांकडे ननाचा पाढा ऐकून आलो, तें तात्यासाहेबांना संगावयाचें राहिले आहे ! वकील कोणी नाही.

मथुरा : मग आपले वसंतराव नाहीं का चालावयाचे ? ते वकीलच आहेत ना !

गोकुळ : पण त्यांचा पत्ता आहे कोटे ? ते वीणाताईबरोबर कर्धीच फरारी ज्ञाले आहेत.

मथुरा : हातीच्या. एवढेच ना ? त्यांचा पत्ता मी सांगते. तीं दोघेही आमच्या बाबांच्या शांतिसदनांत आहेत.

गोकुळ : काय म्हणतेस ? मग आतांच्या आतां हें तात्यासाहेबांना कळविले पाहिजे. म्हणजे तारेने बोलावल्यावरोबर उद्यांच वसंतराव येथें येतील ! जा, तू घरांतले पहा आतां ! मी जाऊन येतो. (ती जाते.) वसंतरावाचा पत्ता सांगितला हें फार नामी ज्ञाले ! आणि मथुरा ताळ्यावर आली हेही नामी ज्ञाले ! आतां आपला मूळचा विसराळू स्वभाव विसरला पाहिजे. आणि तेवढेच जरा कठीण आहे. एखादी गोष्ट विसरण्याची अडचण मला जन्मांत प्रथम भासते काय ती याच वेळी ! हिला अगर्दी क्षणांत ठेविले पाहिजे सारखे ! हें, याच त्या खुर्च्या ! आम्हांला तिनं ओढावयाला लावल्या, नाहीं का ? आतां घेतों सूड ! अग ए, मथुरे, आलीस का ? दरखास्त ! कैफियत ! (मथुरा येते.) त्या दिवशीच्या या खुर्च्या, ने पाहूं ओढून आंत ! चलाव, मुकदमा, हुक्म-नामा ? काय जोर आहे या शब्दांत ! (मथुरा खुर्ची नेते.) आपण तर पुढे मार्गे पोरांची नांवे खुद्दां हीच ठेवणार ! दरखास्त, कैफियत, जसी हीं मुलींची नांवे ; आणि मुकदमा, हुक्मनामा, फैसला हीं मर्दीनी नांवे झुलंना ! आणि स्वतः मुक्तयार वकील होणार ! बस्स, ठरला हा कायम बेत !

[जातो. पडदा पडतो.]

— ८ —

प्रवेश तिसरा

[कमळाकर प्रवेश करितो.]

कमळाकर : काय नमत्कार आहे ! जयंताच्या गळ्याभोवती फास बसायची वेळ आली तरी या मूर्ख पोरीच्या त्याच्या गळ्याभोवतालच्या मिळ्या सुट्टर नाहीत. अजून एका दृष्टीने भास्यवानच म्हणायचा ! एकंदर जगांत हात्त प्रकार

दिसून येतो ! ज्याला जे नको तेंच त्याला मिळावयाचे ! तात्यासाहेब तरी या जयंताला सोडविण्याची खटपट कां करीत आहेत कोणाला ठाऊक ? विद्याधर मात्र मनुष्य खरा ! जयंताच्या बद्दिल्याने घरांत नाचावयाचा यापुढे संभव नाही असें पाहून त्या राजश्रीर्नीं पळता पाय काढला ! त्याची या पोरीवर खरोखरीच नजर होती, की नुसता हा माझा तर्क आहे ? उंटाची उपजत पाठीची कमान पाहून मांजराला उंट रागावल्याची शंका यावी तशांतला माझ्या मनाचा संशय तर नसेल ? या वसंताने जयंताचे बकील्यत्र घेतले हे ठीक झाले ! या विलायती वेळ्याच्या हातून काय होणार ?

[तारवाला येतो.]

कमलाकर : काय रे ? कांही तार आहे काय ?

तारवाला : होय माऊसाहेब, तात्यासाहेबांच्या नांवाची तार आहे.

कमलाकर : मग मी सही करून दिली तर चालेल ना ?

तारवाला : न चालायला काय झाले ? नेहमी तर तुम्ही त्यांची तारा-पत्रे घेतां; ही ध्या. [तार देतो. कमलाकर सही करून देतो.]

तारवाला : रामराम साहेब.

[तारवाला जातो; कमलाकर वाचतो.]

कमलाकर : (आश्रयाने) विद्याधराची तार ही ! खटल्याची तहकुबी मागावी म्हणून तात्यासाहेबांना सांगतो आहे हा ! कां बरे ? याला कांही पत्ता लागला आहे की काय ? आठ दहा दिवस यावयाला संपडत नाही; जरूरीचे काम आहे म्हणतो. ठीक आहे ! तार माझ्याच हाती आली हे नशीब म्हणायचे ! ही तार आतां चालली काळाच्या कबजांत ! इतकेंच नाहीं, पण आतां ट्यालावर सातभाठ दिवस विशेष नजर ठेवली पाहिजे ! चला, खटला चालवयाची वेळ झाली ! आज खटल्याचा निकाल, बहुधा जयंताचाच निकाल लागणार !

[जातो. पडदा पडतो.]

प्रयेश तयथा

[विद्याधर, डॉक्टर, फौजदार, मनोरमा मरणोन्मुख निजली आहे.]

मनोरमा : विद्याधरपंत, माझ्या अविचाराने मी त्यांना इतक्या संकटात पाडिले आणि आतां स्वतः तर घटकेची सोबतीण होऊन बसले आहें.

विद्याधर : मनोरमावाई, ज्ञात्या गोष्टीला इलाज नाही. अरेरे ! तुम्ही बांध पायथ्यान्या दवाखान्यांत राहिलं असतां तर मला तुमचा पत्ता लैकरच लागून जयंताची आणि तुमची घिभेट तरी ज्ञाली असती.

मनोरमा : हे, काळे तोड घेऊन त्याच दवाखान्यांत कसें राहतां आले असते ? बाबासाहेबामंजी दोन दिवसांतन परत दवाखान्यांत येणार होते, म्हणून दुमनताई गेल्याबोबर मी पण तेथून निश्चून या दवाखान्यांत आले. आतां माझ्यानें जास्त बोलवत नाही.

विद्याधर : मग काय, डॉक्टरसाहेब, यांना आतां येथून हलविणे शक्य नाही म्हणतो ?

डॉक्टर : (हक्कूच) हा पश्च विचारण्याचें कारणच नाही. आज पांच सहा दिवस बाईची प्रकृति सारखी विषडत चालली आहे. आज तर आतां घटकेचा भरंवसा नाही; बहुतेक अर्ध्या तासाच्या आंतच—

मनोरमा : डॉक्टरसाहेब, आतां हक्कू कशाला बोलतां ? मरायला मी भीत का आहे ?

विद्याधर : मग फौजदारसाहेब, आपण यांची ही स्थिति पाहिलीच आहे; त्याबरहुक्म एक दाखला मला लिहून या, की जिचा खून शाला ती बाई येणे आहे म्हणून ! .

मनोरमा : आतां आहे म्हणून कशाला हवें ! विद्याधर, त्यांचे पाप पुरे ज्ञाले. त्याबदल त्यांनी मोगावयाच्या त्या यातना भोगल्या ! त्यासाठीच देवानें मला जन्माला धारली ! माझ्यासाठी त्यांन्याजवळ क्षमा मागा ! ज्ञाले ! माझ्यानें आतां बोलवत नाही. जयंत, क्षमा करा—देवा आले—आतां मला—

[मरते.]

विद्याधर : अरेरे, किती भयानक शेवट हा ! हा सारा आततायी बृत्तीचा परिणाम !

फौजदार : जाऊ या; ही खेद करीत ब्रह्मण्याची वेळ नाही. खटल्याची तुम्ही जरी दहा दिवस तहकुबी मागितली आहे तरी तुम्ही लवकर जावें हें वरै. आमच्याकडला आणि डॉक्टरसाहेबांकडला दाखला घेऊन तुम्ही आतांच्या गाडीनंच येथून निवा. वरं की नाही डॉक्टरसाहेब ?

डॉक्टर : रास्त आहे आपले म्हणणे ! त्याचप्रमाणे विशेष पुरात्यासाठी हे प्रेत आम्ही असेंच ठेवतां.

फौजदार : प्रेत ठेवण्याची कांही जकरी नाही. येथील चार वजनदार लोकांसमक्ष

पंचनामा केला भृणजे झाले !
विद्यावर : हो, तसें करावें तेच बरें, चला, आतां त्याच खटपटीला लागू.

प्रवेश पांचवा

[स्थल :—कारागृह]

जयंत : (हातांतील पत्राकडे पाहून एक गोष्ट — लीले — केवळ एकच गोष्ट समजप्यासाठी मी आज इतके दिवस तुझी विनवणी करीत असतांना आज या पत्राच्या रूपाने माझें समाधान करीत आहेस ! मी अपराधी आहें असें सर्वोच्चे एकमत झाले तरी लीले, तुझ्या आश्वासनाच्या एका शब्दासरसा मी स्वतंत्रा धन्य समजेन ! लीलेची प्राप्ति करून घेण्यासाठी मी मनोरमेला मारीन काय ? मग यापूर्वीच दुसरे लग्न करून घ्यावयाला मला कोणाची हरकत होती ? पुरुषांच्याच सुखासाठी अवतरलेल्या आमच्या समाजाने दुसर्या लग्नाच्या वेळी माझ्यावर पहिल्याइतक्याच उत्साहाने आनंदाच्या अक्षता उधळल्या असत्या; आणखी तिसरे लग्न केले असते—चौथे केले असते— अगदी वेश्यागमन केले असते तरी सुद्धां समाजाने माझें तोंडापुरते अभिनंदन केले असते— मला कृष्णास्वरूप समजूनही माझी अवतारी पुरुषांत सुद्धां गणना केली असती ! पण लीले, असल्या अन्यायी सुललतीचा फायदा घ्यावयाची कल्पना माझ्या मनाला तरी शिशली होती का ? या एकतर्फी सुटकेने मी कदाचित् सुखी—तुझ्याशी पुनर्विवाह करून खात्रीने सुखी झालो असतो. पण, लीले, माझ्या दुसर्या लग्नाच्या समारंभाचे चित्र डोक्यांसमोर उमें राहतांच मनोरमेली मूर्ति माझ्यासमोर उभी रहात असे. त्या स्थितींतल्या तिच्या मनाषी कल्पना करितांना माझें मन विरष्टकून जात असे. माझ्या सुखाची हानि झाली तशी तिच्याही सुखाची हानि झाली आहे, या विचाराने मी भांबाबून जात असें, तोच मी, लीले, बाबासाहेबांनी तुला पुनर्विवाहाची मोकळीक देतांच तिचा जीव घेईन !—छेः! छेः! असा नुसता उडता विचार माझ्या डोक्यांत आला असता तर मीं आपल्या हाताने माझें डोके उडवून टाकले असते ! माझें हृदय कसें आहे याची पुरेपूर साक्ष तुला पटली असलही, लीले, मी निर्दोष आहें कीं नाहीं हें मला कळविण्यासाठी तू हा पत्राचा रस्ता शोधून काढिलास ! या

पत्रांत कदाचित् अनिष्ट मत असेल या भीतीमुळे अजून मला तें उघडून
 पाहृष्याचा धीर होत नाही. उद्यां न्यायाधीशाच्या तोडने निकालाचे शब्द
 ऐकण्यापेक्षां या पत्रांतल्या शब्दांभोवतीच आत्मा शुद्धमळत राहिला आहे.
 पण नाहीं, मी आतां मनाचा पका धडा केला आहे. पत्राच्या अरंभीच जर
 भलत्या कल्यनेचा पूर्वरंग दिसून लागला तर अश्रूर्णी पत्राचा पुढचा माग साफ
 घुजून टाकीन, आणि संशयमग चित्ताने लीले, तुझा कठोर निवाडा पुरतेपर्णी
 ऐकून घेतल्यावांचून उद्यां प्राण सोडीन ! (पत्र फोडून पाहतो.) काय पाहतो
 हें मी ? अगदीं कोरे पत्र ! लीले, माझ्या हृदयाप्रमाणेच शून्यवृत्ति शालेल्या
 या कोन्या पत्रावरून मी काय समजूँ ? का कारागृहांतल्या या अंधारामुळे हीं
 पुसटलेलीं अक्षरे दिसत नाहीत ? (नीट पाहून) छेः छेः ! आतां या पत्राचा
 अर्थ पुरता लक्षांत आला ! या पत्रावर नुसत अश्रूर्णी पाऊस पाडून ठेविला
 आहे, कारागृहांतला काळोख कितीहि काळाकुट्ट असला तरी हृदयांत असा
 लखल प्रकाश-प्रेमाचा प्रकाश-पडल्यावर हीं प्रेमाक्षरे कुठे लपून राहतील ?
 अहाहा ! मी निरपराध आहें, अशीच लीले, तुझी खात्री आहे ना ? पण
 आतां असल्या शंकेचे कारणच नाही ! तुझें माझ्याबद्दल वाईट मत असते तर
 तें दाखविण्यासाठीं हा अश्रूर्णा पूर धांवत आलाच नसता. पत्र पुढे ठेवून
 कोणत्या शब्दांनीं आपल्या हृदयांचे प्रतिविव त्यावर उमठवावे या विचाराने
 तूं क्षणभर गोंधळली असशील, इतक्यांत हृदयांतल्या या अश्रूर्णी पत्रावर उडी
 टाकून तुला नकळत याचे हें निर्मल चित्र रेखाटले असेल. लीले, आजपर्यंत
 चित्रकारांनीं मनुष्याच्या बाल्यांगाचे चित्र काढले असेल, महाकवींची त्यांच्या
 जरा पुढे जाऊन मनुष्याच्या हृदयाचे केवळ कल्पनेतले चित्र वेळ्यावांकड्या
 शब्दांनीं चिताडले असेल; पण लीले, मर्यादित अर्थाला उजेडांत आणण्या-
 साठीं अवतरलेल्या आणि अनुचित उपयोगाने भ्रष्ट शालेल्या शब्दांना दूर
 कुण्डाऱ्याने प्रेमपूर्ण हृदयांतन निघालेल्या शुद्ध अश्रूर्णी आज तूं मात्र हें खरेंखुरे
 हृदयचित्र काढिले आहेस. होऊं दे, लीले, माझ्यावर याहूनही काळ्याकुट्ट
 आरोपाचा वर्षाव होऊं दे ! डोले मिठून घेऊन, बाहेरज्या जगाला विसरून,
 या चित्तचित्रावरचीं हीं अश्रूर्णी अक्षरे, ही मनाची मिताक्षरी, हृदयाच्या
 डोळ्यांनीं वाचीत असतांना, जगाची कर्कश कोल्हेकुई कोण ऐकत बसणार !
 आनंदामुळे दिगुणित जोराने धडधडणारे हें हृदय नणुं काय या प्रेमशब्दांचा
 प्रतिष्ठवनीच करीत आहे ! परमेश्वरा, उद्यां माझ्या आयुष्याचा जर शेवट
 व्हावयाचा असेल तर हें चराचर जग, हें शरीर सुद्धां मी मोळ्या आनंदाने

हयेच टाकीन, पण हा एवढा हृदयलेल-दुःखाच्या दाबाखालीं हृदयाचे फूल पिलून काढून निर्मिलेल्या अश्रूच्या अन्तराने सुवासिक केलेली ही प्रेमपत्रिका मात्र वर नेण्याची मला आज्ञा दे, म्हणजे लीला, स्वर्गीत येईपर्यंत आत्मा-नंदाने मी या हृदयवेदार्ची सारखीं पारायणे करीत राहीन ! अरेरे ! इतके प्रेमठ, इतके शुद्ध हृदय, हृदयापासून हातावर असतांना-पण नको, याच विचारामुळे आज या स्थिरतीव येऊन घडलो आहे ! देवा, पवित्र प्रेमाचे असे अपुरतेच चित्र काढून कां बरे थांबलास ? परमेश्वरा, पुढचा जन्म जर असाच असेल, आमच्या धर्मशास्त्राप्रमाणे खरोखारीच आत्म्याची लऱ्ये लगात असतील आणि त्याप्रमाणे पुढल्या बन्हीही पुन्हां मला मनोरमेचीच जोड मिळायची असेल तर मात्र लीलेला माझ्या आणखी जवळ आण. असे दोन्ही प्रकारचे प्रेम अर्धवट दाखविण्यापेक्षां आम्हां दोघांना एकाच मातेच्या उद्दांत जन्म दे. सरलत्या बहीणभाविंदांच्या प्रेमाचा तरी आम्हांला पुरता अनुमत दे आणि एकाच जागी जन्म आणि एकाच जागी मरणही देऊन एका शुद्ध प्रेमाचाच आस्वाद घेऊ दे ! अशा कोणत्याही शुद्ध, पवित्र आणि निकट प्रेमाने आमचीं अंतःकरणे जोडून टाक, की ज्यापासून ऐहिक सुखाच्या कल्पनेचा सुद्धां उद्भव होणार नाही.

प्रवेश सहाया

[कचेरीचा देखावा. सर्व मंडळी. साक्षीच्या पिंजऱ्यांत गोकुळ.]

शिरस्तेदार : ईश्वरसाक्ष खरे बोलेन. खोटें बोलणार नाही.

गोकुळ : ईश्वरसाक्ष खरे बोलेन खोटें बोलणार नाही.

शिरस्तेदार : तुमचे नांव काय ?

गोकुळ : गोकुळ.

शिरस्तेदार : बापाचे नांव काय ?

गोकुळ : वृदावन.

शिरस्तेदार : आडनांव ?

गोकुळ : विसरभोक्ते.

वकीळ : वरे, आतां सांगा पाहूं, ठमचे बय काय ?

गोकुल : (स्वगत) हं; तोच प्रश्न ! आतां काय करायचे ? नांवांतत्या अक्षरांना
दोन्ही बकिलांनीं गुणून त्यांत न्यायाधीश मिळवावयाचा ? हो, असेच ! नाहीं
पण, मला वाटते अक्षरांना न्यायाधीशाने गुणून दोन बकील मिळवावयाचे
असें असावे ! हं, हेच बरोबर आहे ! बारा एके बारा न दोन चवदा. (प्रकट)
चवदा वर्षे !

बकील : चवदा वर्षे ? तुम्ही शुद्धीवर आहां का ?

गोकुल : (स्वगत) चुकलों; बकिलांनींच गुणावयाचे ! बारा दुणे चोवीस न एक
पंचवीस (प्रकट) पंचवीस.

बकील : पहिल्याने चवदा कशीं सांगितलीं ?

गोकुल : पहिल्याने फुकट गेलेली वर्षे जमेस धरलीं नव्हतीं.

बकील : वा ! या हिशेबाने पहिल्याने शून्यच उत्तर द्यायला हवें होतें. तुम्ही
घावरलां काय ?

गोकुल : मी घावरलों ? तो काय म्हणून ? मीं कांहीं माझ्या बायकोचा खून
केला नाहीं !

बकील : तुम्ही आरोपीला ओळखतां का ?

गोकुल : तुम्ही आपल्या बंधूना ओळखतां का ? न्यायाधीशाहेब या शिरस्ते-
दारांना ओळखतात का !

बकील : माझ्या प्रश्नाचे नीठ उत्तर द्या. तुम्ही आरोपीला ओळखतां का ?

गोकुल : हो; त्यांना ओळखतों आणि आपल्याला पण चांगला ओळखून आहे
बरे मी !

बकील : जयंताला सोडविण्यासाठीं तुम्ही एखादी खोटी शपथ घ्याल का ?

गोकुल : अलबत्, कां नाहीं ! एक सोड्हन हजार घेईन ! प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनीं
सुदां सांगितले—

बकील : तें राहूं द्या ! हें पत्र माहीत आहे का तुम्हांला ?

गोकुल : हो ! माहीत आहे ! लीलाईनीं जयंतांना पाठविलेले पत्र हें !

बकील : किती वेळा पाहिले आहे तुम्ही हें ?

गोकुल : एक वेळा !

बकील : जयंताचे बायकोशीं पटत नाहीं हें खरे आहे की नाहीं ?

गोकुल : हें खरे आहे ! जयंत बायकोचा अत्यंत तिरस्कार करीत असत.

बकील : तुमची बायको तुम्हांला वागवून घेतां येत नाहीं हें खरे आहे ना ?

गोकुल : त्याच्यार्थी तुम्हांला काय करावयाचे आहे ? तुम्ही आपली बायको

संभाला—

न्यायाधीश : गप्प बसा; ते विचारता हेतु त्याचें उच्चर द्या-

गोकुळ : न्यायमूर्तीना माझी एक विनंती आहे. माझ्या मतें आमची घरगुती मांडणे न्यायासनासमोर आणण्याचे काही कारण नाही; आपल्या प्रश्नांची उत्तरे आम्ही देणार नाही! नाही तर आम्ही मुऱ्ठी साक्षच द्यायला तयार नाही।

न्यायाधीश : असे कसे चालेल ? साक्ष दिलीच पाहिजे ! न्यायाला मदत ही प्रत्येकानें केलीच पाहिजे ।

गोकुळ : हा चांगला न्याय आहे ! यांनी आमच्या बायकांच्या वाटेल तशा चैकशा कराव्या आणि आम्ही यांच्या बायकोचे नंबं काढिले, की आपण आम्हांला गध्य बसा म्हणून म्हणतां ! मी जरा तोडाचा फटकळ आहे— आपण आणि हे वकील लोक नेहमी एके ठिकाणी कामें करितां तेव्हां आपला त्यांच्याकडे थोडासा ओढा असणे स्वाभाविक आहे. त्याला कोण गैर म्हणेल ? (लोक हंसतात.) हे साहेब, हंशवारी बाबत घालूऱ्यू नका ! आपण न्यायाधीश आहां, असा पक्षपात आपल्याला शोभत नाही ! आपल्याला वकील आणि साक्षीदार सारखेच ! मीही थोडाबहुत कायदा जाणतो ! चार पुस्तके पाहिली—

न्यायाधीश : (हंसन) काय वेडगळ मतुष्य ! (वकिलास) चालू या तुमचे सवाल !
वकिल : तुमचा स्वभाव थोडाशा बिसर्गाल आवे नीने — नीने ॥

गोकुल : असेल हमारी यात्रा क्यों होती है?

गांधुक : असले, तुम्हाला काय त्याचे ? तुम्ही अपले पश्च विचारा; उत्तर मिळालें नाही, मग बोला ! आमच्या वकिलांनी पढविलेले सारे जबाब सवालावांचून पाठ म्हणून घ्या हवे तर.

वसंत : अरे गोकुळ, मी कधी तुला पदवन ठेविला आहे ते ?

गोकुल : असें कां वरें वसंतरात्र ? मी नाहीं प्रतिज्ञेवर खोदें लोलाचारा—

वसंतः (स्वगत) चांगली सोय ! आणि हा असज्जानरेंजा साऱ्ही—।

वकील : काय हो, हें पत्र तम्हीं किती वेळा पादिले आसे।

गोकुल : काय हो, हा प्रश्न तम्ही किंती वेळा विजयाचा

वकील : तुम्ही उत्तर द्या आभीं

• दु हा उत्तर धा आधा,
शोकळ : दोउ वेळां

वर्कील : मध्यांतरी ग्रन.

मैंने भवाना एक बेळा पाहिले म्हणालां, आतां दोन वेळां पाहिले म्हणतां हें काय ?

गोकुळ : मधांशी विचारले त्यापूर्वी एक वेळा पाहिले होते, आतांच्या विचारण्याल मधांशी पाहिले ती बेळ हिशेबी धरिली पाहिजे ! पूर्वीची एक व मधांची एक मिक्रून दोन !

वकील : वसंतराव, झालेल्या प्रश्नोत्तरावरून तुमन्या साक्षीदाराची नालायकी दिसून येत आहे. या मनुष्याला न्यवहारज्ञान नाही, हा विसरभोला आहे; त्याची अणखी केरतपासणी केली तर तुमचें नुकसान होणार ! तेव्हा तुमची इच्छा असल्यास याची साक्ष काढून घेण्याची मी संधि देतो.

वसंत : या संधीबद्दल मी आपला आभारी आहें ! न्यायमूर्तीनी असें करण्याचा हुक्म द्यावा.

न्यायाधीश : गोकुळ, तुझ्या नालायकीमुळे तुझी साक्ष काढून टाकण्यांत येत आहे. तुला बाहेर येण्याची परवानगी आहे.

गोकुळ : इतकेही करून मी नालायक ! शाहाण्यानें कोटीची पायरी चढून नये म्हणून बाडवडील म्हणत आले तें कांहीं खोटें नाही ! [पिंजन्यांतून बाहेर येतो.]

वकील : ही साक्ष होण्यापूर्वी जो पुरावा आला त्यावरून मला काय सांगावयाचे तें मी मधांशी सांगितले आहे ! अधिक बोलण्याची माझी इच्छा नाही.

वसंत : त्याचप्रमाणे मलाही कांहीं बोलवयाचे नाही. फक्त न्यायमूर्तीनी व पंचांनी आरोपीच्या स्थितीकडे लक्ष द्यावे एवढीच माझी विनंती आहे.

न्यायाधीश : पंचांतील सदृग्घस्थ हो, आपल्याला भांत जावयाचे आहे काय ? प्रमुख पंच : नाही.

न्यायाधीश : मग आपले मत काय आहे ?

प्रमुख पंच : दोषी !

न्यायाधीश : आपल्या सर्वांचे एकमत आहे ?

प्रमुख पंच : होय, सर्वांचे एकमत आहे.

न्यायाधीश : आरोपी जयंत, आमच्यापुढे आलेल्या पुराव्यावरून तुझ्यावर खुनाचा आरोप शाब्दीत होत आहे ! पंचांचा निकालही तुझ्याविरुद्ध आहे ! तुझ्या भायकोबद्दल तुला अत्यंत तिटकारा होता. ती नापत्ता झाल्यानंतर तीन चार दिवसांनी तिच्या प्रेताचे तुकडे विहिरीन टाकतांना तुला पुराव्यानिशी शिपायांनी पकडले आहे ! पेटीतील दागिन्यावरून व पत्रावरून आणि लीला व सुशीला यांच्या साक्षीवरून तें प्रेत मनोरमेचेंच होते असें सिद्ध होते. तुझी बायको नापत्ता होण्यापूर्वी, लीला व तं यांना अयोग्य रीतीनें बोलतांना सर्वांनी पाहिल्यावर त्यावरून, तुझा व मनोरमेचा मोठा तंदा झाला असें कमलाकराच्या

साक्षीवरून सिद्ध झाले आहे. तुझा आणि लीलेचा पत्रब्यवहार होत असे हेंही सिद्ध झाले आहे. बाबासाहेबांनी लीलेला पुनर्विवाहाची परवानगी दिलेली ऐकल्यापासून तुझ्या मनाची चलविचल होऊ लागली असेही ठरलेच आहे. त्या अर्थी हा खून तुं बुद्धिपुरस्तर केलास, याबद्दल मुर्वऱ्यंच संशय उरत नाही. अशा अमानुष रीतीनं खून करणारावर दया करणे म्हणजे दयेचा दुरुपयोग करण्यासारखे आहे. तुझ्या शिक्षेबद्दल तूंच जबाबदार आहेस. ह्याची जबाबदारी परमेश्वराकडे नाही; राजाकडे नाही; मनुष्याकडे नाही! सबब आपली बायको मनोरमा हिचा बुद्धिपुरस्तर खून केल्याचा आरोप तुझ्यावर पूर्णपणे शाबीत होत असल्यामुळे तुला मरेपर्यंत फांडावर लटकविण्याची शिक्षा देण्यांत येत आहे.

जथंत : हा दुर्देवा !

[न्यायाधीश सही करतात, व टाक मोडून टाकितात. पडशा पडतो.]

अंक चवथा समाप्त

अंक पांचवा ॥ अंक पांचवा कल्पना कृति सार्वज्ञ लग्नास शब्दाम्बर
प्रवेश पहिला ॥

अंक पांचवा ॥ अंक पांचवा कल्पना कृति सार्वज्ञ लग्नास शब्दाम्बर
प्रवेश पहिला ॥

[फांशीचा देखावा. सर्व मंडळी.]

जयंत : जगावर शेवटची दृष्टि टाकतांना आज त्यांतली अपूर्व शोभाच दृष्टीस
पडत आहे, लीले ! पुन्हां हा देखावा मला कधीच पहायला मिळणार
नाहीं ना ?

लीला : अशीच त्या दीनदयाकू परमेश्वराची इच्छा दिसते; स्वर्गीत तरी तो
तुम्हांला सुखांत ठेबो !

जयंत : लीले, स्वर्गाबद्दलची माझी कल्पना क्षणोक्षणीं दासळत चालली आहे.
स्वर्गाची प्रत्यक्ष साक्ष अजून कोणाला पटली आहे का ? त्यापेक्षां परिच्यानेने
प्रिय ज्ञालेली ही पृथ्वी किंती तरी हवीशी वाटत आहे. खरोखरीच सर्वं
असेल का ? परमेश्वर असेल का ? ही देखतांदोळ्या-दृष्टीभाड होणारी प्रेमाची
सुष्ठु पुन्हां कल्पनातीत काळीं तरी लाभेल का ? एक ना दोन, हजारों तर्कींनी
आत्मा व्याकुळ ज्ञाला आहे; स्वर्गीत अप्सरा असतील; पण अशी बाळगणा ची
सोबतीण, संस्कारजन्य प्रेमाची खाण, अशी लीला असेल काय ? स्वाभाविक
रीतीने मरण येतांना मनुष्य वेशुद्ध होतो हें त्याचें केवढें भाग्य ! पण अगदीं
जागीवण्याने जगाचा निरोप घेतांना संशयाच्या भोव्यांत संपङ्क्न माझी
काय स्थिति ज्ञाली ही !

सुशीला : बाळा जयंता, धीर धर, ही केवळ ईश्वरश्रेद्धेची कपोटी आहे.
दृढभावाचा भुकेला भगवान् कोणालही अंतर देत नाहीं. त्याच्यावर दृढ विश्वास
मात्र ठेब.

जयंत : अहाहा ! सुशीले, बोल बोल; तुझ्या अमृतवारीचा या कानास शेवटचा
लाभ होऊं दे. यापुढे मानवी शब्दांचा नाद त्यांना पारखा होणार. मरुच्या

राज्यांतरत्या भजात प्रदेशांत माझे समाधान कोणती सुशीला करणार ? पहा, लीले, अशीच प्रेमदृष्टीने पहा. काळा, कांहीं वेळ आपली गति थांबवून माझी भरत आलेली मृत्यूची घटका थोडी तरी लंबणीवर टाक. पण लीले, अशी रङ्ग नकोस, माझे हृदय आता बायकांच्या हृदयापेक्षांही कोमल झाले आहे. हुश्या डोक्यांतले पाणी पाहून, हे पहा, माझेही डोठे पाण्याने भरून येतात आणि त्यामुळे माझा पुढचा मार्ग मला स्पष्ट दिसत नाही. मृत्यूची वेळ दूर असली म्हणजे तात्कालिक निर्भयतेमुळे स्वगच्या गोष्टीवर सहज विश्वास बसतो; पण जसजशी, ती सगळ्या जगाच्या जानाच्या कसोटीची वेळ जवळ येते तसतसा विश्वास डळमळून लागतो. नको, लीले, रङ्ग नको ! ते अमोलिक अशू जपून ठेव. या अभाग्यासाठी असे उघळून नकोस.

लीला : रङ्ग नको तर काय करूं ? आता या जगांत मला कोणाचा हो आधार ? माझे समाधान कोण हो करील ? ही आपली लाडकी लीला दुःखाने गांजली म्हणजे यापुढे अशी कोणाच्या हो गव्यांत पडणार ?

[त्याच्या गव्याला मिठी मारते.]

जयंत : इहलोकाचा संबंध सुट्ट्यावर त्याची लाज तरी कशाला धरून आणि या अखेरच्या वेळी लीले, तुला दूर तरी कशाला लोटून देऊं ? आता स्वर्गात हे सुख लाभेल काय ? अप्सरांच्या डोक्यांतून दिव्य तेज लकाकत असेल पण या डोक्यांच्या आरशाप्रमाणे त्यांच्यांत बाळपणाची हजारों चिंतें दिसतील काय ? नंदनवनांतरत्या बायूला या शासासारखी हुधारी आणितां येईल काय ? या तनुलतेसारखे स्पर्शसुख स्वर्गांतली ती कल्यता कुठून देणार ? आणि या एकएक अशूची संजीवनशक्ति तर अमृताच्या सागरांत सुद्धां सांपडणार नाही. **शिपाई :** वार्ड दूर व्हा; अगदी काळाच्या दाढेंत सांपडलेल्या माणसाचा लोभ धरून काय कामाचा !

सुशीला : बाबा रे, अगदी प्रेताला वारा लागून नये म्हणून त्याच्यावर सुद्धां पांघरूण घालण्याची माया जेवें आवरत नाही तेथें जिवंत माणसाचा लोभ कसा सुटणार ?

जयंत : लौकर, फारच लौकर, हे सुख सोडावें लागत आहे. आजपर्यंत लोकलज्जेमुळे, पापाच्या ऐहिक कल्पनेमुळे, या सुखाचा कधीच अनुभव घेतां आला नाही. आता या बाईच्या एका क्षणांत सान्या आयुष्याचें सुख एकदम कसे अनुभवतां येणार ? दृढ आलिंगनानें या कायेचा चुराडा होईल; हपापलेल्या सुखाच्या शासानें हे औंठ करपून बातील आणि तीव्र प्रेमाच्या दृष्टीने हा देह

छिन्नविन्ध्य होईल !

लीला : सावध व्हा, जयंत, सावध व्हा; मी आतां तुमची बाळपणची अहडड
लीला नाही; पण समाजाने मानसिक संन्यास दिलेली, प्रेमाच्या शिवेपलीकडे
लोटलेली, अशुभमूर्ति बालविधवा आहें ! [याच्यापासून दूर होऊ लागते.]
कमळाकर : (स्वगत) या हतभाग्याचें हें शेवटचें सुख पाहून सुद्धां अंगाची
आग होते आहे. (उघड) तात्यासाहेच, हें कर्धीच आटोपणार नाही. आपणच
पुढे व्हा. सरकारी माणसांची खोटी करणें गुन्हा होईल.

तात्यासाहेच : तेंही खोरेच ! जयंता, बाला चल; सावध हो.

जयंत : हो; खोरेच; आतां सावध झालेच पाहिजे. लीले, दूर हो ! या दिवशी
एक क्षणभर नवत्या कल्पनेला मनांत थारा दिला त्याचें हें प्रायश्चित्त मोगतों
आहें ! आतां मरतां मरतां कशाला हवा हा मोह ! लीले, आजन्म तुझ्याशीं
केवळ बंगुपेमाने वागत आले त्याची आठवण करून आताच्या माझ्या या
पवित्र निर्दयतेची क्षमा कर; हा पहा मी तुला शुद्धत्वाच्या कठोरतेने अस्सा
दूर लोदून या स्वर्गाच्या भागला लागतों. [फासावर चढून जातो.]

लीला : ताई, हा प्रसंग कसा ग पाहूं ? नुसत्या कल्पनेनेच मला घेरी येऊ लागत
आहे; सारे शरीर लटपट कांपत आहे.

सुश्रीला : त्यापेक्षा मन दगडासारखें घट करून तुं घरी जा. इथें उमें राहून
तरी आपल्याच्याने काय होणार आहे ! जा, तिकडे आपली गाडी आहे;
गाडीवाल्याला सांग म्हणजे तो तुला घरी घेऊन जाईल. जा.

[लीला रडत रडत जाते.]

जयंत : जा, लीले, जा; आतां कायमचे डोक्ले झांकतांना अंगावर अजून शाहरे
येत आहेत. (डोक्ले अष्टवट मिट्रून पुन्हा उघडतो.) छेः, पृथ्वीमातेकडे, भोव-
तालाच्या प्रियजनांकडे पाहण्याचा मोह पुन्हा अनावर होत आहे. आजन्मचरित्र
एकदम डोळ्यांपुढे येऊन उमें रहातें. बस्स; पुरे हा मोह. आतां झांकलेले
डोक्ले उघडल्यानंतर काय दृष्टीस पडेल त्याची कल्पना, परमेश्वरा, फक्त तुलाच !

[डोक्ले मिट्रून घेतो. घाईने विद्याधर प्रवेश करितो.]

विद्याधर : (न्यायाशीशास) थांबा, थांबा, अन्यायातें निरपराध्याला ठार मारू
नका. न्यायमूर्तींनी हे दोन दाखले पाहण्याची कृपा करावी. आरोपी जयंत
याच्यावर कोणताच आरोप नाही, अशी या दाखल्यांवरून आपली खात्री
होईल. मित्रा जयंता, खाली ये तुं. [दाखले देतो.]

कमळाकर : (स्वगत) हा काय घोटाळा आहे आणखी ? असें आड उमें राहून

पहावें काय आहे तें ! आणि प्रसंग पाहून पुढे कर्से वागवयाचें हें ठरवावें.

[जातो.]

न्यायाधीश : तात्यासाहेब, आपल्याला संगावयाला मोठा आनंद वाटतो की, ज्यंत हे अगदी निर्दोष आहेत. मनोरमाचार्ड काल एका भलत्याच गांवी दवाखान्यांत वारल्या. (शिपायास) अरे त्यांना उतरवा खालीं !

[ज्यंत खालीं उतरतो.]

तात्यासाहेब : मग तें प्रेत कोणाचें ?

विद्याधर : तें दुमनचें ! तिनें आत्महत्या केली; आणि ती मात्र कमलाकराच्या अधमपणासुळे.

तात्यासाहेब : म्हणजे हा सर्वच प्रकार विलक्षण आहे !

विद्याधर : (पत्र देऊन) हें पत्र पहा, दुमनने मरताना लिहून ठेविलेले पत्र ! यांत एकंदर प्रकार खुलासेवार लिहिल आहे. (न्यायाधीशास) मला वाईते आतां खटला पुन्हां चालवीपर्यंत आरोपीला जामिनावर सोडतां येईलच !

न्यायाधीश : ही गोष्ट सरन्यायाधीशांच्या अधिकारांतली आहे. चला, ज्यंताना घेऊन आपण कचेरीतच जाऊ.

तात्यासाहेब : काय उरफाट्या काळजाचा राक्षस ! कमलाकर ! अरे, इतक्यांत हा येथे होता आणि गेला कुठे ?

विद्याधर : तो येथे कशाला राहतो ?

तात्यासाहेब : हें पत्र तुमच्या हातीं कर्से लागले ?

विद्याधर : कमलाकराच्याच एका रामोशाने चुकून मला दिले आणि त्यावरून मला सारा पत्ता लागत गेला. ती एकंदर हकीकित फार मोठी आहे. पण तात्यासाहेब, खटल्याची मजल येथरपर्यंत आली कशी ? तहकुबी माणग्यासाठी मी आपल्याला तार केली होती ना ?

तात्यासाहेब : मला तार केली होती ? मला तार नाहीं मिळाली—

विद्याधर : ती सुझां त्या हरामखोराने नापत्ता केली असेल. चला, त्याचाही तपास केला पाहिजे. तात्यासाहेब, आपण न्यायाधीशासाहेबांबरोब्र कचेरीकडे चला; मी त्या रामोशाला घेऊन येतो आणि साधल्यास तारेबदलही चौकशी करितो.

तात्यासाहेब : ठीक आहे. चला.

[सर्व जातात. सुशीला जाऊ लागते.]

विद्याधर : सुशीले, सुशीले, जरा थांब; आज मी तुला आणखी पुनर्विवाहाबदल विनंती करणार आहें !

सुशीला : काय ? या वेळी ?

विद्याधर : हो, या वेळी आणि याच जारी ! जी जागा जयंताचा अमंगल मृत्युभूमि म्हणून आपल्या स्मरणात रहाणार होती तीच आतां आपली विवाहभूमि म्हणून लक्षात रहावी अशी माझी इच्छा आहे.

सुशीला : या भलत्या विषयाची अशा गडबडीच्या वेळी—

विद्याधर : आतां गडबडीची वेळ कसली ? संकट नाहीसे ज्ञात्यावरही तें फार भयंकर होते म्हणून भिण्यांत काय अर्थे ? भयंकर स्वप्राचे जागेपर्णी भय बाळगणे हें खंबीर मनाचे लक्षण नाही. शिवाय कैदेतून मुक्त ज्ञालेत्या जयंताला आपण दोघे विवाहपाशांत बद्ध ज्ञालेली दिसले पाहिजे, असा माझा कृतनिश्चय ज्ञालेला आहे ! सुशीले, अजून तुला माझी दया येत नाही काय ? किती दिवस मला तूं अशी अलेट दुःखांत ठेवणार ?

सुशीला : विद्याधर, मला असा आग्रह करू नका ! तुमच्या विनवणीच्या प्रत्येक शब्दानें मी अधिक अधिक संकटात पडत आहै. त्या दिवशी तुम्ही त्या मांगाच्या हातून मला सोडविले त्या वेळी माझे मन बेभान जाले होते म्हणून रागाच्या आवेशांत मी तुम्हाला भलतेच शब्द बोलून गेले; त्याची मला क्षमा करा ! आणखी मोरुया मनानें हा पुनर्विवाहाचा हेतु सोडून द्या !

विद्याधर : सुशीले, मी तुझ्या गुणाला योग्य नाही का ? का एकदृश्यां तुझा उपमर्द केला म्हणून अजून तूं माझा तिरस्कार करीत आहेस ?

सुशीला : नाही, मी तुमचा तिरस्कार करीत नाही ! माझ्या खोलीत तुम्ही पाऊल टाकिले तेवढ्या गोठीचा चांगला उल्घाडा करा, म्हणजे जी खी तुमच्याशी लग करील तिला मी जन्माची धन्य समजेन !

विद्याधर : पण माझा तर तुझ्याबोरोबरच जन्म काढाऱ्याचा संकल्प आहे.

सुशीला : तो संकल्प कधीच पुरा व्हावयाचा नाही ! तुम्ही त्या मांगाच्या हातून मला सोडविले, जयंताला जवळजवळ तुम्हीच जीवदान दिले. तुमचे आम्हां सर्वोवर अगणित उपकार अहेत. पण विद्याधर, तुमच्या पायां पडते. त्या उपकाराच्या मोबदल्यांत या देहाची मागणी करू नका ! त्याच्यावर माझ्या पतीची सत्ता आहे.

विद्याधर : सुशीले, किती दिवस त्या पतीची सत्ता चालणार ? पतीच्या लहानशा मूर्तीच्या आठवणीवर सारा जन्म धालविणार काय ?

सुशीला : विद्याधर, मोठमोरुया साध्वीची चरित्रे असेच करायला सांगत नाहीत का ? गिरिधरलालाच्या बालमूर्तीच्या चित्रनात मिरादेवीने सारा जन्म धालविला ना ?

विद्याधर : दंतकथेच्या राज्यांतल्या या गोष्टी ! सुशीले, गिरिधरलालानें भक्ती-साठी सिरादेवीच्या पदरांत उडी टाकली तसा तुझा पति स्वर्गांतून तुझ्यासाठीं उडी टाकील का ?

सुशीला : या हतमागिनीसाठीं त्या कोमळ बालमूर्तीला इतके श्रम ? विद्याधर, माझा एवढा अधिकार नाहीं. त्यांच्या बाललीलांचे चितन करावयाचे, कल्पनेच्या वातावरणांत वाढगान्या त्यांच्या बालमूर्तीचे प्रेमानें संगोन करावयाचे एवढाच या त्यांच्या दासीचा अधिकार ! त्या सुखाभाड येऊ नका !

विद्याधर : पण अशा नुसत्या चितनांत सारा जन्म गेल्यावर या तुझ्या दैवी रूपाचा, लोकोत्तर गुणांचा काय उपयोग ? ईश्वरदत्त देणगीचा हा दुरुपयोग नाहीं का ? हे सारे एकदां गेले की कायमचे गेले !

सुशीला : एका जन्मानेच झाले का ? विद्याधर, माझ्या यक्किचित् रूपगुणांचे तर राहूं घ्या; पण जगांत स्वैर पसरलेल्या सान्या सुंदरतेचा एवढ्यापुरताच का अवतार आहे ? अतुल सामर्थ्य खर्च करून ईश्वरानें एवढा सुंदर वस्तूंचा पसारा निर्माण केला तो काय क्षणिक वृत्तीनें नाश पावण्यासाठीं ? पुष्पांचा सुवास एकदां वाच्यावर वहात दिगंतराला जातो एवढीच त्याची कामगिरी ? आकाशांतल्या तारका नुसत्या चमकतात हाच त्यांचा उपयोग ! पवित्र प्रेमांची भाषणे, निर्दोष हास्याचे मंजुळ ध्वनि, अजाण बालकांचा उल्कट आनंद-आजपर्यंत जे जे क्षणिक, सुंदरतेचे सर्वस्व क्षणमात्र चमकून नाहींसें झाले तें काय कायमचे ? या जगांत त्यांचा जो तात्पुरता खेळ झाला तेवढ्यासाठींच ईश्वरानें अनन्त श्रमानें त्यांना निर्माण केले का ? विद्याधर, आपले जग म्हणजे सुखदुःख निर्माण करण्याचा ईश्वराचा प्रचंड कारखाना आहे. इथें जे जे चोगले निर्माण होते ते ते एका जागी सांठवून परमेश्वर त्याचा स्वर्ग तयार करितो आणि जे वाईट त्याची रौप्याकडे रवानगी होते, या जगाच्या कारखान्यांत खेळणारा आत्मा म्हणजे ईश्वराची इच्छाशक्ति. तुम्हांला नाहीं का असे वाटत ? आपण आपल्या पुण्याहीने स्वर्गाला गेलों तर या सर्वांचा कायमचा उपभोग घेऊं अनंत कालाच्या हिशेबांत या क्षणमात्र आयुष्याची काय कथा !

विद्याधर : सुशीले, ही सारी तुझ्या कल्पनेची भरारी आहे. वस्तुस्थिति कदा-

चित् याहून फार निराळी असेल. हे वेड आहे, हे सोड्हन दे !

सुशीला : असेल, हे वेड असेल; तरी मला ते फार सुखकारक आहे ! ते काढ्हन टाकण्याची माझी इच्छा नाही.

विद्याधर : शावास, गुणिले, शावास !

सुशीला : (चपापून) काय म्हणालांत; काय नांव खेतले आतां आपण ?

विद्याधर : गुणिला ! कां बरे, इतकी चपापलीस तू ?

सुशीला : गुणिला हें नांव माझ्या पतीर्नीं लग्नच्या गडबडींत मला सांगितले;

धावरत धावरत चटकन् माझ्या अगदीं कानांत सांगितले; त्यांनीं मोळ्या आवडीने माझ्ये हें गुजराथी नांव ठेविले. माझ्या पतीसेरीज हें नांव दुसऱ्या कोणालाही टाऊक नव्हते !

विद्याधर : गुणिले, तू म्हणतेस तें अगदीं अक्षरशः खरे आहे !

सुशीला : म्हणजे ? (त्याच्याकडे सारखी पहात उभी रहते.)

विद्याधर : वाढू दे, तुझी कल्पना स्वैर वाढू दे, आणि कल्पनेच्या राज्यांतली तुझ्या पतीची बालमूर्ति पण वाढू दे ! हं, आतां नीट पहा, त्या वाढलेल्या कल्पनाचित्रांत आणि माझ्यांत कांहीं तरी फरक आहे का ? अशी आश्वर्यांने दृष्टि तरक्कू देऊन नकोस, हा पहा हातावरचा डाग. लाजाहीमांत मी आहुति टाकतांना चोरळ्या दृष्टीने तू सारखी त्याच्याकडे पहात होतीस ना !

सुशीला : मला नसती आशा लावून विद्याधर—

विद्याधर : विद्याधराचा अद्दतार मधांशीच संपला; गुणिले, अजून या गुणाकराला ओळखले नाहीस ? [सुशीला त्याला आलिंगन देते.]

सुशीला : ओळखले, चांगले ओळखले. पण हें सारे खरे का हा भ्रम ?

विद्याधर : हें खरे आहे हें तुला पूर्वीच समजायला पाहिजे होतें ! मी जरी खरोखरी स्वर्गांत असतों तरी सुद्धां भूलेकीं या स्वर्गसुखासाठीं उडी टाकिली असती ! सुशीला, तुझ्या पातिक्रत्याच्या शक्तीची तुला कल्पना नाही. मी जर परपुरुष असतों तर, पातिक्रते, त्या दिवशीं तुझ्या खोलींत प्राऊल टाकतांच जळून भस्म झाले असतों !

सुशीला : मग ती दुष्ट बातमी—

विद्याधर : अगदीं खोटी ! आपल्या लग्नानंतर मी जातांना, आमच्या लहानशा जहागिरीच्या आशानें काकांनीं मला समुद्रांत दक्कळन दिले खरे, पण वंदरावर होड्यांची गडबड असल्यामुळे एका नाखव्याच्या मदतीने मला आपला जीव वांचवितान आला ! पुढे ही सारी हकीकित मी गुप्तपणानें तेथल्या अधिकारी-साहेबांस कळविली. काकांचा स्वभाव दीर्घदेशी आणि पाताळयंत्री, त्यामुळे लहानपणीं मला त्यांचे भय वाटले आणि दुसरे एखादें संकट टाळावें म्हणून नांव बदलून साहेबांच्या संमतीने उत्तर हिंदुस्थानांत गेले ! साहेबांनीं ही सारी गोष्ट गुप्त ठेवून आमच्या उत्पन्नांतून मला विद्याम्यासाचा खर्च मिळाण्याची

त्यवस्था करून वाकीचे उत्पन्न मी कायद्यांत येईपर्यंत सरकारजमा ठेविले ! पुढे काळाही वारले. माझा विद्याभ्यास संपला आणि मी इथे आलो !

सुशीला : आणि इतके दिवस मला फसविले ना ?

विद्याधर : त्याची मात्र मला क्षमा कर ! तुमच्या घरी चालणाऱ्या फाजील सुधारणेचा तुश्यावर किती परिणाम झाला आहे त्याची परीक्षा पाहिल्यावांचून-लाडके क्षमा कर-मला स्वीकार करवेना.

सुशीला : पण आतां तरी स्वीकार—

विद्याधर : आतां तैच माझा स्वीकार कर ! चल, हे सारे वर्तमान तात्यासाहेवांना कळवू आणि जयंताच्या आणि लीलेच्या पुनर्विवाहाचा आनंद दिगुणित करू. हो, पण आर्धी एवढें सांग की, तुझे माझ्यावद्दलचे मत एका क्षणांत तुला बदलावयाला लावीन असें मी म्हटले होतें तें खरें झाले ना ?

सुशीला : विद्याधरावरचा माझा राग कांही कमी व्हायचा नाही.

[जातात.]

प्रवेश दुसरा

[तात्यासाहेबांचे घर. लीला]

लीला : माझे आतां या जगांत काय उरले आहे ? जयंताचा दिव्य आत्मा त्यांच्या नश्वर शरीराला सोडून स्वर्गाला जाऊन खास पोंचला असेल. इतके दिवस पुनर्विवाहाची आशा - पापावर उभारलेली, मनोरमावहिनींच्या मरणाच्या इच्छेवर उभारलेली पुनर्विवाहाची आशा - अगदी दृदयाच्या दृदयात, कल्पनेच्या पलीकडे, शक्यतेच्या शेवटच्या टोकावर तरी, तर्काच्या डोळ्यांनी दिसत होती ! पण तीही गेली ! त्यांच्या आत्म्यावांचून जसें त्यांचे शरीर, तसें त्यांच्यावांचून सारे जग मला झाले आहे ! माझ्या जगाचा आत्मा आज निघून गेला ! गळ्याला फांस बसून आत्म्याचा अखेरचा कोङमारा होतांना त्यांचे हाल पाहूं नयेत म्हणून डोळे फादून बाहेर आले असतील, त्यांनी रक्काचे अशु ढाळले असतील, त्यांचे दुःख संगण्यासाठी जीभ हातभर बाहेर आली असेल. अनाथ विधवांच्या सुखकल्पनांप्रमाणे त्यांच्या हातापायांनी तिथल्यातिथेच निर्बाणीची घडपड केली असेल, आणि अखेर आत्मतेज

निघून जातांच सर्व शरीर काळेंठिकर पडले असेल. त्यांचे त्या काळचे भेसरु रूप माझ्यापुढे सारखे उमें रहात आहे. पण नको ग वाई, जगाने आपल्या हातीं सांपडलेल्या त्यांच्या मूर्तीचे जसे हाल केले तसे मी माझ्या कल्पना-सृष्टीतल्या त्यांच्या मूर्तीचे एक क्षणभरही करणार नाही. डोळे फोडून टाकीन, पण ती करुणमूर्ति पहाणार नाही! त्यापेक्षां त्यांच्यावरोवर-मागोमाग जाऊन वर स्वर्गात माझ्या दिव्य जयंतांचे अखंद दर्शन घेत बसेन! पण कोणत्या मार्गानें अगदी लवकर मृत्यु आणितो येईल? मंडळी घरी येण्याच्या पूर्वीच त्यांच्या मागोमाग या जगातून धाव ठोकली पाहिजे! स्वर्गातल्या एखाच्या अप्सरेनें त्यांना भुरल पाडण्यापूर्वीच-पण छे, माझे जयंत इतक्या क्षुद्र मनाचे का आहेत? देवा, प्रणयी जनांना इच्छामरण कां बरै दिले नाहीस? उत्कट इच्छेनें हेतु पूर्ण होतात असें म्हणतात; मग माझी इच्छा कां बरै पूर्ण होत नाही? अहाहा! ते इतके उदार आहेत की, मला इथे टाकून स्वर्गात सुद्धां जाणार नाहीत! शरीराच्या कैदेतून सुटलेला त्यांचा आत्मा या हवेतच माझ्या भोवतीं घोटाळत असेल! मग या शासासरशीं या सान्या वान्यांचे हृदयांत सांठवण करून ठेवूं का? देवा, किती अनुदार तू! मला मरणाची सुद्धां शिक्षा देत नाहीस ना? पण ही पहा, अशी मी इच्छेच्या एकाग्रतेने प्राण सोडणार.

[सत्त्व उभी राहते; कमलाकर घाईने येतो.]

कमलाकर : (स्वगत) अंतःकरणांत पेट घेऊन अंतल्या आंत भडकणाऱ्या सूडाच्या निश्चासांनी या वातावरणाला अजून आग कशी लागत नाही? देखाने भरलेल्या या दृष्टिपातानें ही भूमि फादून अगदी दुर्मग कां होत नाही? आणि आकाश तुदून खालीं कां कोसळत नाही? माझ्या पराभवाची सारखी परमावधि होत आहे. त्या दिवशी रात्री तुकून तेंदुमनांचे पत्र त्या रामोशाच्या हातीं पडले आणि त्याच्या हातून विद्याधराला मिळून सारा घोटाळा झाला! विद्याधराला ती जागा दिली आणि तिथें तो दरबडेखोर तें पत्र बदलायासाठी येऊन असा प्रकार झाला असावा! जयंत दोषमुक्त झाला, मनोरमा मेली. आतां लीलेचा आणि जयंताचा पुनर्निवाह होणार आणि तो आजन्म सुख भोगणार! विद्याधर हात्च मुचीलेचा पति ठरला! सारे मुखी होणार! पण हे सारे मला कसें सहन होणार! ज्याच्या डोळ्यांना चंद्रिकेचा प्रकाश पाहवत नाही, टवटवीत फुले पाहवत नाहीत, ज्याला कोणाच्याही मुखाची कल्पना सहन होत नाही, त्याने स्वतःच्या भयाण निराशेवर उभारलेले, आपल्या लहानपणापासूनच्या वैन्यांचे मुख कसें पहावें? मी तेथून इतक्या वेगाने

धावत आलों – पण मार्गावर तरंगणाच्या अणुरेणूहो, माझ्या हृदयांतल्या
श्वासाशी तुमची मिळणी झाल्यामुळे तुम्ही साक्ष आहां कीं, मी केवळ
प्राणाच्या भयानें पठालों नाहीं, तर अजून जयंताचा सुड वेष्यासाठीं पठालों
आहे. हा सुड घेतला नाहीं तर मेल्यावरही माझा प्राण जाणार नाहीं.
भूतयोनि अजून उत्पन्न झाली नसली तर यापुढे माझ्या जीवशक्तीच्या
चिकाटीमुळे तरी खास होईल. (पाढन) काय? लीला? ही इथें एकटी कशी?
करूं हिला अशीच ठार? म्हणजे झाले जयंताच्या सुखाचे मातेरें! मग मी कशीं
गेलों तरी वेहेच्चर! बस्स, हाच बेत ठरला! घरांतलीं माणसे अजून आपल्या
आनंदात मग आहेत तोंच हें फूल चिरडून टाकावें! (प्रकट) लीले, लीलावती!
लीला : कोण? कमलाकर? गेलाना हो जयंताचा आत्मा आपल्याला सोडून?
कमलाकर : (स्वगत) असें! जयंत मेला अशी हिची कल्पना आहे काय?
ठीक! पण हा काय चमकार? ही अजून मरत कशी नाही? नुसत्या माझ्या
विषारी श्वासाने फुले कोमेजूत जातील, ज्वालामय दृष्टीने तारका जवळून त्यांचा
काळोगळाचा कोळसा होईल, ही कल्पना खोटी ठरूं पहाते!

लीला : कमलाकर, कां हो वोलत नाही? आतां कशाला कचरतां? वाटेल ती
कठोर वातमी ऐकायला मी अतां तयार आहे! बोला, झाला ना त्यांचा
शेवट? नका सांगू, तुमच्या तोंडावर ती वार्ता स्पष्ट लिहिलेली दिसते.

कमलाकर : लीलाताई, काय सांगू? अखेर जयंत आपल्याला सोडून गेलेच.
लीला : त्यांत विशेष काय आहे? कमलाकर, माझा सुद्धां निश्चय ठरलेला
आहे! ज्या जगांत जयंताचा वास नाही त्यांत राहून मला काय करावयाचे
आहे? मी पण माझ्या आयुष्याचा शेवट करणार!

कमलाकर : अहाहा! लीले, धन्य आहे तुझ्या प्रेमाची! खास्या प्रणयिनी-
प्रमाणे वोललीस तु! असे तीव्र प्रेमाचे उद्भाव या भरतभूर्मीत पूर्वी एकदां
मात्र ऐकूं येत होते. प्रियजनांच्या मृत्यूनंतर मांग रहातें तें कशाचे प्रेमळ
हृदय?

लीला : होय ना? मला सुद्धां असेंच वाटते. आमहत्येचा माझा विचार
तुम्हांला आवडला ना?

कमलाकर : नुसता आवडला? माझ्या विचाराशीं पुरेपूर जमला!

लीला : म्हणजे तुम्हीही अत्महत्या करणार कीं काय?

कमलाकर : यात काय शंका? एवढ्यासाठीं तर सर्वांच्या आधीं धांवत आलों.
मोहांत गुरफटलेली आसमंडळी आपल्याला अडथळा करील, आणि मग

जयंतासारखा भित्र गेल्यावर या शून्य जगांत आपल्याला रहावें लागणार,
म्हणून तर मी सर्वांची नजर चुकवून इकडे आलो.

लीला : अहाहा ! कमलाकर, धन्य आहे तुमची !

कमलाकर : यांत धन्य कशाची ? जयंतासाठी कोण मरणार नाही ? हें पहा,
मी तेवढ्यासाठीं जालीम विष सुद्धां आणून ठेविले आहे. हें इतके जालीम
आहे की, एकदा पोटांत गेले म्हणजे कोणताही उतारा त्यावर चालत नाहीं.
लीला : तर मग कमलाकर, तुमच्या पायां पडतें. तें विष - त्यांची भेट घड-
विणारें तें अमृत - मला द्या.

कमलाकर : काय तुम्हाला हें विष देऊ ? आणि मी ?

लीला : तुम्ही पुरुष आहां, तुम्हाला पुन्हां मिळवितां येईल. द्या हो, घालाच
एवढी मिक्षा.

कमलाकर : तुमची विनवणी ऐकून यमाला सुद्धां दया येईल, मग मी तर काय
मनुष्यन्व आहें ! ध्या हें. मी दुसरें मिळवीन.

लीला : (विष हाती घेऊन) नेईल ना हें मला जयंतांच्या पायांबवळ ? अहाहा,
धन्य धन्य मी ! [विष घेते.]

कमलाकर : (स्वगत) अहाहा ! झाले माझे कर्तव्य. आतां सुटले तरी चालेल
किंवा सांपडले तरी चालेल. (प्रकट) सगळे घेतलेस ?

लीला : हो; आतां होईल ना माझे काम ?

कमलाकर : निखालस ! अविचारी लीले, ऐक ! जयंत जिवंत आहे, त्याच्या-
वरचा आरोप दूर झाला, अर्ध्या घटकेत तो येथे येईल. तिकडे मनोरमा
मेली. तुमच्या दोयांच्या पुनर्विवाहाला आतां कोणतीच आडकाठी नव्हती.
पण तशी ईश्वराची - नाहीं, तशी माझी इच्छा नव्हती ! म्हणून तुमच्या
प्रेमामृतांत मी हें प्रत्यक्ष विष कालविले आहे. बोल, लीले, बोल. पण आतां
तूं कशाची बोलतेस ? तुझे डोक्ये या विषाच्या प्रभावानें तारवटत चालले
आहेत. लीले, अशा भयाण सौंदर्याकडे पहाण्याची मला संवय आहे !

लीले, सूड - हा सारा बालपणापासून तुंवलेला माझा सूड आहे !

लीला : पण आतां तरी घेतलास ना पुरता सूड ? मग उगीच कां उभा आहेस
माझ्यापुढे आपले तोड घेऊन ?

कमलाकर : तुझ्या सौंदर्याचे मरण पहावयाला ! क्षणोक्षणीं तुझे सौंदर्य भयंकर
निराशेत सारखें विरत चालले आहे. शुक्राष्टमीची रम्य चंद्रिका रात्रीच्या
ऐन भरांत चंद्राच्या मृत्यूमुळे काळ्याकुऱ्या काळोखांत विरघळून जात असते,

त्याप्रमाणे तुझ्या आत्म्याची चंद्रिका—शरीरावर पसरलेली ही जिंवत शोभा
 आत्म्याचा लय होताना हां हां म्हणतं मृत्यून्या काळोखांत—प्रेताच्या भयाण-
 पणांत विरुन जाईल ! आणि मग या हाताने, नीट ऐक—दुमनच्या काळ-
 वंडलेल्या रक्काने रंगलेल्या हाताने, मनोरमेच्या संसाराची होळी करतांना
 तिच्या शिव्याशापांच्या आगीने करपून कोळसा झालेल्या या हाताने, दुमन-
 च्या पोराच्या मुक्या किंकाळ्यांच्या प्रतिख्वानीने दुमदुमलेल्या या हाताने,
 तुझ्या या जिंवत प्रेताला असे धरून तुझ्या ओंठावर उरलेल्या विषाचा—त्या
 अधरविषाचा आस्वाद घेईन, आणि मग येथून, या जगांनूनही वाहेर जाईल !
 लीले, दुमन अशीच आत्महत्या करून मेली आणि तिच्या प्रेताकडे पाह-
 तांना मला अशीच मेलेल्या तुंबनाची इच्छा झाली होती; पण त्या वेळी
 तिचे ओंठ संकळलेल्या रक्काने काळे पडले होते आणि माझे ओंठ आशेच्या
 जिंवतपणांने सुरत होते. पण आज तुझे ओंठ जसे विषाने काळे पडत आहेत
 तसे माझे ओंठहि कूरपणाच्या काळिम्याने रंगले आहेत. त्यांची विशारी
 तुंबनाची आशा आज पूर्ण करीन. लवकरन जयंत येथें येईल आणि तुझ्या
 ओंठाजवळ आपल्या ओंठांर्णी मेलेल्या प्रेमार्णी मुक्की गार्णी गाईल; त्या वेळी
 त्याच्यासाठी तुझ्या ओंठावरच्या विषांत माझ्या सुदाची भर धालून ठेवून
 नंतर तो नेत्रोत्सव पाहतां पोळ्या आनंदाने मी आपले डोळे मिटीन !
लीला : कमलाकर, आतां उगाच कशाला बोलतां ? माझ्या मनावर या
 बोलण्याचा परिणाम होण्याची वेळ निघून गेली आहे ! इहलोकच्या सुखाची
 मी मुर्दीच पर्वा करीत नाही ! हे सुख किती झालें तरी चंचल; आज जरी
 मिळालें असतें तरी उद्यां खास नाहीसे झालें असतें ! माझी दृष्टि, माझी
 आशा आतां स्वर्गातल्या सुखाकडे लागली आहे ! आज ना उद्यां जयंत
 तिथेच येतील आणि मग आम्ही जगन्नाथाच्या कृपादृष्टीच्या अक्षय्य किरणात
 अनन्त सुखाचा उपमोग घेऊ ! तिथें तर तुमचें विष बाधणार नाहीं ना ?

कमलाकर : लीले, काळनिंद्रेतले हे तुला स्वप्न पदायला लागले आहे ! अहाहा !
 हा पहा जयंत पण आलाच ! (हातात फुलांची माळ घेऊन जयंत येतो.) त्याला
 तरी माझा सुड चांगलाच मानवेल ! लीले, बाळपणी तुम्ही दोघें ज्या दृष्टीने
 माझ्याकडे पहात होतां त्या दृष्टीने मी आज तुमच्याकडे पहाणार आहें.
जयंत : आनंदी आनंद गडे ! इकडे तिकडे चहूंकडे !!
लीला : अहाहा ! आनंदी आनंद गडे ! इकडे तिकडे चहूंकडे !!
कमलाकर : खरोखर, आनंदी आनंद गडे ! इकडे तिकडे चहूंकडे !!

जयंत : लीले, आपल्या बाळकर्विच्या ‘आनंदी आनंदाचें’ खरें रहस्य मला आज कळत आहे ! मी आज ब्राह्मानंदांत आहे ! लीले, जें सुख कायमचे नाहीसें झाले म्हणून वाटत होतें त्याचा खराखुरा आरंभ मात्र झाला आहे ! लीले, माझ्यावरचा नसता अपराध दूर झाला ! सुशीलाताईचे भाग्य पुन्हां उदयाला आले ! विद्याधर हेच गुणाकर ! त्याचा अन्त मुऱ्ठी झालाच नव्हता आणखी, लीले, आपल्या पुनर्विवाहाला बावासाहेब सहानुभूति देत आहेत !

कमलाकर : पुनर्विवाह आतां पुनर्जन्मी !

जयंत : कोण कमलाकर ? जा; इथून लौकर बाहेर निघून जा. सरकारचे शिपाई तुला धरण्यासाठी तपासांत आहेत ! पण मी ब्रह्मानंदांत बुडालों आहें आणि माझ्या उत्कट आनंदाच्या वेळी दुसऱ्याला दुःख व्हावें ही कल्यना सुद्धां मला सहन होत नाहीं ! जा. पफ, कमलाकर आपले प्राण वांचीब ! माझ्या आनंदाचा उत्कट प्रकाश, लीलेची लावण्यचंद्रिका आणि तुझ्या कृष्णकर्माचा दाट काळोख हीं सारीं एकाच जारी, एकाच वेळी शोभत नाहीत ! लीले, या कमलाकराचे अपराध तुला माहीत नाहीत; पण ते कल्यापूर्वीच तं त्याला क्षमा कर ! हा पहा सुंदर फुलांचा झेला ! याच्याच वासाने मी वेडा झाले आहे ! हा मी तुला अर्पण करणार आहे. याच्या वासाने – पुन्हां फुललेल्या प्रेमाच्या या वासाने तं युग होशील, माझ्यासारखी वेळी होशील ! पण लीले, तं बोलत कां नाहीस ?

कमलाकर : ती काय बोलणार ! जयंता, असा बेफाम होऊ नकोस ! माझ्या-सारखा जिवल्या मित्र जिवंत असतांना तो तुला आनंदाचें वेड करू लागू देईल ? दुःखाचा तुला चांगलाच अनुभव आहे आणि तोच मीं यापुढे तुझ्या कपाळीं कायमचा लिहून ठेविला आहे.

जयंत : अरेरे ! मला तुझी दया येते ! पण बोल, कमलाकर, तुला वाटेल तें बोल. मी जसा प्रेमाच्या ब्रह्मानंदांत वेडा झाले आहें तर्से तुला तरी निराशेच्या तीव्रतेने वेड लागल्यावांचून करू राहील ? तुझ्या बोलण्याचे मला कांहीच वाटत नाहीं.

कमलाकर : अरेरे ! जयंत, माझें योगसाधन अजून पूर्ण झाले नाहीं त्याला माझा नाइलाज आहे ! माझ्या कृतीची शक्ति अजून माझ्या वाणीत, माझ्या दृष्टीत मिनली नाहीं ! अजून माझ्या नुसत्या रागाने तुझे हृदय फादून जात नाहीं ! दृष्टीने तुझ्या हातांतलीं फुले कोमेजून जात नाहीत; पण कृतीने मात्र तुझ्या हृदयांतले नाजूक फूल – तुझी – लीला – अगरी कपूर, पार जाव्हन

टाकिली आहे ! तुझ्या मरणाची घातमी कानीं पूऱ्य नये म्हणून घार्दीने लीला
इकडे निवून आली, नंतर मी इथें आलो; लीलेच्या गैरसमजाचा फायदा घेऊन
मीं तिला हॅं विष घातलें आहे; या विषावर कसलाहि उतारा चालत नाही !
ऐकलेस हॅं ? आतां सोड आपल्या आनंदाचें वेड !

जयंत : लीले, काय ऐकतों हॅं मी ?

लीला : अगदी सत्य; विषापेक्षाही कळू सत्य !

जयंत : हाय ! लीले ! काय केलेस हॅं ? कमलाकर, तुझ्या राक्षसी वृत्तीचा
अपमान केला त्याची क्षमा कर ! तुझ्या वाणीने खरोखरीच माझे हृदय
फादून गेले आहे. तुझ्या दृष्टीने हीं फुले खरोखर एका क्षणात करपून गेलों
आहेत. त्यांच्यांत आतां फूलपण राहिले आहे कुटें ? लीले, लीले, लाडके
लीले, काय केलेस हॅं ? [तिच्या गव्याला मिठी मारतो.]

कमलाकर : चस्स ! ज्ञाले माझे काम ! आतां माझा पराक्रम सुशीलेला – त्या
दुसऱ्या मानी पोरीला – कळवितो ! आणि मरा – मर काय होईल तें होवो.

[जातो. वसंत घार्दीने प्रवेश करतो.]
जयंत : वसंता, घात ! सर्वस्वीं घात ज्ञाला रे ! धांव, आधीं बाबासाहेबांना
घेऊन ये ! लीलेने हॅं भयंकर विष घेतलें आहे !

वसंत : (पुढीचा कागद पाहून) आणि तेही हॅं विष !

जयंत : जा तू आधीं ! बाबासाहेबांना घेऊन ये ! धांव. [वसंत जातो.]

लीला : जयंत, काय हॅं ? यांत रडण्याचें काय वरें कारण आहे ! इहलोकच्या
कृत्रिम ताटाहुटीने हृदयाचा प्रेममय क्रृणानुबंध कायमचा का तुटणार आहे ?
दोन दिवस धीर धरा ! क्षणिक सुख गेले म्हणून काय ज्ञाले ? ही पहा विषाच्या
जोराने आंतर्त्या अंत माझी दृष्टि ओढत चालली आहे, दृश्यसृष्टि आकुंचित
दिसून अदृश्य सुधीचे वैभव दिसावयाला लागले आहे ! उठा, अनंत सुख,
अनंत प्रेम, अनंत ऐक्य, मिळवायची आशा धरा.

जयंत : प्रणयसृष्टि, माझी प्रणयसृष्टि जळून खाक ज्ञाली ! लीले, भेट, मला
कडकडून भेट; इतकी कडकडून भेट, कीं देहाच्या स्पर्शावरोवर त्यांतल्या
विषाच्या लहरी माझ्याही देहांत भिन्न लागतील ! लीले, माझे सारे शरीर जड
ज्ञाले आहे. शरीरांतले अणुरेणु जागच्याजागीं खिळून एकाची वृत्ति दुसऱ्याला
कळत नाही. परमेश्वरा, राक्षसी प्ररमेश्वरा, सुखदुःखाचा काय खेळ मांडला
आहेस हा ! चळ, लीले, चळ, मी पण तुझ्यावरोवर येतो ! या पापी जगाचा
संग सोडून आपण केवळ प्रेमाचे देह धारण करून एखाचा कळीच्या हृदयांत

ल्पून वसूँ; प्रेममय काव्यबंधाने तिचें तोड कायमचें बंद करून टाकूँ; आणि अनंत काळपर्यंत त्या कलिकेच्या गर्भातल्या परागरेण्यून्या सृष्टीत, या रेणूवरून त्या रेणूवर सारखा प्रेमाचा लपंडाव खेळत वसूँ! लीले, त्या कलिकेच्या सुगंधी ब्रह्मांडांत घटकेत एका रेणून्या आडपडचानें सुखमय विरहाचें सुख मोगूँ त्या स्थिरीत या बाहेरच्या जगात खेळणारा वारा सुद्धां आंत येताना कलिकेच्या कोमलपणातून गाळून शुद्ध करून घेता येईल !

लीला : पण या ब्रह्मांडाच्या कळीतच हे सुख मिळत नाही असें थोडेंच आहे !

प्रेममय परमेश्वर —

जयंत : नाहीं, लीले, परमेश्वर प्रेममय नाहीं ! नको, त्याच्या सृष्टीतील कलिका नको, त्याचा स्वर्गलोकही नको ! तीले, मध्यांशी फांसावर चढताना मी मरणाल मीत होतो; पण आतां मला प्रेमाचें विलक्षण ऐर्य चढले आहे. मी पण विष घेतो आणि दोयें बरोबरच मरून प्रणयाची निराळी सृष्टि निर्माण करूँ. ही भूमि नको, तें आकाश नको. तारांचा रस पिळून त्याने मेघ-मंडळांतल्या गारांचा वाढा बांधू आणि चिरकाल त्यांतच राहूँ; पण या परमेश्वराचे आतां नांव सुद्धां नको ! पूर्वसंचितामुळे तुझ्यासारख्या नाजुक फुलाला सुद्धां जो कोमेजून टाकतो, तिचे अपराध — मग ते किती का असेनात, ज्याला माफ करतां येत नाहीत, तो परमेश्वर निर्विकार आहे असे कोणी म्हणावें ? लीले, मनुष्याला एखादें फूल निर्माण करितां आले तर तो त्याला नुसतें हातावर झेलील आणि आजन्म त्याचे पोवाडे गत बसेल ! पण परमेश्वर दररोज हजारों फुले फुलवितो आणि दुसरे दिवशीं निर्दयपणानें ती सारी चिरडून टाकितो. एखाद्या कवीनें तुझ्यासारखी नायिका निर्माण करून तिचा असा निर्दय शेवट करण्याचें मनांत आणले असतें तर तें भयंकर शब्दचित्र रेखाटाना त्याची लेखणी बंद पडली असती आणि त्याच्याच अश्रून्या ओघांत तीं कठोर अक्षरें पार वाहून गेलीं असतीं. पण अमानुष परमेश्वर हे सारे खेळ सहज करीत असतो ! लीले, हा ईश्वरी कोप मी कसा सहन करूँ ?

लीडा : नका, जयंत, परमेश्वराला दोष देऊ नका ! परमेश्वराची कुति सुद्धां अजून बाल्यावस्थेत आहे ! ही ब्रह्मांडाची कळी अजून उमलायची आहे ! ब्रह्मांडाचे फूल कायमचें फुलविष्यासाठीं परमेश्वर दररोज हजारों फुले निर्माण करण्याचा अभ्यास करीत आहे ! बालपरमेश्वर आकाशाच्या पाठीवर विजेच्या वेड्यावांकड्या रेघोच्याच ओढीत आहे; त्याचा हा सृष्टीचा अभ्यास

पुरा ज्ञाला, अक्षयतारूप्य प्राणिमात्राला देतां आले, सूयग्रकाशांत चंद्रिकेन्द्री
शीतलता आणितां आली, फुले कायमचीं फुलवितां आळीं, म्हणजे प्रेममय
परमात्मा या ब्रह्मांडकलिकेचा अक्षय विकास करील आणि आज या गोल-
कलिकेत अटकलेल्या तारका—मृतांच्या आत्म्याचे हे परागरेणु, विश्वाचे
पुष्प उमल्यांच अमर्याद अनंतांत चहूंकडे उधळूं लागतील ! तोपर्यंत खन्या
सुवासाठीं आपण धीर धरिला पाहिजे !

जयंत : लीले, या आशीर्वादानें मला धीर कसा येईल ? लीले, लीले, मला
आज्ञा दे, मी पण आत्महत्या करून तुझ्या पाठोपाठ येतो; या लीलाशून्य
जगांत मी कसा राहूं ?

लीला : मरणकाळच्या शब्दांदृष्टके सत्य दुसऱ्या कशांतही नसरें. जयंत,
तुम्हाला माझी शपथ आहे, तुम्ही आत्महत्या करून नका ! तुमचें कार्य
अजून ज्ञाले नाही ! माझी करुणकथा सर्व जगाला सांगा. माझ्यासारख्या
हजारों बालविभवा हृदयांत मेलेल्या आशेच्या समाधीवर अशूंचीं फुले बाहत
असतील त्यांचा उद्घार करा. कठोर समाजाचें पाषाणहृदय भेदून त्यांतून शुद्ध
प्रेमाचे पाट वहावयाला मार्ग मोकळा करून द्या आणि मग कालावधीने
परमेश्वराजवळ या, म्हणजे आपण अक्षय्य सुख भोगीत चासू !

जयंत : लीले, या जडवृत्ति, निर्जीव प्रेताच्या हातून हैं काम कसें होणार ?
कोणत्या संजीवनीच्या सामर्थ्यानें मला हाळचाल करण्याची शक्ति मिळेल ?

लीला : असे निराश होऊं नका ! माझी इच्छा, माझी आज्ञा, मूर्तिमंत प्रेमाचे
उद्घार समजून तरी माझ्या शब्दांना मान द्या !

जयंत : ठीक आहे, तुझी आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे ! पण तूं मात्र मला
असा अनाथासारखा भूलोकावर टाकून स्वर्गीत जाऊ नकोस ! तेजोमय
तारका होऊन आकाशांत सारखी चमकत रहा म्हणजे मला नेहमीं धीर
मिळत जाईल ! लीले, लीले, मनांत होतें काय, आणि हैं ज्ञाले काय ?

[सुशीला, गोकुळ, विद्यावर वैगेरे मंडळी येतात.]

गोकुळ : लीलाताई, काय हो केले हैं ? आतां या तुमच्या गोकुळाला
वेळोवेळीं संभाकून कोण हो वेईल ? भाऊविजेच्या दिवशीं या दरिद्री भावाची
आसवांची ओवाळणी आनंदानें घ्यावयाला माझी कोणती लीलाताई
पुढे येईल ?

सुशीला : लीलाताई, काय ही तुझी दशा ! पहा ग या तुझ्या सुशीलेकडे,
तुझ्या त्या तेजस्वी ढोक्यांनी एकदां तरी पहा ! लहानपणीं तुझ्या गजन्यांतालीं

फुले एखादे वेळी कोमेजूत जात आणि तुं रड्डूं लागलीस म्हणजे मी माझ्या गजन्यांतर्ली फुले तुला देत होते; पण आज तुझ्या डोळ्यांची ही फुले कोमेजूत जाताहेत तेथें कोणती फुले बसवूं? या माझ्या डोळ्यांची की माझ्या जिवाची?

[लीला जयंत व सुशीला यांच्या अंगावर पडते.]

लीला : [हसत] गोकुळ, सुशीलाताई, काय हा मोह! ताई, ते मला नेहमी धीर देत होतीस आणि आज हें काय मांडिले आहेस? आज ना उद्याआपल्या भेटी होणार खास! विद्याघर, तुम्ही तरी सान्यांना धीर चा! हो, पण तुम्ही तर माझ्या ताईचे गुणाकर! गुणाकर, ताईला, जयंतांना, गोकुळला नीट संभाळा.

सुशीला : लीले, लीले, तुं नाजुक कळी, तुझ्या अंगी हें घैर्य कुठून ग आले? नको, अशी हंसू नकोस; माझ्या हृदयाचें कसें पाणी पाणी होतें आहे! तुला होतें आहे तरी काय? ही कठोरता कोठून आपलीस? या तुझ्या स्थितीला म्हणूं तरी काय?

लीला : काय म्हणूं? केशवसुतांचें तें गाणे आठवतें ना तुला? अहाहा!

हर्षिदेद ते मावळले! हास्य निमाले, अश्रु पळाले।

कंटकशर्लें बोथर्लीं! मस्मालीर्वा लव वळीं।

कांहीं न दिसे दृष्टीला! प्रकाश गेला, तिमिर हरपला।

काय म्हणावैं या स्थितिला। ज्ञपूर्जा गडे ज्ञपूर्जा॥

ताई, हाच्च बरें ज्ञपूर्जा! ताई, येते मी आतां! जयंत, माझी विनंति लक्ष्यांत ठेवा! अहाहा! ज्ञपूर्जा, गडे ज्ञपूर्जा! [निश्चेष्म मरते.]

जयंत : गेली, गेली, शापभ्रष्ट देवी, माझ्या हृदयाची देवी, या जगांतून निघून गेली! लीला, हाय हाय, लीला! लीलालालस हृदया! आतां तुझ्या उड्या बंद ठेव! लीला अखेर काय बरें म्हणाली? ज्ञपूर्जा गडे ज्ञपूर्जा! हेच खरें! हीच स्थिति आतां मलाही स्वीकारली पाहिजे. तुटला—जगाचा आणि जयंताचा पार संबंध तुटला! लीले, आतां फक्त एक तुझी आज्ञा हीच माझ्या हृदयाची गीता! दुसरें कांहीं नको! या जगांतले आपले जीवन संपले; आपला अवतार संपला!

[उठून उभा राहतो.]

जल् गइ है दिलसे ये जहां, अब् क्या रहा है यहां।

ऐ कलिया दिले चमनकी, अब् फूल फिरसे और कहां।

न किक है बागे जहांकी, न उसके कुलमुखत्यारकी।

हैं तुटगाई कडियां कडियां, अब् जंजिरे प्यारकी ॥

[फुळांची माळ तोडून फुले लालेच्या प्रेतावर पसरितो. पडदा पडतो.]

प्रवेश तिसरा

[बाबासाहेब प्रवेश करितात.]

बाबासाहेब : अरेरे, कोण भयंकर स्थिति ही ! सान्या आनंदाचा कळस झाला ! लीले, काय केलेस हैं ! असे किती तरी प्रेममय जीव समाजाच्या राक्षसी पावलंखाली चिरडून जात असतील याची आम्हांला कल्पना तरी आहे काय ? अरेरे ! बदललेल्या परिस्थितीमुळे तसुणांच्या मनाची स्थिति काय होत चालली आहे हैं लक्षांत घ्यावयाचें नाहीं; हजारो वर्षांच्या वहिवाटी-प्रमाणे लग्न करतांना वधूवरांची हृदयें कर्शी आहेत हैं पहायचें नाहीं; आजनम सुख ज्यावर अवलंबून रहावयाचें तो एकदां बिनसला कीं कायमचा — असा लग्नविधि निव्वळ आंघळेपणाने घडवून आणावयाच्चा; एकदां लग्नाची घडी मोडल्यावर ती कोणत्याही मार्गाने पुन्हा नीट बसवावयाची नाहीं; अनाथ विधवांच्या अश्रुजलांत त्यांच्या हृदयाचें प्रतिबिंब दिसू लागले की जुनाट श्रुति-स्मृतीचीं फाटकीं पाने डोळ्यांपुढे घरावयाचीं ! हरहर ! राक्षसी समाजा ! किती दिवस तू असे भयानक खेळ करणार ? जुनेपणांच्या नसत्या अभिमानांत किती दिवस डोळे ज्ञांकून पडणार ? राक्षसी पण निर्जीव रुढीला आणखी किती कोमळ आणि जिवंत हृदयांचे बळी देणार ? लीले, काय भयंकर जागृति करून गेलीस ही !

[गोकुळ येतो.]

गोकुळ : बाबासाहेब, चला लैकर ! तिकडे मंडळी बाट पहात आहेत.

बाबासाहेब : चल ; संकटाला तोड हैं दिलेच्च पाहिजे. [जातात.]

[भूतमहाल कमलाकर प्रवेश करतो।]

कमलाकर : त्या दरोडेखोराला इतक्या तांतडीने यायला सांगितले तरी अजून कां वरै आला नाहीं ? त्या रामोशाच्या तोंडां एकदां चांदीसोन्याचा बोळा कोंबून त्याला कायमचा मुका केला म्हणजे माझ्याविरुद्ध प्रत्यक्ष पुराव्यानिशी औरडायला दुसरें कोणतें तोंड उरणार ? एवढा साक्षीदार नाहीसा केला म्हणजे माझ्यावर कायद्याची कुरघोडी करण्याची कोणाची छाती होणार आहे हेंच मला पहावयाचे आहे ! अजून माझ्या कर्तव्यगारीने मी या बाबळ्या जगाला या हातावर खेळवीन ! या दुनियेच्या बाजारांत अशी एकही चीज नाहीं कीं, जिचे मोल ठरले नाहीं — कीं जी पैशाने विकत घेतां येत नाहीं ! माझा सारा विश्वास माझ्या कसलेल्या कर्तव्यगारीवर आहे ! माझी कर्तव्यगारी, माझी एवढी कर्तव्यगारी — पण कमलाकर, तुझी कर्तव्यगारी तरी काय किमतीची ठरली ? तुझ्या मनाची आशा, तुझ्या कर्तव्याचे कर्तव्य, लीलाजयंतावर दुःखाचा वर्षाव करून त्यांचीं मने मारून टाकायचा तुझा हेतु खरोखरीच साधला आहे का ? नाहीं, नाहीं, माझ्या मनाच्या तळांतून या प्रश्नाचे ‘नाहीं, नाहीं,’ हेंच उत्तर निघत आहे. लीलाजयंतावर मीं संकटें आणिलीं खरीं; पण त्यांना दुःख मात्र मनासारखें मुळीच झाले नाहीं ! त्यांचे दुःख सुद्धां सुखाचें, लीलेचें मरण शांतवृत्तीच्या सुखाचें, आणि जयंताचा उद्गेह सुद्धां सुखमय प्रेमकल्पनांत गुरफटलेला ! ही पहा मीं कोऱ्हन ठेविली असतां आत्महत्या करून सुद्धन गेलेली दुमन, माझ्या हाताला झटका देऊन गाडीतून उडी याकतांना तिरस्कारानें माझ्याकडे पाहणारी मनोरमा, ही चदत्या विषाच्या अमलांत सुद्धां मला तुच्छ समजणारी लीला, तिघी विजयी मुद्रेने माझ्याकडे पाहून हंसून माझा उपहास करीत आहेत ! मग मीं त्यांना खरेखुरें दुःखी तें काय केले ? छेः छेः ! ही नुसती माझ्या कर्तव्यगारीची थड्हा झाली ! उल्ट त्यामुळे माझ्या मनाला आग लागून राहिली आहे ! नाहीं; झाले एवढ्यानें माझे समाधान ब्हावयाचे नाहीं. अजून जयंत जिवंत आहे, सुशीला आहे, माझा दोन बेळां घात-करणारा तो विद्याधर आहे, या सर्वांना अजून माझ्या सडाची जाणीव करून देईन, तेव्हांच मरायला तयार होईन. तोंपर्यंत, यम खरोखरीच असला, आणि प्रत्यक्ष त्यांने जरी ‘कमलाकर, कमलाकर’ म्हणून सारख्या

हांका मारल्या— [पडथात ' कमलाकर, अहो कमलाकर—']

कमलाकर : (दच्कून; नंतर हंसून) कमलाकर, काय हें ? यमाच्या प्रत्यक्ष
कुटीची हंसून थट्ठा करणारा तू, आतां नुसत्या त्याच्या कहगेनें दच्कलास !
हा तो दरोडेखोर ! मनुष्यरूपाने वावरणान्या या यमद्रताची भीति मला काय
म्हणून बाटवी ? (दरोडेखोर येतो.) ये, जरा उशीरसा केलास ?

दरोडेखोर : अरेच्चा, ही काय चुकामूक आहे ? कमलाकर कोण ? तुम्ही का
मी त्या दिवशी ज्यांना कागद दिला ते ? आणि मला बोलाविले कुणी ?

कमलाकर : तुला बोलाविले मीच. कमलाकर मीच. पण तूं ज्याला पत्र दिलेस
तो मात्र निराळा ! अणि त्या तुझ्या चुकीमुळेच मोठा घोटाळा झाला आहे !
दरोडेखोर : तो कसा काय ?

कमलाकर : ती भानगड सांगायला फार वेळ लागेल, आणि मी तर अगदीं
डोळ्यांच्या पापण्यांची उचडदांप मोजावयाच्या वेतास आले आहें. त्या
दिवशी त्या पेटीची जी भानगड केली ती आतां जिवावर येऊन बेतली आहे.
तिच्यामुळे मी सांपडणार आहें एका खटल्यांत. तुलाही त्यांत बराच शेक
लागणार आहे. माझा साथीदार म्हणून माझ्याविरुद्ध खरा साक्षीदार
तूं एकटाच आहेस, तुझ्या साक्षीमुळे तूं आणखी मी दोघेही गोत्यांत येणार
आहोत; म्हणून त्या भानगडीची मिटवामिटव करण्यासाठी मी तुला बोला-
विले आहे.

दरोडेखोर : कशी काय मिटवामिटव करणार सांगा पाहूं ?

कमलाकर : त्यांत काहीं विशेष नाही. हे पांचशे रुपये तूं घे आणि आणि कोठे
तरी दूर देशी निघून जा. तूं निघून गेल्यावर मला शहाजोग पकडण्याची
कोणाची छाती नाही. आणि यामुळे तुझ्या मागाचा जंजाळ चुकेल. समज, या
साक्षीसाठी तूं सरकारी लोकांच्या एकदां नजरेस आलास म्हणजे तुझ्या धंद्याच्या
चावतीत तुला पहिल्यासारखा मोकळेपणा मिळेल का ? अरे वेड्या, कदाचित्
या चावतीत तूं सुद्धां खोड्यांत पडशील ! त्यापेक्षां आपले ठाणेच इथून हल्ल-
विलेस तर आपण दोघेही सुखी होणार नाहीं का ? पहा ! फार विचार
करीत वसण्याची ही वेळ नाही. हे पांचशे रुपये; आणखी लागले तर मागून
घे आणि इथून आपला पाय काढ ! काय पसंत आहे का हा विचार ?

दरोडेखोर : पसंत आहे. या ते रुपये. (रुपये घेतो.) ठरला माझा विचार
कायम ! आतां तुम्हांला युक्ति सांगतो. जरा जवळ या; कान करा इकडे !

[कमलाकर जवळ घेतो. दरोडेखोर त्याच्या मानेवर हात देतो.]

कमलाकर : अरे, हैं काय ? माझ्यावर कां—

दरोडेखोर : गप्प, रावसाहेब, अगदी गप्प. आठाओरड करुन कांहीं उपयोग नाहीं. नीट सुकाढ्यानें उभे रहा. माझ्या कामांत कोणी अडथळा आणलेला मला खपायचा नाहीं.

कमलाकर : म्हणजे तू माझा जीव घेणार कीं काय ?

दरोडेखोर : अगदीं सहज ! तुमच्यावारखा उरीच विचार करीत बसणारा हा गडी नव्हे !

कमलाकर : अरे पण, असा संयन्त्रणानें माझा प्राण व्यायला तयार आलास त्याला कारण तरी काय ?

दरोडेखोर : हैं चवा रावसाहेब, तुम्हां पांढरपेशा लोकांशी भागीचट्यानें एकदं धंदा केला कीं त्यांत हीं कुलंगडी निप्रायचीं ! समजा, आज एक मी पळून गेलो; पण पुढे तुम्हांला पकडले; आणि तुम्हीं माझे नांव घेतले म्हणजे पुन्हां येरे माझ्या मागल्या ! आणि अशी भागूराई वाटेल त्याचे नांव व्यायाची ! तेब्हां ही तुमची शिकलेली अकळ आम्हांला नको ! सरकार तरी तुम्हांला पकड्यन शिक्षाच करणार ना ? मग मींच तें काम केलं तर काय वाईट ! मग तर झालें ना मी मोकळा ?

कमलाकर : काय राखस आहेस रे ! तुला कांहीं अंतःकरण — विचार —

दरोडेखोर : रावसाहेब, वस्स करा हैं चन्हाठ ! दयामाया तुम्हांला दालबायची ? अहो, घरच्या वायकांना तुम्ही बाहेर विकणारे ! आणि मला हैं विचारतो ? रावसाहेब, देवाला पण डोळे असतात ! देव नेहमीं कांच्यानें कांदा काढतो ! अहो, पापच पापाला गिळते. विचारीं भर्णी माणसें का आपलीं कामें सोडून तुमच्या आमच्या मांगे धांवत येणार आहेत ? तुम्ही आम्ही एकमेकाच्या उरावर बसायचे ! आज तुमच्या गळ्यावर आमचा हात; उद्यां आमच्या गळ्यावर आणखीं तिसऱ्याचा हात ! (लाला खालीं पाढून त्याचा गळा दाबतो.) हं, रावसाहेब, ताकद ओळखून मग अशी धडपड करा ! उरीच कां मरतांना अशी मेहनत करितां ?

कमलाकर : अरेरे, अखेर हेच तत्व खरे कीं —

कलजुग नहीं करजुग है, तू दिनको और रात ले ॥

क्या खूब सवदा नद है, इस हाथ दे इस हाथ ले ॥

[दरोडेखोर त्याचा गळा दाढून प्राण खेतो. पडदा पडतो.]

५८५

[लीलेची विता जनत आहे. संन्यासवेष घेतलेला जयंत व इतर मंडळी.]

जयंत : हर्षखेद ते मात्रक्ले । हास्य निमाले, अशु पळाले ॥

कंटकशर्यें दोयटर्णी । मस्तमालीची लव वठली ॥

काहीं न दिसे दृष्टीला । प्रकाश गेला, तिमिर हपला ॥

काय म्हणावें या स्थितिला । झापूर्णा गडे झापूर्णी ॥

अहाहा ! विद्याधर, ही पहा माझ्या हृदयाची होठी ! या पहा आशेच्या ज्वाळा आणि हा पहा माझ्या मनोरथाचा धूर ! प्रीतीचे प्रेत जाळण्यासाठी आणखी किंती कडोर व्हावयाला पाहिजे ? स्मशानांत अदृश्यरूपानें वावरण्या पिशाचांनों, भूतांनों, संभावा, या पवित्र होळीची जागा कल्पान्तरपैर्यंत नीट संभाळा ! तुमच्यापेक्षां मर्यंकर, कूर अशा मनुष्यांचं—दयामाया यांचं स्मशान झालेल्या जगांतल्या मानवी भूतांचं—या पवित्र प्रणयसमाधीवर पाऊल सुद्धां फिरकूं देऊं नका. हें लीलाभक्त अग्निनारायणा, मनुष्यांच्या श्वासानें दापी झालेला वारा जर या चिंतें शिरुं लागला तर त्याला जाळून दिव्य करून मग लीलेजबळ येऊं दे ! आणखी तुझ्या तेजानें जसा या रात्रीच्या वेळी हा स्मशानांतला काळोख नाहीसा केला आहेस तसा आमच्या समाजांतल्या अंधारावर या लीलालित ज्वाळा पसरून चोर्हांकडे प्रकाश पाड ! अहाहा ! माझ्या लीलेच्या पवित्र देहाच्या अंशाअंशासाठी पंचमहाभूतांची कोण घडपड चालली आहे ही ! हा अग्नि तिच्या जडदेहाला आपल्या ज्वाळांशीं एकजीव करीत आहे; भूदेवी आपल्या प्रेमल बालिकेची रक्षा मातृप्रेमानें ओढीत आहे; सोसाच्याचा वारा तिच्या रक्षेचा एखाद-दुसरा कण मिळाला तेवढाच वेजन दिगंतराला पळून जात आहे ! लीलेचा आत्माच आपल्याला मिळणार म्हणून हें आकाश आनंदानें तारकारूपी नेत्र मिच्कावीत आहे, आणि ही जलदेवता तर राखेंत मिळून एकरूप होण्यासाठीं अशून्या पवित्र रूपानें माझ्या ढोळ्यांतून सारखी धांवत आहे ! आणखी लीलेसाठीं असें कोण होणार नाहीं ? तरी पण हे पवना, तूं असा निर्दय होऊन सारेच रक्षाकण उडवून नेऊ नकोस ! हिच्या प्रेमासाठीं खराखुरा संन्यास घेण्यासाठीं थोडीशी रक्षा तरी राहूं दे; म्हणजे ती प्रेमाची राख माझ्या अशून्त मिजवून या माझ्या शरीराला मी लावीन !

विद्याधर : जयंत, ज्ञालें तें ज्ञालें; आतां शोक करून काय फळ ?

जयंत : विद्याधर, हा तुम्ही शोक समजतां ? नाहीं, हा शोक नाहीं; माझे हृदय, माझे प्रेम, माझा जीव, माझे सर्वस्व मीं या होठीत याकिले आहे. लीलेच्या आज्ञा पाळण्यासाठी मी एक दगडाचा पुतळा ज्ञालें आहें. आणि लीलेच्या प्रेताला स्वाहा करणाऱ्या अग्रीच्या या ज्वालारूपी हजारों जिमांतून घडधड निश्चारे निराशेचे उद्धार माझ्या पाषाणहृदयावर आदकून तोंडावाटे हा त्यांचा प्रतिध्वनि मात्र बाहेर पडत आहे. मला जर शोक करावयाचा असता तर सारे ब्रह्मांड हालवून सोडिले असते. माझ्या करुणारवानें पाश्राणाऱ्या हृदयाचा भेद केला असता, आणि अश्रूंच्या ओवानें ही घडधडणारी चिता एका क्षणांत विश्वरून टाकली असती ! पण मी तसें करणार नाहीं. अग्री-नारायणा, तुझा भयानक खेळ चालू दे. तुझ्या ज्वालांच्या पंखांनी माझ्या लीलेच्या आत्म्याला स्वर्गात उडून जाऊ दे ! अहाहा ! विद्याधर, पहा, पहा, बोलतां बोलतां आकाशांत कशी गर्दी होत चालली आहे ती ! पण या तारका, तुमच्या नेहमींच्या निर्दय तारका - सुखांत रमलेल्या किंवा दुःखांत करपलेल्या जीवांकडे फत्तराप्रभाणें सारख्याच दृष्टीने डोळे मिच्काविणाऱ्या, भविष्यांत होरपकून काढणाऱ्या पण चाल्या काठी खन्या बाटणाऱ्या, आशेच्या समुद्रावर शेवटी बुडण्यासाठी आपण होऊन तरंगणाऱ्या अलड बालकांच्या हृदयभेदक मनोरथांना हंसणाऱ्या - नेहमींच्या तारका नाहीत बरे ! या माझ्या लीलेच्या प्रेमतारका ! तिच्या कोंडलेल्या मनांत उरलेल्या प्रेमाचा एक एक बोल या आगीच्या लाटांत मंगलस्नान करून दिव्यरूपानें वर जात आहे - लीलेच्या प्राणज्योतीबोवर या चितेच्या ठिणग्या पाबन होऊन तारकापदाला पोहोचत आहेत ! आणि विद्याधर, उद्यांच्या या नव्या तारामंडळांत, या ताराक्षरांनी खचिलेल्या प्रेमस्वरूपिकांत माझ्या लीलेच्या आत्मा कौसुभासारख्या चमकतांना दिसेल ! तो दैदीव्यमान प्रणयतारा आजच्या हत्तभागी पण उद्यांच्या भाग्यशाळी जयंतावर स्वर्गीय, तेजोमय प्रेमस्वर्गाची वृष्टि करील ! काय, विद्याधर, तुम्हांला हैं खरे वाटत नाहीं ? छें, माझी लीला मला तसें वचनच देऊ गेली आहे ! आणि तिनें एकदा शब्द काढला कीं तो कायमचा ! लहानपणी तिनें मला प्रेमाचें वचन दिलें, आणि—पण तिचें प्रेम तुम्हांला करै कळणार ! विद्याधर, तुमची आमची लीला साक्षात् देवता होती बरे ! आतो उद्यां तुम्हांला कळेल, उद्यां आकाशांत चमकणाऱ्या तारामंडळांतून माझ्यावर जेव्हां प्रेमाश्रूंचा पाऊस पडेल,

लीलेच्या ताराकिरणांर्ही माझ्या डोळ्यांची किरणे प्रेमप्रलाप बोलून लागतील तेव्हां तुमची खात्री होईल ! विद्याधर, तिने मरताना असेच ठरविले आहे ! अरे, पण, किती वेडा मी ! [चितेकडे जाऊ लागतो .]

विद्याधर : (याल थांबवून) जयंत, काय हें – चाललां कुठे त्या आर्गीत ?

जयंत : आर्गीत ? अहो तुम्हांला ती आग वाटते; पण माझ्या आत्म्याची ती चंद्रिका आहे वरे ! लीला जिथे आहे तिथे आर्गीचे सुद्धां चांदणे होईल ! सोडा हो, एकदा तिच्या आँडाला ओंठ लावून एवढेच विचारून घेतो की, माझा उद्धार केव्हां करशील म्हणून ? तें विचारायचे राहिलें आहे ! एकच चुंबन ! सोडा हो – किती निर्दय आहां हो तुम्ही ! नाहीं जाऊ देत ? नशीच माझे ! लीले ! जा, तू विनाशिकत जा. तुझी आज्ञा मी अक्षरशः पाढीन. ईश्वरानें निर्मिलेल्या सुंदर आणि भेसूर, सान्याच वस्तूत तुझ्या चितेच्चेच चित्र पाहीन; सान्या नादब्रह्मांत या चितेचा भट्टधड आवाजच ऐकत राहीन, आणि केवळ तुझ्या आज्ञेचा उच्चार करण्यासाठीच तोडातून शब्द काढीन. अहाहा ! काय ही चिता भडकली आहे ! जितकी भीषण तितकी सुंदर ! पहा, पहा; विद्याधर, पहा ही भयाण शोभा ! ही चिता समाजाच्या चिखलांतून निघालेल्या कमलपुष्पासारखी रमणीय दिसत नाहीं का ? आणि या चितारूपी कमळाच्या ज्वालामय दळांच्या आड माझी लीला, माझी प्रणयलक्ष्मी, साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणेच निजली असेल नाहीं ? सुंदरता भयानक वस्तूवर सुद्धां आपली छाप बसविते, हेच या चितेत तुम्हांला दिसत नाहीं काय ?

विद्याधर : हरहर ! जयंत, काय उत्तर देऊ तुम्हांला ? एकीकडे सुशीलेची प्राप्ति आणि एकीकडे जिवलग मित्राचा असा धात, यामुळे मी अगदी दिल्मूळ ज्ञाले आहूं ! एकाच काळी जलवृष्टि आणि विद्युत्पात यांचा अनुभव घेणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे माझी स्थिति ज्ञाली आहे !

जयंत : विद्याधर, असें भांबावून जाऊ नका; हृदयाच्या पडद्यावर आंतल्या अंत गिळलेल्या अश्रूनीं या चित्तमेदक चितेचे चित्र चांगले रंगवून ठेवा ! उद्यां या राखेच्या ढिगांत कणाकणागणिक, जळलेल्या आशा, मेलेले मनो-रथ, प्रेमाचे प्रेतप्राय प्रलाप, करपलेल्या कल्पना, सुक्या मनाच्या मार्तीत मिसळलेल्या महत्त्वाकांक्षा सांपडतील त्या भोजून ठेवा ! आणि ईश्वराच्या कृपेने उद्यां तुमचं घर गोजिरवाच्या लीला-जयंतांर्ही गजबजून गेले म्हणजे सृष्टीच्या तीव्र डोळ्यांर्ही हृदयांतल्या त्या चिता चित्राकडे पहा, आणि मग त्यांच्या आयुष्यांच्या दिशा ठरवा ! कोमळ हृदयांत ताबडतोव रुजून फोफाव-

णान्या प्रेमवृक्षाचे अंकुर दिसतात तोंच त्यांचे निर्बीज करून, तुमन्या लीलाजयंतांना समाधानाचे धडे शिकवा ! जें आहे तें आपलें आणि नाहीं तें नको हेंच तत्त्व त्यांच्या मनांत लहानपणीच विवून या; बाळपणी वाढत्या प्रेमाकडे, आवडीनावडीकडे दुर्लभ करून त्यांना वाढू दिल्यावर तास्थ्यांच्या जोमांत त्यांना अवेळीं समूळ उपदून टाकू नका ! बाळपणीं बीजारोपण शास्त्रामुळे तास्थ्यांत हृदयांच्या तलापर्यंत दूरवर मुळे पसरणारा प्रेमवृक्ष एकदम समूळ उपटांना हृदयांच्या चिंधड्या होतात हैं लक्षांत ठेवा ! विवाह-संबंध घडवून आणतांना डोळ्यांत या चिंतेतल्या राखेचें चांगले अंजन घाला. विवाहसंबंधाने एकतर स्वर्ग तरी हातीं येतो नाहीं तर पाताळांत तरी पडावे लागते, हाच अनुभव यापुढे बदलत्या परिस्थितीमुळे येत जाणार आहे ! कां, मी म्हणतो हैं खरें आहे ना !

विद्याधर : अगदीं अक्षरशः खरें !

जयंत : कदू अनुभवाचे औषध पाजणान्या ईश्वराचे खेळ अगाध आहेत !

विद्याधर : हे लीलालाघवी जगत्सुतधारा, या तुझ्या संसारनाटकाला म्हणावे तरी काय ?

जयंत : प्रेमसंन्यास ! प्रेमसंन्यास ! विद्याधर, या सामाजिक खेळाचे नांव प्रेमसंन्यास !

“ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविब्रह्माग्ने ब्रह्मणा हुतम् ।

नद्यैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ”

—श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु श्रीभगवान् ।

समाप्त